

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Г. В. САМОЙЛЕНКО

ПОВІСТЬ
МИКОЛИ ГОГОЛЯ
"Тарас Бульба"

в українському текстологічному, соціологічному
та мистецькому вимірах

Монографія

Ніжин
2018

УДК 821.161.1:782(477)
ББК 74.584(4Укр-4Черн.)+83.3(4Укр.)5-8
С17

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 03.05.2018 р.

Рецензенти:

Киченко О. С. – доктор філологічних наук, професор ЧНУ ім. Б. Хмельницького, професор кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики навчання;

Жаркевич Н. М. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Самойленко Г. В.

С17 Повість Миколи Гоголя "Тарас Бульба" в українському текстологічному, соціологічному та мистецькому вимірах : монографія / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2018. – 261 с.

ISBN 978-617-527-187-2

У книзі вперше здійснено текстологічне порівняння тексту повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" з лібрето опер П. Сокальського "Осада Дубна", М. Лисенка "Тарас Бульба", драматичними творами М. Старицького, К. Ванченка-Писанецького та кіносценарієм О. Довженка, які написані за сюжетом гоголівського твору, з'ясовано їх зв'язок з соціальними процесами, які відбувалися в українському національному русі, та їх мистецьке трактування.

Книга адресована науковцям, студентам, педагогам і всім шанувальникам творчості письменника.

УДК 821.161.1:782(477)
ББК 74.584(4Укр-4Черн.)+83.3(4Укр.)5-8

ISBN 978-617-527-187-2

© Г. В. Самойленко, 2018

© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

*До проблеми текстологічного та
мистецького вимірів повісті
М. Гоголя "Тарас Бульба"*

*Н*а початку 30-х рр. ХІХ ст. вийшли друком "Вечори на хуторі біля Диканьки" у двох частинах (1831–1832, 2-ге вид. – 1836), які зробили Гоголя відомим у літературі. І ця слава письменника прийшла не тому, що він торкнувся теми України, яка на той час була популярна в літературі (згадаймо опубліковані повісті В. Нарезного, О. Сомова,

А. Погорельського, поеми К. Рилєєва та ін.), а нетрадиційною і незвичною мелодійною мовою, також надзвичайною майстерністю, умінням створювати яскраві, колоритні образи, наповнені ліризмом і тонким гумором. Гоголь зумів створити такі виразні типи представників українського народу, яких ще не було в літературі. Тож не випадково, такий майстер художнього слова, як О. Пушкін, не міг стриматися від емоцій, читаючи збірник повістей Гоголя: "Сейчас прочел "Вечера близ Диканьки". Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия! Какая чувствительность!" [1].

Гоголь у першому своєму збірнику проявив любов і до народу, з яким він був зріднений ще з дитинства та юності, до народної пісні, звичаїв та традицій. 20-річному Гоголю, а саме в цьому віці він почав писати повісті для збірника і жив ще романтичними мріями, вдалося розкрити у всьому колориті самого себе як автора цих ліричних творів. Він любив своїх героїв, був близький до них, а тому хотів, щоб їх полюбили і читачі.

Описуючи побут українського народу, його традиції і мрії, Гоголь уже у своєму першому збірнику звертався до історії України ("Страшная мечь") і подавав її ще в умовно-романтичній манері. Але тут найголовніше те, що письменник звернувся до теми національно-визвольної війни українського народу проти польських поневолювачів. І форма розповіді має ще емоційно-поетичний характер. Крім того, він у цей час почав писати і в дещо іншій манері. Це був незавершений роман "Гетьман", який нині відомий лише в уривках. Збереглися чотири фрагменти, два з яких були опубліковані ще за життя письменника: "Глава из исторического романа" (1831), "Пленник" (обидва уривки передруковувалися пізніше у збірнику "Арабески" (1835). Третій фрагмент "Отрывки неизвестной повести" (1856), четвертий – без назви, який розпочинався словами "Мне нужно видеть полковника" (1889). Всі ці уривки одного твору засвідчували інтерес Гоголя до історії України, про його роботу з відтворення її у романі "Гетьман" ще до появи повісті "Тарас Бульба". Деякі дослідники зазначають, що саме задум цієї повісті і призупинив роботу над романом "Гетьман", який був навіяний "Історією

русів". Гоголь захопився життєвою долею гетьмана Остряниці, яка і була покладена в основу майбутнього роману. В цей час Гоголя цікавила і особистість гетьмана Мазепи. У спадщині письменника залишився фрагмент із гоголівського дослідження "Історія Малоросії" під назвою "Роздуми Мазепи" (1834), в якому йдеться про перебування гетьмана у Дубно (1705).

Готуючи новий збірник "Миргород" (1835), Гоголь поглибив і розширив зображення життя своїх земляків. У цей цикл творів увійшла і повість "Тарас Бульба", яка була присвячена історичній темі: боротьбі українських козаків-запорозжців проти польської шляхти. У ній, зокрема, брали участь і предки письменника: Остап Гоголь – брацлавський полковник та Семен Лизогуб, онук гетьмана Скоропадського.

Інтерес Гоголя до історичних подій України збігся з його майбутньою педагогічною роботою спочатку у Київському університеті, а потім у Петербурзькому. Гоголь мав там читати курс історії. У листі до майбутнього першого ректора Київського університету, відомого філолога, ботаніка й історика Михайла Максимовича Гоголь, окрилений перспективами роботи у Києві, писав 2 липня 1833 р.: "Бросьте, в самом деле, кацапию, да поезжайте в гетьманщину... Дурни мы, право, как рассудить хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем. Едем!" [2, т. 10, с. 273]. У кінці цього ж року Гоголь у листі до М. Максимовича емоційно заявляв: "Туда, туда! в Киев! в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда? Там или вокруг него деялись дела старины нашей. Я работаю... Мне надоел Петербург, или, лучше, не он, но проклятый климат его: он меня допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобой киевские кафедры. Много можно будет наделать добра" [2, т. 10, с. 288]. Цього ж року у листі до О. Пушкіна Гоголь писав: "Я восхищаюсь заранее, когда вообразу, как закипят мои труды в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не всё еще читал Вам. Там я кончу историю Украины и юга России, напишу Всеобщую историю, которой, в настоящем виде ее, до сих пор, к сожалению, не только на Руси, но даже и в Европе нет..." [2, т. 10, с. 290].

Ці заяви багато чого варті. Гоголь 30-х років ще весь перебував в світі історії своєї батьківщини, весь в планах

пізнання її, яка знайде своє втілення в опоетизованих художніх творах. Гоголь набирився знань про Україну, її боротьбу за свободу із зовнішніми ворогами. Він намагався пізнати її зсередини, з перших джерел. А тому проявив інтерес до фольклору: дум, історичних пісень, переказів, які з'являлися у цей час. У пресі він із захопленням читав "Українські народні пісні" (1834), видані М. Максимовичем, "Думу про Самійла Кішку" із збірника Платона Лукашевича "Малоросійські та червоноруські народні думи і пісні" (1836) та ін. Перечитував літописи Григорія Граб'янки та Самійла Величка, "Самовидця", "Історію Малої Русі" Д. Бантиша-Каменського, "Описи України" Гі де Боплана та інші історичні дослідження. Особливо захоплювався Гоголь "Історією русів".

Мрії письменника працювати у Київському університеті разом із М. Максимовичем не здійснилися. І хоча М. Максимович став першим ректором університету, Гоголь залишився в Петербурзі і вступив на службу до місцевого навчального закладу, почав читати курс всесвітньої історії. Він намагався оживити історію, зробити її цікавою. "Все, что ни является в истории: народы, события – должны быть непременно живы и как бы находиться перед глазами слушателей или читателей, чтоб каждый народ, каждое государство сохраняли свой мир, свои краски, – писал Гоголь у статті "О преподавании всеобщей истории", підкреслюючи: "чтобы народ со всеми своими подвигами и влияниями на мир проносился ярко, в таком же точно виде и costume, в каком был он в минувшие времена. Для того нужно собрать не многие черты, но такие, которые высказывали много, черты, самые оригинальные, самые резкие, какие только имел изображаемый народ" [2, т. 8, с. 27].

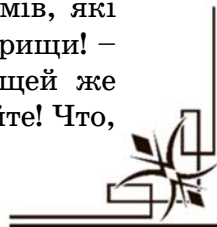
У цих словах була сформована концепція не лише подальшого читання лекцій з історії, але й написання художніх творів на історичну тематику. А в праці "Взгляд на составление Малороссии" Гоголь намагався визначити і місце України у всесвітній історії не як додаток Російської імперії, а як самостійної держави. Центральне місце в її бутті займала Запорізька Січ. В уявленні Гоголя це була "земля страха; и потому в ней мог образоваться только народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною. И вот выходцы

вольные и невольные, бездомные, те, которым нечего было терять, которым жизнь – копейка, которых буйная воля не могла терпеть законов и власти, которым везде грозила виселица, расположились и выбрали самое опасное место в виду азиатских завоевателей – татар и турков. Эта толпа, разросшись и увеличившись, составила целый народ, набросивший свой характер и, можно сказать, колорит на всю Украину, сделавший чудо – превративший мирные славянские поколения в воинственные, известный под именем козаков, народ, составляющий одно из замечательных явлений европейской истории..." [2, т. 8, с. 46].

Все назване вище і підготувало Гоголя до написання повісті "Тарас Бульба" (1835), над якою він почав працювати 1833 р., перебуваючи в душевному стані, в настрої і у відчутті українця. Він ще не відділяв себе від свого народу. І так з'явився перший варіант повісті "Тарас Бульба", який увійшов до збірника "Миргород" (1836). У такому вигляді він знаходився до початку 1840-х років, коли Гоголь, готуючи до видання своє "Собрание сочинений", не почав доопрацьовувати "Тараса Бульбу". У цей десятилітній проміжок між двома редакціями повісті у Гоголя відбулися світоглядні зміни. Якщо перша редакція написана була українцем, то в 40-х роках ХІХ ст. Гоголь уже наближався більше до російського читача і на догоду йому зробив доповнення, розширення попереднього тексту, змінив деякі акценти. Окремі дослідники вказують на те, що деякі стилістичні правки зробив М. Прокопович, якому письменник доручив готувати своє зібрання творів. Змінилися мова й акценти.

Порівняльна характеристика двох варіантів уже зроблена багатьма дослідниками. Головне, на що вони звертали увагу, втрата автором українського виміру. У лірично-історичному відступі про Запорізьку Січ Гоголь трактує її як таку, що була частиною "южной первобытной России". Головний герой повісті Тарас Бульба виступає не як захисник України, а "защитник православия", "русского дворянства" і всього "русского" [2, т. 2, с. 47]. Герой повісті Тарас Бульба у свій передсмертний час звертається до своїх побратимів, які вже встигли відірватися від ворогів: "Прощайте, товарищи! – кричал он им сверху. – Вспоминайте меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь да хорошенько погуляйте! Что,

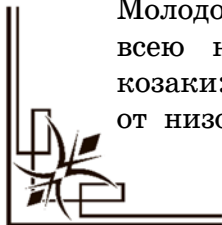

взяли, чертовы ляхи? Думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся козак? Постоите же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувствуют дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.." [2, т. 2, с. 171].

Що змусило Гоголя написати останні ці слова? Тут можна зробити лише деякі припущення: це матер'яльний нестаток, безгрошів'я, у якому опинився письменник, чекаючи стипендію від царя, а також вплив тогочасного оточення та політичної ситуації, про що скажимо нижче.

Порівнюючи тексти обох варіантів, можна сказати, що слово "Україна" у першому виданні зустрічається 8 разів та ще тричі автор вживає поняття "Малоросія". Щодо до Росії Гоголь використовує по одному разу такі назви: "нынешняя Новороссия", "восточная Россия", "Московия".

У другому варіанті слово "Україна" використовується 11 разів. Наприклад, з'являється назва України у тексті опису світлиці Тараса Бульби, чого немає у першому: "Светлица была убрана во вкусе того времени, о котором живые намеки остались только в песнях да в народных думах, уже не поющих более на Украине бородатыми старцами-слепцами..." [2, т. 2, с. 42–43]. Цей і подальший текст теж із додаванням назви "Україна" вставлений Гоголем під час переробки та уточнення попереднього. В деяких випадках письменник випускає цю назву своєї батьківщини. Порівняємо: у першому варіанті: "След Тарасов отыскался. Тридцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украйны... Верховным начальником войска был гетман Острица, еще молодой, кипевший желанием скорее сбросить утеснительный деспотизм, наложенный самоуправлением государственных магнатов и очистить Украйну от жидовства, унии и постороннего сброда" [2, ПСС, т. 2, с. 348]. У другому варіанті цей текст звучить уже з деякими уточненнями: "Отыскался след Тарасов. Сто двадцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украйны... Молодой, но сильный духом гетьман Острица предводил всею несметною козакою силою... Отовсюду поднялись козаки: от Чигирина, от Переяслава, от Батурина, от Глухова, от низовой стороны днепровской и от всех его верховий и

островов..." [2, т. 2, с. 164]. Ці зміни в тексті майже не впливають на його смислову сутність, хоча уточнення дуже важливі.

У другому варіанті спостерігаємо і суттєві зміни. У ліричному відступі першого розділу, де Гоголь дає характеристику історичному часові, у якому формувався Тарас Бульба і його побратими, у первісному тексті читаємо: "Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли только возникнуть в грубый XV век и притом на полукочующем Востоке Европы, во время правого и неправого понятия о землях, сделавшихся каким-то спорным, нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина... Когда Баторий устроил полки в Малороссии и облек ее в ту воинственную арматуру... Тогдашнее положение Малороссии еще не сведенное ни в какую систему... Он [Тарас – Г. С.] думал о том, как повезут их на Запорожье – эту военную школу тогдашней Украины" [2, т. 2, с. 282].

Акценти у цьому тексті другого варіанта повісті зміщені повністю. Порівняємо текст: "Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век на полукочующем углу Европы, когда вся южная первобытная Россия, оставленная своими князьями, была опустошена, выжжена до тла неукротимыми набегами монгольских хищников..." [2, т. 2, с. 45]. Про яку Росію пише Гоголь? Яким чином вона опинилась на півдні України у XV ст.? У той час в офіційних документах російська держава іменувалась Московією. Якби Гоголь замість Росії написав землі Русі, то це б відповідало історичній правді.

Тут слід звернути увагу ще на одну деталь, яка характерна для цього фрагмента у тексті другого варіанта. Якщо Гоголь у першому варіанті вказує, що Запорізька Січ лежить на території України: "Он (Тарас – Г. С.) думал о том, как повезут их на Запорожье – эту военную школу тогдашней Украины" [2, т. 2, с. 284], то у другому – ця фраза зникає і з'являється поняття "русский": "и завелось казачество – широкая, разгульная замашка русской природы... Это было, точно, необыкновенное явление русской силы... Словом, русский характер получил здесь могучий, широкий размах, дюжую наружность" [2, т. 2, с. 42]. Хоча через декілька сторінок Гоголь заявляє в обох текстах одне і те ж: "Вот

откуда разливается воля и козачество на всю Украину!" [2, т. 2, с. 6], маючи на увазі Запорізьку Січ. Можливо, Гоголь вкладав у поняття "русский" зміст, який ішов від слова "Русь". І на цю думку напштовхують слова, сказані Тарасом Бульбою: "Ты хочешь, видно, чтоб мы не уважили первого святого закона товарищества, оставили бы собратьев своих..., чтобы с них с живых содрали кожу или четвертовали на части козацкое их тело, развозили бы их по городам и селам, как сделали они уже с гетьманом и лучшими русскими витязями на Украине" [2, т. 2, с. 123].

У доданому тексті другого варіанта, зокрема промові Тараса про товариство, в знаменитих словах козаків, які промовляють перед смертю здравицю, з'являються слова "Русская земля". Важко уявити, щоб запорожці в останню хвилину свого життя згадували Росію і говорили: "Пусть же пропадут все враги и ликует вечные веки Русская земля!" (Степан Гуска), "Пусть же славится до конца века Русская земля!" (Бовдюг), "Пусть же цветет вечно Русская земля!.." (Балабан), "Пусть же после нас живут еще лучше, чем мы, и красуется вечно любимая Христом Русская земля!" (Кукубенко) [2, т. 2, с. 137–140].

Розповідаючи про появу у Польщі іноземних графів і баронів, щоб оглянути цей "почти полуазиатский угол Европы", Гоголь вводить далі поняття: "Московию и Украину они почитали уже находящимися в Азии" [2, т. 2, с. 159]. Ці поняття збережені в обох варіантах.

Тут треба дещо уточнити: у XVI ст. Московське князівство вело війни з Великим Литовським князівством за землі, які відносилися раніше до Київської Русі. В результаті військової угоди у 1503 р. Чернігово-Сіверщина тимчасово відійшла до Московії. У війні з польсько-литовською шляхтою 1514 р. московське військо захопило Смоленськ. З часом Чернігово-Сіверщина перейшла під владу Польщі. Московське князівство теж зазіхало на українські землі. Тому запорізькі козаки, які з'явилися у XV ст., не могли Московію сприймати як свою Вітчизну і за її вмирати. Національно-визвольний рух у XVI – перш. пол. XVII ст., який охопив всю Україну за свободу від іноземної окупації, не міг налаштовувати українців виголошувати здравниці на честь Московії (Росії). Досить складними були відносини між

Московією і Запорізькою Січчю і на початку XVII ст. У літописній літературі вживався топонім "Русь" у значенні "Русь – Україна".

І все ж останній абзац тексту повісті у другому варіанті насторожує читачів. Тарас Бульба, як ми уже зазначали, у своєму передсмертному слові, зверненому до своїх мучителів – шляхти, говорить: "... Придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.." [2, т. 2, с. 171]. Цього немає у першому варіанті.

Поправив цей текст М. Прокопович, якому Гоголь доручив редагувати рукописи, що увійшли до "Собрания сочинений", чи сам письменник в угоду проголошеної 1832 р. міністром народної освіти Росії Сергієм Уваровим тріади: "православие, самодержавие, народность", яка стала політичною основою існування держави та виховання громадян Росії, ідею зміцнення її державності на чолі з царем і православною церквою, важко сьогодні сказати. Але якщо враховувати те, що Гоголь у 40-х роках XIX ст. уже відходив від української тематики і від проблем України в бік Росії, то вказані вище висловлювання могли йти і від нього самого. Проблема України, "руського" в значенні українського ("Русь-Україна"), "руського" від топоніма "Росія" досить непроста. Як би там не було, а читач слово "русский" сприймав у звичному для нього значенні. А від цього страждала історична правда, Україна і її герої, які боролися за її свободу.

Доопрацьований текст повісті "Тарас Бульба" (1842) збільшився майже вдвічі, із 9 розділів стало 12. Саме цей варіант і став канонічним, до якого звертались із захопленням читачі, його вивчали в школах у XIX ст. і продовжували ознайомлюватись із ним у наступні історичні періоди. Десятки разів повість виходила у різних виданнях з ілюстраціями художників, які в сотнях оригінальних, яскравих, живописних творах відтворили хвилюючий світ "Тараса Бульби". До повісті зверталися не лише українські (Т. Шевченко, М. Деревус, В. Лопата), а й російські та зарубіжні художники (М. Микешин (1859), П. Соколов (1861), А. Кившенко (1882), М. Нестеров (1885), С. Іванов (1890)), а пізніше, у XX ст., – С. Герасимов, Є. Кибрик тощо. І це одна з цікавих сторінок

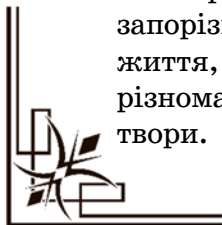

мистецької інтерпретації сюжету "Тараса Бульби", яка заслуговує на спеціальне дослідження.

Текст гоголівської повісті став основою для створення нових творів. Лише в українській драматургії їх було понад 10. Серед них К. І. Ванченка-Писанецького, О. Цисса, М. П. Старицького, Г. А. Ашкаренка, А. Ф. Шатковського, П. П. Райського-Ступницького, І. Я. Квітки-Павловського, Л. О. Теплинського, І. А. Тогобочного, М. Яра-Фортуна, О. З. Суслова, Є. Ф. Сагайдачного, І. Барабаша та ін. На сюжети "Тараса Бульби" були написані опери М. Афанасьєва (60-ті рр. ХІХ ст.), К. Вільбоа, В. Кашперова (1893), В. Кюнера (1880), М. Лисенка (1890), Е. Ріхтера (пост. 1935), П. Сокальського ("Облога Дубно", 1878), С. Траїліна (1912, пост 1914), балети Р. Глієра (1952), В. Соловійова-Седого (1940), концертна фантазія для фортепіано на теми опери "Тарас Бульба" М. Лисенка-Л. Ревуцького (1952) П. Коломійця, мюзикл "Тарас Бульба" І. Небесного. Повість Гоголя використовувалась і зарубіжними композиторами: А. Берутті (Аргентина, 1890), К. Еллінг (Норвегія, 1897), Д. Девіс (Великобританія, 1908), Л. Яничек (Чехія, 1918), М. Руссо (Франція, 1919).

"Тарас Бульба" Гоголя був екранізований у різних країнах. На жаль, О. Довженку не дали зняти фільм за його сценарієм (1940). Це вдалося зробити в Росії кінорежисеру Володимирі Бортку, який, слідуючи за текстом Гоголя, вставляв і свої епізоди та регулював лінії сюжету, які, на думку режисера, уточнювали історичний час і поглиблювали те, про що побічно говорив письменник. Інколи "вставки" В. Бортка виходили за будь-які межі. Це може стати також предметом спеціального дослідження.

Що ж перш за все притягувало митців у творі Гоголя? Романтика боротьби запорізьких козаків і драматична її історія, вражаючі образи Тараса, Остапа та Андрія. Цікавили їх і романтизовані своєрідні відносини Андрія з панночкою, представницею ворожого табору. Захоплювали деяких митців і жанрові сцени народного характеру, які у поєднанні з запорізькими розкривали самотність усього українського життя, що сприймалося як екзотичне. Саме це і породжувало різноманітність підходів митців до втілення гоголівського в їх твори.

У порівнянні з роботами художників, інсценізації та лібрето опер, як засвідчує їх сценічна історія, не всі вони були довготривалими і вдалими, хоча у них брали участь видатні актори та співаки. Так в опері В. Крюнера "Тарас Бульба" (лібретист Л. Гарський (1880 р.)), яка була поставлена у Маріїнському театрі, партію Тараса виконував Федір Стравинський, прекрасний співак, чия життєва доля була пов'язана з Ніжинською вищою школою. Але опера була показана лише тричі, бо не мала успіху, у ній було багато німецького. Як зазначав П. Сокальський, оперу якого режисер театру не взяв, віддавши перевагу В. Крюнеру, "... в опері... немає життя і правди".

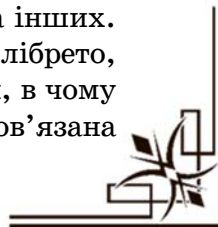
Якщо в опері В. Крюнера події завершувалися долею пораненого, а не вбитого Андрія, то в опері В. Кашперова (лібрето написав відомий драматург-лібретист В. Шпажинський) сюжет завершувався смертю Андрія від руки батька, полоном та смертю Остапа і Тараса Бульби. Але це не врятувало оперу від невдачі (вона йшла недовго на сцені Великого театру в Москві у квітні 1888 р.), бо в творі композитор не зміг передати національний характер.

Опери російських композиторів В. Крюнера та В. Кашперова створювалися в один час із написанням на гоголівський сюжет своїх музичних творів українськими композиторами П. Сокальським і М. Лисенком.

В центрі нашого дослідження стоятиме проблема текстологічного порівняльного аналізу повісті Гоголя і лібрето опер українських композиторів П. Сокальського "Облога Дубна" та М. Лисенка і М. Старицького "Тарас Бульба", перших українських музичних творів на сюжет гоголівського твору, а також деяких драматичних інсценізацій. На жаль, опера П. Сокальського ще до цього часу не бачила сцени, а опера М. Лисенка, яка була вперше поставлена 1924 р., залишалася в репертуарі оперних театрів протягом всього ХХ ст.

Крім лібрето, текстологічний та соціально-мистецький інтерес становлять також драматичні твори українських митців М. Старицького, К. Ванченка-Писанецького та інших.

Текстологічні і мистецькі зіставлення текстів лібрето, інсценізацій і повісті Гоголя дає можливість з'ясувати, в чому ж полягає специфіка драматичного твору, з чим пов'язана

зміна гоголівського сюжету різними авторами, трактування образів, яка стояла мета перед цими митцями, на що саме вони звертали увагу в гоголівській повісті і що вони переносили у свої твори. Тут слід враховувати також історичний час, який сприяв виявленню інтересу різних митців до гоголівського "Тараса Бульби". Епоха ХІХ ст. ставила перед митцями свої завдання, які більше були пов'язані з національно-визвольним рухом, прагненням України до самостійності, збереження рідної мови; у ХХ ст. на перший план висувалися ідеологічні проблеми і героїзація образів та засудження зради.

Зазначена нами проблема в такому порівняльно-текстологічному спрямуванні та із залученням до об'єкта аналізу творів різних митців, які торкалися повісті Гоголя "Тарас Бульба", раніше не висвітлювалася, хоча про самі опери П. Сокальського і М. Лисенка, кінофільм В. Бортка йшла мова у деяких розвідках, присвячених творчості композиторів та кінорежисера.

Худ. М. Дерзус «Тараса Бульба»

*Переробки повісті М. Тоголя
"Тарас Бульба" в контексті
українського національного
руху другої половини ХІХ ст.:
лібрето опери П. Сокальського
"Осада Дубно"*

Композитор П. Сокальський

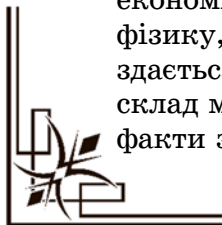

Спадщина М. Гоголя на сьогодні уже добре вивчена як українськими, так і зарубіжними вченими. Опубліковані монографії, тематичні збірники, статті, захищені дисертації [20]. Проте кожний історичний час відкриває Гоголя по-новому, дає можливість прочитати твори письменника значно глибше в контексті загальномистецьких та соціальних процесів. Однією з важливих проблем є осмислення творчості Гоголя різними діячами культури, що давало можливість продовжити життя гоголівським творам у нових жанрах.

Нашою метою було вперше здійснити текстологічне зіставлення двох текстів – повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" і лібрето П. Сокальського "Осада Дубно", розкрити своєрідність останнього і виявити як спільні текстові уривки, так і нові, яких не було в повісті, осмислити ці новації лібретиста у тісному контексті з соціально-політичними процесами українського національного руху другої пол. XIX ст.

Першим із українських композиторів, хто звернувся до повісті Гоголя "Тарас Бульба" для написання опери "Облога Дубно" (1878), був Петро Петрович Сокальський (1832–1887), визначний український композитор, фольклорист, музикознавець, автор різножанрових музичних творів, серед них опери "Мазепа", "Майська ніч" (за Гоголем), оркестрові фантазії "На луках", кантата "Бенкет Петра Великого" та інших камерно-вокальних і камерно-інструментальних творів. Спадщина композитора була в центрі уваги О. Ізваріної [1], Т. Карішевої [2], О. Лисяної [3], А. Жарик [4] та інших.

Дослідники творчості П. Сокальського відзначають його широку ерудицію. Закінчивши Харківський університет і захистивши магістерську роботу з хімії, він цікавився й іншими науками та мистецтвом. У "Щоденнику", який П. Сокальський почав вести, працюючи вчителем природничих наук у Єкатеринославі, читаємо запис від 10 грудня 1852 р.: "Я обожнюю музику і вдало пишу, пристрасно люблю поезію і після читання Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Діккенса, Жорж Санд і т. п. завжди ранком засмучений, проте і насолоджуюсь. Дуже люблю політичні науки, політичну економію, статистику, право, також природничі науки, фізику, хімію, зайнятися ж одним чимось, кинувши все інше, здається мені надто однобічним. Окреме не в моїй натурі: склад мого розуму – скрізь бачити спільність, гармонію, отже факти знати для загальної ідеї" [5].

П. Сокальський був першим із композиторів України, хто звернувся до жанру опери, пов'язаної з творчістю Гоголя. Серед інших сюжетів були "Майська ніч", 1863; "Облога Дубно", 1878 і "Ніч під Різдво". Композитор захоплювався творчістю Гоголя ще з дитинства. Переважну більшість свого життя він прожив в Одесі, перериваючи його на рік-два поїздками до Петербурга, Америки, Харкова, Тирасполя. Оперу "Облога Дубно" він писав в Одесі 1877–1878 рр.

Якщо говорити про 60–70-ті рр. у взаємозв'язку з інтересом композиторів до творчості Гоголя, то можна вказати лише на декілька творів: це опери М. Лисенка "Утоплена" (1872), "Різдвяна ніч" (1873), М. Мусоргського "Сорочинський ярмарок" (1891), а також незавершена його опера "Одруження" (1868), М. Римського-Корсакова "Майська ніч" (1879), М. Соловйова "Коваль Вакула" (1875), П. Щуровського "Коваль Вакула" (1873), П. Чайковського "Черевички" (1885). Інтерес П. Сокальського до творчості Гоголя був пов'язаний із загальноросійським та українським музичним контекстом, хоча, як свідчить хронографія, він стояв у перших рядах цих інтересів. І все ж не це було визначальним для композитора. На потяг до Гоголя, зокрема до повісті "Тарас Бульба", вплинула та історична ситуація, яка склалася навколо України у 60–70-х рр. ХІХ ст. Це був своєрідний час проявів діяльності членів національного руху.

Амністія членів Кирило-Мефодіївського товариства укріпила надію на пом'якшення репресивної політики царизму щодо учасників українського національного руху. М. Костомаров став професором Петербурзького університету, Т. Шевченко, відбувши десять років солдатчини, знову зміг друкувати свої твори і картини, які були високо оцінені і відзначені присвоєнням звання академіка Академії мистецтв, був заснований М. Білозерським, П. Кулішем журнал "Основа", який видавався українською і російською мовами, виникли перші українські Громади у Петербурзі, Києві, Чернігові, Харкові, Одесі. Український рух, у якому брала участь значна кількість української інтелігенції, розділився на "українофілів", які орієнтувалися на "суто українську культуру", і на "космополітів" з орієнтацією на всесвітню культуру. Але і серед "космополітів" було немало справжніх українських патріотів, як, наприклад, Михайло Драгоманов. Виникли недільні школи в містах і містечках України, відновили видання фольклорних збірників тощо.

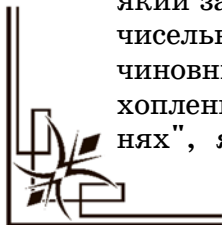

Проте тимчасове послаблення царизму по відношенню до українського руху було призупинено циркуляром П. Валуєва 1863 р., який стверджував, що "малоросійської мови не було, нема і бути не може", а тих, хто відстоював незалежність української мови, віднесли до "сепаратистів". Заборонено було видавати переклад українською мовою Святого Письма, зроблений інспектором Ніжинського Юридичного ліцею кн. Безбородька Пилипом Морачевським. Були заарештовані деякі активні діячі Громад, зокрема історик-етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко (Київської), лікар, етнограф С. Ніс (Чернігівської) та інші, хоча ці організації офіційно могли займатися культурно-просвітницькою діяльністю. Проте царський уряд звинуватив членів Громад у тому, що вони під виглядом поширення грамоти сіяли у народі анти-урядові ідеї.

Дещо активізувалася діяльність українофілів, коли було засновано 1873 р. у Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, члени якого займалися вивченням української історії, економіки, народної творчості та етнографії. В їх духовному напівофіційному органі газети "Киевский телеграф" висвітлювалися різні події з українського життя, питання про можливі перспективи України у складі Російської імперії тощо.

Активними учасниками українського руху були у цей час також В. Антонович, П. Житецький, Б. Грінченко, О. Кониський, М. Драгоманов та ін. Царський уряд боявся активізації українського руху, пов'язував його діяльність з подальшим відстоюванням права українців на існування самостійної держави. А тому Олександр II підписав Емський указ 1876 р., яким заборонялося не лише видання українською мовою літератури, а й її ввезення з-за кордону, використання її на сцені, в школах тощо.

У цих складних умовах шукали найрізноманітніші шляхи пропаганди українського слова, українських ідей. Яскравим прикладом цього можуть слугувати переробки повісті Гоголя "Тарас Бульба" (другий варіант) для сцени. Одним із перших це здійснив композитор П. Сокальський, який захоплювався творчістю Гоголя, про що свідчать багаточисельні сторінки "Щоденника". Він порівнює місцевих чиновників з персонажами "Мертвих душ" і "Ревізора", з захопленням перечитує статтю Гоголя "О малороссийских песнях", яка напшовхнула його на збирання разом з братом

Іваном, який вчився на філологічному факультеті Харківського університету одночасно з Сокальським, творів усної народної творчості. І цей інтерес до фольклору супроводжував його все життя. Навчаючись в університеті, він продовжував цікавитись народнопісенною творчістю. Захоплення Гоголем відбулося і в словесних замальовках викладачів університету [6].

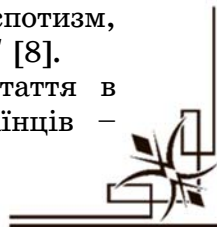
Т. Карішева зазначала, що критично налаштований юнак підмічав у деяких педагогах смішне, інколи гидке і відображав це в формі маленьких сценок, невеличких нарисів. Ці замальовки розкидані також і по сторінках його "Щоденника". В них відчувається молодість автора, його безпосередність, а також великий вплив творця "Мертвих душ" та "Ревізора" [7].

Інтерес до української культури, історії супроводжував П. Сокальського все життя. Перебуваючи деякий час в Америці, він написав фортепіанну фантазію "Віють вітри буйнії по степу широкому" та оперу "Мазепа" за сюжетом поеми О. Пушкіна "Полтава".

Про це свідчить і його програмна стаття "Малороссийская национальность рядом с польскою", яка передбачалась для однієї з європейських газет. Ця стаття була написана у зв'язку з розповсюдженими слухами про відділення Польщі від Росії у зв'язку з польським повстанням 1863 р. в межах 1772 р. Це означало, що до Польщі повинна була перейти і Правобережна Україна.

В статті П. Сокальський розповів про складні відносини між Польщею та Україною, про гноблення українського народу польською шляхтою, яка окупувала в XVI – на поч. XVII ст. всю Україну, насаджуючи католицизм, забороняючи українську мову й експлуатуючи народ. При цьому П. Сокальський нагадував, що "соединяясь с Московией, Южная Русь чувствовала старинную историческую связь свою со всею русскою землею и с северорусскою народностью. Но Южная Русь знала также, что, соединяясь с Московией, она встретится с московским абсолютизмом царей и воевод и со всеми неудобствами централизованной правительственной системы, которую тяжело чувствовали северорусский народ. В этом случае оба народа приобрели общего врага: деспотизм, который еще сплотил собственно народные элементы" [8].

Дослідниця Т. Карішева говорить, що ця стаття в рукописному вигляді обговорювалася в колі українців –

письменників, істориків, які проживали у Петербурзі. Вона називає М. Костомарова, братів Білозерських, Лазаревських, Сухомлинова, Г. П. Данилевського, Щербину. Слід зауважити, що 1863 р. О. Герцен у газеті "Колокол" надрукував статтю, пов'язану з польським питанням. Відгукнувся про це й історик Микола Костомаров. Думки останнього про долю українського народу збігаються із твердженнями П. Сокальського.

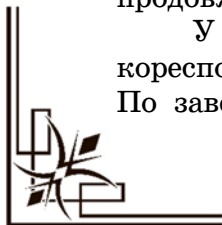
Саме це підштовхнуло композитора до творчого задуму написати оперу "Боротьба в Україні" ("Богдан Хмельницький"). У П. Сокальського проявляється особливий інтерес до українського. Він пише декілька романсів на слова Т. Шевченка: "Полюбила молодого козака дівчина" та "Протирила я тропинку" ("Утоптала стежечку"). 1861 р. композитор пише симфонічну фантазію "На лугах" ("Отголоски Украины"), яка заснована на українських національних традиціях.

Проживаючи в Петербурзі, П. Сокальський шукав сюжети, пов'язані з життям України. Йому хотілося написати оперу про боротьбу українців проти татар та польської шляхти. В основу лібрето "Боротьба на Україні" він поклав уривки з поем Т. Шевченка "Гайдамаки", "Катерина", "Наймичка", які розкривали ліричні теми опери, та народні пісні про боротьбу українського народу за свободу.

В архіві П. Сокальського збереглися начерки лібрето цієї опери, що дають можливість познайомитися з козаком Андрієм Соколом, який покохав селянську дівчину Горпину, а польський пан змусив бути його коханкою. Загін козаків, серед них і Андрій під проводом Богдана Хмельницького, проникає в замок пана і звільняє Горпину та її батька. Вони разом з Андрієм повертаються у своє село. Але по дорозі їх захопили в полон татари. Загін запорожців їде в Крим і звільняє полонених українців. Завершується опера подіями 1654 р., коли Богдан Хмельницький оголошує про укладання договору України з Росією.

Всі ці факти свідчать про значний інтерес П. Сокальського до української тематики. І лібрето "Осада Дубно" було продовженням цих пошуків української тематики.

У 70-х рр. XIX ст. йшла російсько-турецька війна, в якій кореспондентом газети "Голос" брав участь і П. Сокальський. По завершенні її композитор почав працювати над оперою

"Осада Дубно", захоплюючись у цей час і збиранням українських та білоруських пісень, написанням опери "Мазепа".

30 березня (11 квітня) 1887 р. від розриву серця пішов з життя П. Сокальський. Його брат Іван Петрович, відомий одеський журналіст, та сини композитора Костянтин Петрович і Леонід Петрович доклали багато зусиль, щоб надрукувати текст опери "Осада Дубно" (за порадою петербурзьких музикантів перейменовану на "Андрій Бульба"). Близькі П. Сокальського залучили компетентних музикантів для підготовки нот опери до друку, яка вийшла в С.-Петербурзі у видавництві В. Бесселя и К* під назвою "Осада Дубно". Опера в чотирьох действиях с прологом. Сюжет взят из поеми Гоголя "Тарас Бульба". Либретто и музыка Петра Сокальского". Дозвіл на публікацію цензура СПб надала 15 травня 1884 р.

Лібретто до опери "Осада Дубно", як уже вказано вище, написав сам композитор.

П. Сокальський розумів, що лібретто слід було б писати українською мовою, про що він зазначав у листі до свого друга Н. Бороздіна: "Після довгої праці над цим сюжетом я упевнився, що добре він може бути трактований тільки на малоросійському тексті та народних малоросійських піснях. Поза цим елементом буде фальш, підробка, фальшивий тон" [9].

Але композитор добре розумів, що в час Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу царя Олександра II (1876 р.) про заборону видання та ввезення літератури українською мовою в імперію опублікувати свою оперу з українським лібретто не вдасться, хоча П. Сокальський дуже цінував мову свого народу. У статті про "Кобзар" Т. Шевченка він писав: "Для тих, кому доступна краса малоросійської мови, – це цінний подарунок... Якби народ, на говірці якого вона [книга – Г. С.], написана, міг читати її, скільки б моральної насолоди виніс він із цього невеличкого, але багатоговорячого тому! Його слід було б пустити по найдоступнішій ціні, тому що призначення його для маси, яка, читаючи його, укріпилась би в любові до рідної мови і рідних характерів. Майже весь південь і південний захід Росії говорить цією виразною і благозвучною говіркою... Мова, якою стільки століть говорять мільйони, яка мала власну історію, свою літературу, свою фізіономію, у нас до цього часу мало визнана не лише в літературі, але і в середовищі туземних освічених

людей... Зрозуміло, що люди, незнайомі з мовою, можуть назвати її по незнанню жаргоном, провінціалізмом, якоюсь мішаниною говірок, але тим, які з коліски скрізь себе чують звуки малоросійської мови, непросто відмовлятися від неї..." [10].

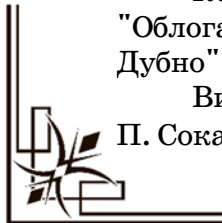
Незважаючи на свою любов до української мови, композитор змушений був писати лібрето для опери "Облога Дубно" російською мовою, слідуючи за текстом гоголівської повісті. У цей час він зазначав: "Я продумав кожен деталь. Навіть справжні слова Гоголя часто збережені і сам стиль лібрето підігнаний під дух мови гоголівського "Тараса Бульби". Я прагнув відповідності музики та лібрето у загальному тоні та у деталях" [11].

В основу лібрето П. Сокальський поклав сюжет перших дев'яти розділів повісті Гоголя. Композитор назвав свою оперу не "Тарас Бульба", як це робили переважна більшість митців, а "Облога Дубно", обмеживши себе лише подіями, у яких брав участь Андрій. В одному із варіантів лібрето опери стояла назва "Тарас Бульба", але від неї композитор відмовився, бо це б змінювало сюжетну основу опери. А П. Сокальський акцентував увагу не на побутовій лінії як основній, що робили деякі композитори, звертаючись до цієї теми, а на показі героїчної боротьби українського народу проти загарбників вітчизни. "Лібрето "Тараса Бульби" є перш за все героїчний епос, – підкреслював композитор, – і драма в ньому – епізод, який отримав драматичний зміст тільки при повному освітленні його побутового життя" (П. Сокальський – В. В. Бесселю від 15 грудня 1878 р.) [12].

Свою оперу П. Сокальський адресував перш за все українцям, які краще за всіх могли зрозуміти і синовбівство Тараса Бульби, і зраду Андрія в контексті національно-визвольної війни. У листі до В. Бесселя від 10 квітня 1880 р. композитор писав: "... Мій "Тарас Бульба" більше написаний для провінції, особливо для півдня Росії, де він знайде більше співчуття, бо проникнутий народним характером і з любов'ю відноситься до побуту і осіб Запоріжжя" [13].

Композитор дав опері назву українською мовою – "Облога Дубно", бо російською треба б було називати "Осада Дубно". Та й у самому лібрето знаходимо чимало українізмів.

Висуваючи на передній план історію кохання Андрія, П. Сокальський, слідуючи за гоголівським сюжетом, показує

паралельно і Тараса, Остапа, запорожців, а також козацтво, яке брало участь у житті Запорізької Січі та в бойових операціях, зокрема в облозі Дубно, в якому зосередилися польські війська.

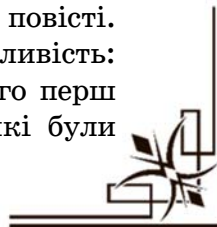
На відміну від Гоголя П. Сокальський дав імена всім головним персонажам: дружину Тараса і матір Остапа та Андрія він назвав Катериною, панночку, дочку воєводи – Урсулою, її служницю-татарку – Аглаєю, ксьондза – Патер Пій Тітом та ін. Збереглося і декілька імен з повісті Гоголя – Тарас Бульба, Остап, Андрій, Бовдюг – старий козацький полковник, Кирдяга – кошовий, Янкель – єврей, шинкар. Безіменні козацькі старшини, сотники, хуторяни, запорожці, польські жовніри, євреї, жителі міста Дубно виступають у масових сценах лібрето або ж як учасники хору.

Сюжет лібрето розбитий на п'ять частин. Крім них, композитор вводить пролог, у якому розповідає про зустріч Андрія з панночкою, у Києві на Подолі. Про це згадує Бульбенко у другій частині повісті Гоголя, в якій описано перехід Тараса з сином по степу на Запорізьку Січ. П. Сокальський як лібретист і композитор вирішив розпочати свою оперу саме з цього епізоду, який давав можливість далі розкрити ліричну тему.

Починається опера з розмови панночки Урсули зі служницею-татаркою Аглаєю про зустріч на балу з молодими людьми, які добиваються її руки. "Уж эти гости вертопрахи... Боже! Как тошно слушать все одно и тоже! Иль все мужчины глупы? Что за люди! Как не понять, что приторна их сладость, что их улыбки, льстивый шум речей, и лицемерно-нежный блеск очей... все это холод, скуку нагоняет! К чему слова и уверенья, когда душа нема и холодна?" [14, с. 6]. Урсула починає розмірковуватися над своїм станом в оточенні молоді, замислюється над питанням: невже її ніхто не любить ніжно, палко? А вона ж мріє про справжнє кохання.

Розповідь служниці Аглаї про своє кохання в юності – це майже повторення передачі того стану, який виникає при зустрічі молодих людей, захоплених глибокими і справжніми почуттями.

Всього цього майже немає в тексті гоголівської повісті. Але тут слід пам'ятати ще про одну важливу особливість: звертання П. Сокальського до теми твору Гоголя. Його перш за все цікавили в ній національно-визвольні ідеї, які були

актуальними і для епохи композитора. На жаль, все це прямо продемонструвати в опері він не міг, тому на перший план нібито висуває Андрія Бульбенка з його почуттями до панночки. Тож саме для цього і потрібний був в опері пролог, який дав можливість познайомити глядачів із центральними героями, їх почуттями і провести місточок до тих епізодів, у яких буде розгорнута тема кохання. Про взаємини Андрія і панночки говориться не лише у пролозі, а і в 3-й дії опери, в якій події відбуваються в Дубно, коли Андрій і дочка воєводи зустрінуться вдруге.

Ті характеристики, які дає Урсула Андрію в пролозі, свідчать про її захоплення юнаком. У її уяві – це сильний бурсак, "рум'яний, чернобровий, високий, тонкий ус едва пушком чернеет, словом красавчик знатний, хоть куда!" [14, с. 24]. У неї з'явилося навіть бажання його розцілувати. Андрій, побачивши у вікні панночку, проникає через димохід до її кімнати. І перші кроки були пов'язані з нерішучістю та збентеженістю. Під час зустрічі з Урсулою він називає її "о жизнь души моей", "готов хоть смерть принять из ручек панны". Для Андрія зустріч з Урсулою – це щастя, про яке міг тільки мріяти юнак. Композитор П. Сокальський використовує музичний прийом арієти, що давав можливість авторові лібрето розкрити Андрію свої почуття до панночки, не знаючи навіть її імені: "День и ночь мечтал я об одном, тебя увидеть, слышать голос твой! За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слово ласки? Ужель иль из камня твое младое сердце" [14, с. 35]. Урсула зізнається, що слова Андрія схвилювали її, як ніжне почуття пробудження, що виникає "в душе не опытной молодой". Реакція Андрія на приємний голос полячки була миттєвою, він характеризує зізнання Урсули як "сладкий вздох любви святой".

Текстологічне порівняння двох творів – повісті і лібрето дає можливість виявити як спільне, що знаходимо у двох текстах, так і відмінне. У гоголівському тексті 2-го розділу повісті, де подається цей епізод зустрічі Андрія і панночки, немає ні монологу, ні діалогу. Думки Андрія передані через авторський текст розповіді. Проте П. Сокальський використовує цей описовий текст для монологу своїх героїв. Порівняємо обидва тексти:

У Гоголя

"Иногда он [Андрій – Г. С.] забирался и в улицу аристократов, в нынешнем старом Кіеве, где жили малороссийские и польские дворяне, и дома были выстроены с некоторою прихотливостью. Один раз, когда он зазевался, наехала почти на него колымага какого-то польского пана, и сидевший на козлах возница с престрашными усами хлыснул его довольно исправно бичем. Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою своею за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадям, они рванули, – и Андрій, к счастью, успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшую у окна красивицу, какой еще не выдывал отроду: черноглазую и белую, как снег, озаренный утренним румянцем солнца. Она смеялась от всей души, и смех придавал сверкающую силу ее ослепительной красоте. Он оторопел. Он глядел на

У П. Сокальського

"Панна Урсула

(співає):

Вчера присевши у окна, я все на улицу глядела, толпа и давка, как всегда. И вдруг колымага четверней на пешехода налетела. Как он вскипел! Дворянская, знать, кровь, хотя с виду и бурсак; схватил за колесо, и панская ни с места колымага! Представь, силач какой, силач какой! Козак, как видно, удалой Молодой, совсем младой. Тогда возница, такие страшные усища! Глядит: беда! Бичом как свиснет... (во время рассказа п. Урсулы Андрій тихо, никем не замеченный, влезает у окно и прячется за занавескою) рванули лошади вперед и наш бурсак с размаху в грязь. Вот как вспомню тот случай, а, как смешно! Ах как смешно!

Аглая: Ну что же он?

Урсула: Ты хочешь знать? Вот видишь, как тут сказать? Вот он привстал, взглянул кругом, потом вдруг прямо мне в глаза и стал, как истукан немой среди улицы фигурой без движенья, такой испачканный, смешной... А я все у окна ха-ха, ха-

нее, совсем потерявшись, ха. Он нежно, страстно рассеянно обтирая с лица так смотрел, как будто мы своего грязь, которою еще давно знакомы, впился более замазывался. Кто бы глазами, все забыл! А сам была эта красавица? Он румяный, чернобровый, хотел было узнать от высокий, тонкий, ус едва дворни, которая кучею, в пушком чернеет, словом богатом убранстве, стояла красавчик знатный, хоть за воротами"

[15, с. 55]. расцеловать, а я стояла у окна и продолжала хохотать... все хохотала. (Андрій громко вздыхает)"

[14, с. 25].

Як бачимо, лібретист досить природно гоголівський текст вкладає у вуста героїні опери. Більше того, вона деталізує портрет Андрія, створюючи романтичний образ героя. Події, які розгортаються в повісті Гоголя далі так: Андрій наступного дня другий день проникнувши через димохід в кімнату панночки, стояв, "потупив глаза не смея от робости поворотить рукою", а вона, впізнавши бурсака, продовжила сміятись, шуткувати, одягаючи на нього предмети жіночого туалету". "... Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностью дитяти, которою отличаются ветреные полячки, и которая повергла бедного бурсака в еще большее смущение. Он представлял смешную фигуру, раскрывши рот и глядя неподвижно в ее ослепительные очи" [15, с. 56]. У цій сцені гоголівського тексту Андрій не промовив жодного слова. Гоголь звертає більше увагу на психологічний стан юнака, який вперше близько зустрівся з коханою і втрачає мову.

П. Сокальський же не міг залишити безсловесним основного героя опери і, відтворивши забави полячки над Андрієм, який проник у кімнату через вікно і слухав розповідь Урсулі про його пригоду, коли він упав у багнюку, про що говорить і Гоголь, залучає до розмови у цій сцені, крім панночки і бурсака, ще й служницю-татарку Аглаю. Відбувається діалог, під час якого Андрій дає свою першу характеристику Урсулі: "О жизнь души моей". І далі заявляє: "Какой-то силой чудной меня влекло сюда. Готов хоть смерть

принять из ручек панны! Какого лучше счастья, какого лучше счастья?.. О жизнь души моей, о панна!" [14, с. 35].

І далі композитор-лібретист вводить оперний елемент – арієту Андрія, яка дає можливість розкрити стан почуттів героя і показати реакцію на його слова коханої. Андрій співає: "День и ночь мечтал я об одном, тебя увидеть, слышать голос твой! За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слова ласки? Ужель из камня твое младое сердце?"

Урсула: Как нежно чувство пробужденья в душе не опытной младой.

Андрій: То первой страсти выражение, то сладкий вздох любви святой. Как мне отрадно быть здесь с ней! Как сладок звон ее речей!

Аглая: Теперь понятно.

Урсула: Теперь понятно, зачем сюда пришел наш гость.

Андрій: Как мне отрадно быть здесь с ней! О жизнь души моей. День и ночь мечтанья об одном: тебя увидеть, слышать голос твой. За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слово ласки? Ужель из камня твое младое сердце" [14, с. 35–38].

Все це лірика, яка ллється із вуст закоханого юнака-романтика, якого можна зустріти і в інших творах початку ХІХ ст. Лібретист намагався глибокі почуття Андрія до полячки передати уже в перших сценах твору. Цього немає в повісті Гоголя, але ці емоційні слова оперного героя не вступають у протиріччя з тими почуттями, які описує Гоголь.

Хоча в сцені присутні троє дійових осіб, але Андрій розкриває свої почуття більше для себе, Аглая і Урсула тільки короткими репліками реагують на сказане. Для Урсули ця зустріч з бурсаком тимчасова випадковість. Вона переймається ще тим, що відбувається у сусідній залі. І коли Андрій намагається доторкнутись до руки полячки для поцілунку, вона б'є його пустотливо по руці, кидаючи при цьому репліку: "Знай честь". І після того, як Аглая супроводжує Андрія через сад, Урсула йде до гостей, роздумуючи: "Вот дерзкий мальчик! Выдумал забаву! Какой смешной! Он весь дрожал, горел, но терпелив был и покоен и с честью вынес испытанье! И впрочем, что он мне? Пойду к князьям и рыцарям вельможным" [14, с. 40–41]. Із ремарки, яких чимало у лібрето, довідуємося, що один з кавалерів під руку повів Урсулу у натовп гостей.

Конкретне змістове наповнення почуттів Андрія і панночки буде розкрито Гоголем і П. Сокальським під час останньої їх зустрічі у фортеці Дубно.

Порівнюючи обидва тексти, слід пам'ятати про цільову спрямованість діянь лібретиста, який не лише турбувався про збереження думки Гоголя, а й про свою громадянську позицію, яка була пов'язана з діяльністю представників українського національного руху, їх ідеями. Це помітно уже на початку лібрето опери П. Сокальського. Зміст першої дії опери і першого розділу повісті – зустріч Тараса Бульби з синами і підготовка до поїздки у Запорізьку Січ майже збігаються. Лібретист використовує всі репліки Тараса, Остапа, Андрія і матері (в опері – Катерина), а там, де їх не вистачало, бо далі у Гоголя був авторський прозовий текст, він вставляв свої слова, що відповідали ситуації.

П. Сокальський у цьому епізоді підсилює патріотичні мотиви, що відповідало ідеям українського національного руху. Він включає заздоровну промову Тараса: "Так боже нас благослови! Будьте здоровы, сынки! Ты, мой Остап! Ты мой Андрий! Будьте красою и гордостью матери нашей Украины! Славой Отчизны, живите, вере христианской радейте! Предков заветы храните! В брани себя не жалейте! Честь нашу, славу казачества пуце всего берегите!" [14, с. 78–79]. Ці слова Тараса, яких немає у Гоголя, стають центральними у розвитку сюжету опери і визначають не лише позицію героя, а й композитора.

П. Сокальський окремі репліки героїв повісті розширює, надає їм особливого патріотичного змісту. Так, у Гоголя на слова Тараса Бульби про те, чи били синів під час навчання, Андрій відповів: "Пусть теперь попробует, пускай только теперь кто-нибудь зацепит. Вот пусть только подвернется теперь какая-нибудь татарва, будет знать она, что за вещь казацкая сабля!" [14, с. 105–108]. Лібретист, крім цих слів, вставив ще й пісню Андрія, яку той емоційно виконує: "Брошусь в битву, весь пылая, растопчу врагов Украины! Брошусь в битву, ринусь в схватку, будет крепкий знатный бой!"

Подібні слова виголошує й Остап, закликаючи до боротьби з ворогами. Якщо в повісті звучать заклики боротися за "русскую землю", то в опері – за Україну. Поняття "рус-

ская земля" майже не зустрічається в лібрето. І це підтверджує патріотичну позицію композитора. І Тарас, і Остап, і Андрій в цій сцені виступають як патріоти України.

Важливе місце в повісті і лібрето займає тема матері. Гоголь з глибокою теплотою створив образ жінки, дружини козацького полковника, яка майже все життя проживає у тривозі, бо чоловік постійно знаходився в походах, у битвах з татарами, турками та ляхами і кожного разу міг загинути. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство" [15, с. 48–49].

Ці прекрасні слова Гоголя П. Сокальський не використовує у лібрето. Його турбує Катерина, так названа вона в оперному творі, більше як мати її дітей – Остапа і Андрія. І у гоголівському тексті знаходимо декілька деталей, пов'язаних з переживаннями матері, у якої відривають її дітей, яких вона "вскормила их собственною грудью, она возрастила, взлелеяла их – и только на один миг видит их перед собою. "Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" – говорила она, и слезы остановились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо" [15, с. 49].

П. Сокальський посилює ці материнські почуття.

Звернемось до порівняння текстів.

У Гоголя

"Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось

У П. Сокальського

"Катерина:

О, тяжело для матери бедной любимых детей

у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё...

Она всё сидела в головах милых сыновей своих, ни на минуту не сводила с них глаз своих и не думала о сне" ... "Подойдите, дети, к матери: молитва материнская и на воде и на земле спасает". Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья мать... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить" [15, с. 50].

потерять! В чужбине далекой, бесследной, кто станет жалеть, жалеть их как мать? Ах, что их ждет там? Быть может горе или плен, удар судьбы жестокий! О, тяжело для матери бедной любимых детей потерять в чужбине далекой, бесследной, кто станет ждать их как мать? Что ждет их в чужбине?

Зачем им путь далекий, не здесь ли кров родной? Зачем им край чужой? Ах, что их ждет там, какая доля? Быть может при первой же битве татарин стрелой их пронзит! И встретит их смерть без молитвы, неожиданно сразит среди поля неожиданно сразит! Зачем им путь далекий? Не здесь ли кров родной? Зачем им край чужой? Чтоб черный ворон черны очи расклевал? Очи расклевал, орел степной их тело растерзал, чтоб мать родная всю жизнь страдала, что не увидит сыновей никогда... О, тяжело для матери бедной любимых детей потерять, в чужбине далекой, печальной, кто станет жалеть их как мать? Зачем им край далекий, не здесь ли кров родной" [14, с. 141–151].

Гоголь і далі передає велике горе матері, яка втрачає своїх синів, що їдуть у невідомість: "Когда увидела мать, что уже и сыны ее сели на коней, она кинулась к меньшому, у которого в чертах лица выразалось более какой-то нежности; она схватила его за стремя, она прилипнула к седлу его и с отчаяньем во всех чертах не выпускала его из рук своих. Два дюжих казака взяли ее бережно и унесли в хату. Но, когда выехали они за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимою силою остановила лошадь и обняла одного из них с какою-то помешанною, бесчувственною горячностью; ее опять увели" [15, с. 51].

П. Сокальський вводить у текст оперний елемент – арієту. Катерина на сцені одна, в задумі дивиться у той бік, куди пішли Тарас Бульба і її сини, проговорює: "У иного доля, в поле колоски собирает, а моя далеко где-то за морем гуляет! А моя далеко где-то за морем гуляет! Я останусь здесь одна, как сиротина? Кто-то мне глаза закроет? Не родная мне детина? Кто заплачет надо мною, бедной сиротиной? Кто посадит на могилу красную калину? Кто помянет, кто молиться будет надо мною?" [14, с. 153]. Лібретист тут використовує елементи народних пісень про жіночу долю, сумні мотиви. В опері ця партія набуває патріотичного звучання. Глибокий ліризм допомагає створити яскравий образ матері.

Порівняльна характеристика текстів повісті і лібрето дала можливість виявити спільність у трактуванні образу матері, коли обидва автори з глибокою теплотою передають трагічну долю жінки козака-запорожця і матері, що посилає в овіяне війною, вбивствами і невідомістю життя своїх синів. Гоголь зумів створити хвилюючий образ матері, використовуючи засоби словесної художньої виразності, черпаючи їх в усній народній творчості. Слідуючи за текстом повісті, П. Сокальський, автор музично-драматичного матеріалу, більше звертає увагу на материнські почуття Катерини. Обидва автори своїми властивими для художніх творів засобами глибоко передали біль і гіркоту розлуки матері зі своїми дітьми. Тарас Бульба-чоловік у цій прощальній сцені залишається поза увагою обох митців. Вся увага звернена на материнські почуття, а не на дружину, яка виряджає в похід свого судженого.

Запорізька Січ та її козаки

Уже на перших сторінках повісті Гоголя виникає своєрідний образ Запорізької Січі. Тарас Бульба, який відправив у дванадцятирічному віці своїх синів у Київ на навчання, раптом заявляє: "Это всё дрянъ, чем набивают головы ваши; и академия, и все те книжки, буквари, и философия, всё это казна что, я плевать на всё это!.." Здесь Бульба пригнал в строку такое слово, которое даже не употребляется в печати. "А вот, лучше, я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот где наука, так наука! Там вам школа; там только наберетесь разуму" [15, с. 42]. Для Тараса основою для цієї науки було чисте поле, добрий кінь та гостра шабля. Старий Бульба мислить обмеженими практичними категоріями, які пов'язані з безпосередньою діяльністю синів у військовій справі. Саме на це звернули увагу і гості, представники полкового чину Дмитро Товкач та інші. "Гости поздравили и Бульбу и обеих юношей и сказали им, что доброе дело делают, и что нет лучшей науки для молодого человека, как Запорожская Сечь" [15, с. 43].

У Гоголя Тарас Бульба і козаки протиставляють Запорізьку Січ як Київській академії, так і сільському життю: "Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье" [15, с. 44].

П. Сокальський теж у монолозі Тараса вказує на деталі, які зазначені у попередньому тексті: "Еще наука впереди: что академия твоя? Что буквари твои? Все вздор, все хлам негодный! Не та, не та наука нам нужна! Вам поле чистое да степь широкая! Вам сабля острая на страх врагам Украины, да верный, добрый конь, что в воду и огонь!" [14, с. 51]. І тут ми бачимо, що лібретист переносить у свій текст чимало висловів із гоголівської повісті.

Тарас Бульба в лібрето, пригощаючи гостей, сповіщає, звертаючись до синів: "Надо на Сечь вас послать, разума там лишь добудете. Учитесь саблю держать и смело с врагом воевать". І товариш Тараса Бовдюг додає: "Доброе дело! На свете лучшей науки козаку нет и не будет другой, как Сечь Запорожская! В свете наука одна: как супостата сломить, вере, отчизне врага в прах разметать, истребить" [14, с. 81].

Перш ніж потрапити на Січ, Гоголь дає можливість Остапу та Андрію відчутти свободу, коли вони разом з батьком

і козаками потрапили у степові простори по дорозі на Запоріжжя. Гоголь описує чаруючу красу навколишнього світу: "Вся поверхность земли представлялася зелено-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов. Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; желтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесенный, бог знает откуда, колос пшеницы наливался в гуще. Под тонкими их корнями шныряли куропатки, вытянув свои шеи. Воздух был наполнен тысячею разных птичьих свистов. В небе неподвижно стояли ястребы, распластав свои крылья и неподвижно устремив глаза свои в траву". І завершує Гоголь свою чудову замальовку степу гаслом: "Чорт вас возьми, степи, как вы хороши!" [15, с. 58].

Весь чаруючий світ природи надихав юних героїв на свої особисті роздуми. Але степ приховує у собі і загрозу, яка виникла з появою татарина. Цей чудовий ліричний вступ у повісті не зміг використати композитор, бо зрозуміло, що весь текст, яким би він не був прекрасним, не можна втиснути в лібрето. Тому його автор використовував лише ті уривки повісті, які безпосередньо були пов'язані з розвитком сюжету.

Переправившись через Дніпро на поромі до острова Хортиця, де розмістилася Січ, Тарас Бульба раптом підтягнувся, поправив свій пояс, а молоді сини оглянули себе з ніг до голови і з якимсь острахом і невизначеним задоволенням в'їхали у передмістя.

Що ж бачать вони у "справжній школі", про яку говорив батько і Товкач? Хто є його жителями? Хто йшов сюди? Гоголь так визначає майбутнього запорожця: "Всякий приходящий сюда позабывал и бросал всё, что дотоле его занимало. Он, можно сказать, плевал на всё прошедшее и с жаром фанатика предавался воле и товариществу таких же, как сам, не имевших ни родных, ни угла, ни семейства, кроме вольного неба и вечного пира души своей. Это производило ту бешеную веселость, которая не могла бы родиться ни из какого другого источника..." Гоголь зауважує, що це товариші по духу. "Веселость была пьяна, шумна, но при всем том это не был черный кабак, где мрачно-искаженными чертами веселия забывается человек; это был тесный круг школьных товарищей. Разница была только в том, что, вместо сидения за указкой и пошлых толков учителя, они производили набег

на пяти тысячах коней; вместо луга, на котором производилась игра в мячик, у них были неохранные, беспечные границы, в виду которых татарин выказывал быстрю свою голову, и неподвижно, сурово глядел турок в зеленой чалме своей" [15, с. 64].

Автор повісті детально розкриває різницю між шкільною братією і тими, хто прийшов сюди на Січ, кинувши батькаматір, родину, чи втік від неминучої смерті уже з мотузкою на шиї, відчувши вільне життя, а також ті, хто не беріг копійки і не ганявся за багатством. "Здесь были все бурсаки, которые не вынесли академических лоз и которые не вынесли из школы ни одной буквы; но вместе с этими здесь были и те, которые знали, что такое Гораций, Цицерон и римская республика" [15, с. 64]. Тут були і офіцери, які пізніше відзначалися у королівських військах, виявивши себе партизанами, із благородним відчуттям того, що потрібно воювати, а також романтиків, які могли назвати себе, після перебування в Січі, лицарями. І кого тут тільки не було!

Гоголь називає Запорізьку Січ "странною республікою", яка була потребою того самого історичного часу. Її автор поділяє на дві нерівні половини: передмістя, де працювали 50 ковалів у 25 ковальнях, де чинбарі м'яли бичачі шкіри, євреї продавали свої товари. Передмістя Січі було нагромаджене майстернями, в яких відточувалися різні ремесла, тут проявляли себе представники різних національностей, наповнюючи передмістя, яке було схоже на ярмарку, "которое одевало и кормило Сечь, умевшую только гулять да палить из ружей" [15, с. 61].

А що ж застають Остап і Андрій в основній частині Січі? П'яних запорожців, які валяються посеред вулиці, або ж п'яних музик, що грають на площі, чи козака, що сидить на бочці і латає собі сорочку. Немає ніяких огорож, фортець. Були лише помітні фізично здорові запорожці, які загартували себе у битвах і пережили чимало всіляких пригод, а тепер лежали на землі і курили люльки.

І після всього показаного Гоголь виголошував: "Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и козачество на всю Украину!" [15, с. 61].

Чи не глузує Гоголь із Січчі, виголошуючи ці гасла? Хіба такою хотіли бачити Запорізьку Січ Остап і Андрій та й Тарас.

Деякі дослідники повісті говорять, що Гоголь тут використовує сатиру і ніби грається з читачем, зображуючи дві Січі – "справжню", трудову, що знаходиться в передмісті, і "несправжню", яка живе у постійному загулі. І цю останню письменник зображує нагативно, карикатурно, а потім поступово нівелює цей негатив, трансформуючи його в позитив [16].

Але тут треба згадати, про яку "справжню школу" говорить Тарас Бульба і чому ті, що наповнювали Січ, про яких Гоголь говорить з теплотою, перетворювалися на п'яниць?

Якщо уважно прочитати текст, то можемо з'ясувати, що, крім пияцтва, було й інше життя у цій республіці. Існували суворі закони, які торкалися тих, хто крав, чи не платив борг, або ж убив людину. Козаки, проживаючи в тому чи іншому курені, виходили на полювання, ловили рибу, тобто забезпечували його харчами.

Остап і Андрій, які опинилися в цьому своєрідному середовищі, проявляли себе у господарських справах. І Гоголь підкреслює, що "прямо стреляли в цель, переплывали Днепр против течения – дело, за которое новичок принимался торжественно в козацкие круги" [15, с. 67].

Звичайно, Тарас Бульба не про таку школу говорив синам і побратимам.

Гоголь чимало приділяв уваги у повісті пияцтву, наголошуючи на тому, що це страшне зло в житті людини. За "прокляте зілля" козак готовий був віддати останню одежину, а напившись, втратити розум, навіть потрапити у полон до ворога. А все це траплялося, підкреслював Гоголь, від бездіяльності. Це проявиться і пізніше, коли козаки стояли під Дубно, чекаючи моменту, коли шляхтичі і жителі міста помруть від голоду. Козак не може жити без активної діяльності. Він проявляє свої справжні козацькі риси – мужність, відвагу, кмітливість, самовідданість – лише у бойовій ситуації при зустрічі з ворогом.

П. Сокальський у другій дії опери, присвяченій Запоріжжю, не зупиняється на детальній характеристиці Січі. Композитор-лібретист для характеристики життя козаків використовує декілька пісень, зокрема: "Ой, Днепр, ты наш, Днепр! Наш широкий да глубокий", яку співає сліпий бандурист у супроводі хору. Це пісня про Морозенка, який зустрівся в бою з ордою. Через побутові жартівливі пісні, які

виконують запорожці, що сидять біля корчми Янкеля з кухлями вина (цього немає у Гоголя), П. Сокальський розкриває життя козаків у таборі. При цьому лібретист вилучає з нього негативні моменти. Автор опери вводить глядачів в атмосферу Запорізької Січі і шляхом передачі розмови Тараса Бульби з кошовим. Ця бесіда важлива як для Гоголя, так для П. Сокальського, бо від її результатів буде залежати подальша доля як синів Бульби, так і самої Січі. Лібретист цей діалог будує майже повністю на гоголівському тексті, вносячи лише деякі уточнення та зміни, акцентуючи на патріотичних почуттях, які пов'язані з захистом України від ворогів.

У Гоголя

"Тарас: "Что, кошевой, пора бы погулять запорожцам?"

– Негде погулять, отвечал кошевой, вынувши изо рта маленькую трубку и сплюнув на сторону.

– Как негде? Можно пойти на Турецину или на Татарву.

– Не можно ни в Турецину, ни в Татарву, отвечал кошевой, взявши опять хладнокровно в рот свою трубку.

– Как не можно?

– Так. Мы обещали султану мир" [15, с. 67].

У П. Сокальського

"Тарас: Так что же, кошевой? Ведь запорожцам пора и погулять!

Кошевой: *(лениво отымая трубку от рта и сплевывая в сторону):*

Э! Негде погулять!

Тарас: Как негде? А в

Турецину или в Крым на Татарву?

Кошевой: Нет, ни в Турецину, ни в Крым на татарву не можно!

Тарас: Как так не можно?

Кошевой: Так не можна!

Султану мир мы

обещали" [14, с. 167].

Весь діалог, що подає Гоголь, так до кінця і повторює лібретист в опері. Обидва автори особливу увагу звертають на слова Тараса, які мають визначальний у цій розмові характер:

У Гоголя

"Так, стало-быть, следует, чтобы пропадала даром козацкая сила, чтобы человек сгинул, как собака, без доброго дела, чтобы ни отчизне, ни всему христианству не было от него никакой пользы? Так на что же мы живем, на какого чорта мы живем, растолкуй ты мне это. Ты человек умный, тебя недаром выбрали в кошевые, растолкуй ты мне, на что мы живем?"

Кошевой не дал ответа на этот запрос. Это был упрямый козак. Он немного помолчал и потом сказал:

– А войне все-таки не бывать.

– Так не бывать войне? – спросил опять Тарас.

– Нет.

– Так уж и думать об этом нечего?

– И думать об этом нечего.

– Постой же ты, чортов кулак! сказал Бульба про себя, ты у меня будешь знать! И положил тут же отмстить кошевому" [15, с. 68].

У П. Сокальського

"Тарас: Так, следует, чтоб человек и долг и честь забыл, без дела позорно жил, губил свой век, свой век козацкий, чтоб празный дух его слабел, без жажды славы боевой, что б день за днем козак дряхлел без пользы родине святой, без пользы воинству, христианству? Так вот как ты? Ужель на том и Сечь стоит?"

Кошевой: Нет, мир наш тверд и нерушим, недаром крест мы целовали, его ль в обиду мы дадим? Мы нашей верой присягали! Так, но воевать не будем.

Тарас: (с раздражением): К чему ж живем с тобой? На что нам жизнь дана? Ты объясни мне, кошевой! Так нечего и думать? Так воевать не будем? Прощай!

Кошевой: Мы воевать не будем. Ужель присягу мы забудем? Прощай! *(медленно удаляется, вставив трубку меж зубов)*.

Тарас: *(злобно следит во след удалявшегося кошевому)*" [14, с. 169–172].

Гоголь і П. Сокальський, використовуючи по суті майже один і той же текст, намагалися показати, що ситуація

"тихого життя" на Січі, яку проповідував кошовий, іде лише на шкоду. Кошовий відстоює мир, який не можна порушувати. Це так. Але підкріплювати бойовий дух запорожців можливо й іншими заходами, а не бездіяльністю. І для Тараса стало зрозумілим, що без зміни кошового стан Січі не зміниться.

Сцена виборів нового кошового в опері і роль у цьому процесі Тараса Бульби відповідають переважно, гоголівському тексту і його духові. Але лібретист по-своєму розподіляє текст між персонажами, розділяє персонажів на декілька груп, що дає можливість показати різні точки зору на кандидатури, що пропонувалися запорожцями. Хор висловлює негативну оцінку діяльності попереднього кошового та урядовців. Якщо в повісті у процесі виборів нового кошового відіграє Тарас Бульба, підказавши обрати Кирдяга, то в лібрето цю кандидатуру називає одна із груп запорожців. В лібрето, як і в повісті, ця сцена проходить досить динамічно, хоча в оперному варіанті переважають дієслова, які доповнюються авторськими ремарками: "2 група: Да что Кирдяга? Пусть будет Шила.

1 група: А что ваш Шила! Хотим Кирдяга! Давайте нам Кирдяга! Хотим Кирдяга!

2 група: Нет, Шила!

1 група: Кирдяга! Ступайте за Кирдягой! Скорей сюда. Сыскать, позвать, привести сюда Кирдяга!

(происходит замешательство, раздаются угрозы, видим поднятые кулаки, дело доходит почти до драки).

Громада хочет, громада хочет, позвать Кирдяга, позвать Кирдяга!

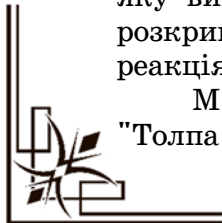
(вдали показывается Кирдяга, которого ведут под руки).

Скорей сюда, сюда! Идет, идет! Скорей! *(показывается Кирдяга).*

Сюда! Кирдяга! Вот он! Сюда! Вот он! Кирдяга!.." [14, с. 187–188].

"Старшины: Ну, что панове? Вы согласны, что б сей козак был кошевым?" [14, с. 187–188]. І після згоди громади, яку виголошує хор, у лібрето іде розширена ремарка, яка розкриває сам процес посвяти Кошового в новий сан та реакція на цю подію козаків.

М. Гоголь декількома рядками розкриває це явище: "Толпа разбрелась тут же праздновать избранье, и поднялась

гульня, какой еще не видали дотолє Остап и Андрий. Винные шинки все были разнесены; мед, горелка и пиво забирались просто, без денег; шинкари были уже рады и тому, что сами остались целы. Вся ночь прошла в криках и песнях, славивших подвиги" [15, с. 71].

У лібрето П. Сокальський гоголівський текст драматизує, веселощі козаків, їх радість, надії, що вони підуть у похід, відтворені у піснях і танцях. Лібретист детально розписує постановку козацького бенкетування, яке переривається звісткою про те, що на поромі по Дніпру прибули гості з України. І далі в лібрето подається розповідь про тяжке життя людей на Гетьманщині, які страждають від утисків поляків та євреїв.

У повісті на другий день після обрання кошового, Гоголь розповідає про раду, яку проводить Кирдяга: пропонує, не порушуючи миру все ж "пустить с челнами одних молодых, пусть немного пошарпают берега Натолии", хоча у похід готові йти всі. Зміни в ситуацію вносить гість із України, який розповідає про стан, у якому опинився український народ під гнітом поляків та євреїв. Репліки гостя і козаків, які подаються в тексті повісті і лібрето, збігаються. І в повісті і в опері ця сцена зустрічі з гостями з України завершується закликком козаків до розправи над євреями, під час якої Тарас рятує Янкеля.

У лібрето П. Сокальський широко показує розправу запорожців над євреями і, як і Гоголь, закінчує її врятуванням Янкеля Тарасом Бульбою.

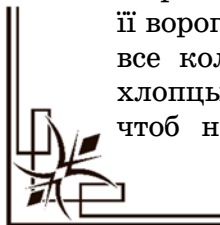
Завершальна сцена зібрання козаків у Січі різна за змістом у Гоголя і П. Сокальського. У повісті Гоголь, сповістивши про рішення всіх старшин, курінних, кошового і всього запорізького війська йти прямо на Польщу, дає портретну характеристику новому кошовому, який "вырос на целый аршин. Это уже не был тот робкий исполнитель ветреных желаний вольного народа; это был неограниченный повелитель. Это был деспот, умевший только повелевать. Все своевольные и гульливые рыцари стройно стояли в рядах, почтительно опустили головы, не смея поднять глаз, когда он раздавал повеления тихо, не выкрикивая и не торопясь, но с расстановкою, как старый и далеко опытный в деле, приводивший не в первый раз в исполнение разумно замышленные подвиги" [15, с. 79].

Така ж чіткість відчувалася і в розпорядженнях кошового: відремонтувати вози, випробувати зброю, підготувати одягу і раціон їжі, коней, у поході не займатися злодіємством, давав поради, як діяти при пораненні. "Да вот вам, панове, вперед говорю: если кто в походе напьется, то никакого нет на него суда. Как собаку, повелю его присмыкнуть до обозу, кто бы он ни был, хоть бы найдоблестнейший козак из всего войска. Как собака, будет он застрелен на месте и кинут безо всякого погребенья на поклев птицам, потому что пьяница в походе недостоин христианского погребенья" [15, с. 80].

І Гоголь звертає увагу на те, як всі після промови кошового козаки взялися до справи. Оповідач конкретизує всю діяльність запорожців, виділяючи при цьому деталь: "Вся Сечь отрезвилась, и нигде нельзя было сыскать ни одного пьяного, как будто бы их не было никогда между козаками..." [15, с. 80].

Проте цей багатий на важливі деталі опис Січі після обрання нового кошового П. Сокальський не використовує в лібрето. І це начебто збіднює характеристику кошового, його вміння організовувати козаків, підпорядковувати їх діяльність дисципліні і порядку. Проте у заключній промові кошового лібретист виділяє саме ті слова, епізоди, які були важливі для розкриття ідейної спрямованості опери. Кошовий переказав факти, які уже сповістив гість із України. Але це зроблено не випадково, бо саме вони, проголошені із вуст кошового, підсилюють патріотичні почуття запорожців, які ще раз прониклись думкою про необхідність допомогти жителям України. І ці почуття наростають, коли хор їх підсилює словами: "Горе, горе, смута к нам пришла, гибнет слава и свобода, затуманилась судьба православного народа. Закручинилась Украина! Горе, горе, смута к нам пришла! Настала тяжкая пора!" Зі свого боку Кошовий підсилює цей заклик словами: "Всем родная нам Украина! Ты слезами вся облита, за такое поруганье, у тебя ли нет защиты?" І хор відповідає: "Есть защита для отчины, все мы на врагов, все, все" [14, с. 232].

Заключні слова хору в кінці другої дії – це заклик, звернений до всіх жителів, – захистити Вітчизну, не віддати її ворогам на знуцання: "Гей, подыдем грозный клич, чтоб во все колокола всю Украину созвонили, чтоб коней седлали хлопцы, сабли острые точили. Гей, подыдем грозный клич, чтоб народ все подымался, к нам на пир собирался, на

козацкое веселье, на кровавое похмелье. На врагов пойдем грозой, встанем дружно всей землей. Есть защита у отчизны! Не дадим кровавой тризны им справлять в родной земле! Все мы на врагов! Все! Все! Все!" [14, с. 236]. Цих слів немає у Гоголя. Але розвиток дії у лібрето вимагає їх появи. Ці патріотичні заклики, пов'язані зі станом, у якому знаходилась Україна в далекому минулому, асоціювалися із сучасним станом для композитора, коли український народ стогнав від непосильної експлуатації, поневірянь і нелюдського соціального приниження.

Патріотичні мотиви заключної сцени опери були особливо відчутні. На наш погляд, саме ці мотиви осучаснили твір, зробили його більш актуальним.

У другій частині опери ім'я Андрія жодного разу не згадується, його ми побачимо лише в третій дії, коли він зустрінеться з татаркою. Таким чином, друга дія має кульмінаційний характер в темі патріотичної боротьби за свободу України від насилля. І це дуже важливо, бо це свідчить і про громадсько-патріотичну позицію автора опери.

У п'ятому розділі повісті Гоголь розповідає про те, як запорожці, залишивши Січ, гуляли по території України, як мужніли у битвах сини Тараса Остап і Андрій, як старий, загартований у боях козак, захоплювався ними, спостерігаючи, як вони "погружались в очаровательную музыку пуль и мечей" [15, с. 84].

Військо наблизилось до фортеці Дубно і взяло її в облогу. Жителі вирішили захищати місто. Тривала бездіяльність козаків почала розслаблювати їх стан. І Гоголь детально описує і запорожців, і природу, які знаходилися у напівсонному стані. Не подавало ознак життя і місто. І в одну із таких хвилин відбувається зустріч Андрія з татаркою, служницею польської панночки, яка розповідає про тяжкий стан, у якому опинилася голодна його знайома по Києву дочка польського воєводи. Андрій, схвильований звісткою, бере мішки з хлібом і разом зі служницею пробирається таємним входом до фортеці.

П. Сокальський дещо по-іншому будує розвиток цього сюжету. На початку третьої дії лібретист зображує площу, на якій розташований костюл, де зібралися люди. Чується спочатку голос хору, що імітує собою мешканців фортеці, які розповідають про їх тяжкий голодний стан і виражають надію на порятунок. З костюлу чути голоси церковного співу.

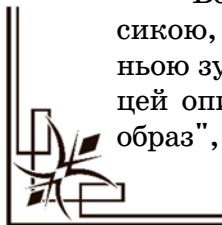

Паралельно з ним панночка Урсула скаржиться на тяжкий стан голоду, у якому знаходяться не лише вона, а й її батько та мати. Вона просить бога: "Не дай им умереть среди голода, мучений! В слезах молю: О, защити, пошли им жизнь, спасенье, пошли им радостные дни!" [14, с. 247].

У цей час на площі з'являється єврей Янкель, який пропонує жителям міста свій товар. Це драгує їх, і вони виголошують: "Отстань, отстань. Ступай, ступай своей дорогой". Із костюлу виходить Патер, і виголошує молитву "О града спасении": "О, ниспошли нам Господь веру, надежду, терпенье! Божия мать, заступница! Слабым подай утешенье". Крім молитви Патер, промовляє і заклинання. Народ поступово розходитьсь, сцена порожніє. В цей час обережно, оглядаючись, з'являється Янкель, який кличе Андрія. Той виходить на сцену з мішком у супроводі Аглаї. Янкель метушиться біля Андрія, проголошуючи: "Вас панночка давно уже ждет! Ой, ой, красавица какая!" [14, с. 277]. Андрій і Аглая ведуть мову про скрутне становище, в якому знаходиться панночка. Аглая говорить Андрію, що має прийти на зорі допомога від жовнірів, і йде сповістити панночку про козака, який дивиться на будинок Урсули і говорить про свої почуття: "Так вот ее жилище! Здесь она, она, владычица души моей, достойная собой украсит дворцы, палаты королей! Она, блистая чудной красотой, предстанет снова, ангел предо мной! О ты, один лишь взгляд которой, как светлый луч во тьме суровой впервые сердце мне раскрыл, и яркой страстью озарил, чей дивный образ с той поры, как божество в моей груди с собой повсюду я носил, лелеял и хранил! (*Мечтательно*). Ты здесь, так близко! Здесь она, она, моя любовь! Ужель дано судьбой, чтобы милый, нежный голос твой, как в дни былые, вновь отрадой мне звучал, дарил восторгами, томленьем, и в сладкий трепет повергал! О радость, счастье! И ее вновь увижу! Возможно ль? Что со мной? Иль сладкий сон меня томит? Как очарованный стою, и кровь, вся кровь во мне горит! Приди, приди, услышь, как я скажу! О! Страстно я тебя люблю" [14, с. 279].

42

Весь монолог Андрія романтизований, наповнений лексикою, яка поглиблює почуття козака, схвильованого майбутньою зустрічю з коханою. Лібретист навіть децю перенасичує цей опис уявної зустрічі словами: "яркая страсть", "дивный образ", "божество в моей груди", "милый, нежный голос",

"томление", "сладкий трепет", "о радость счастья" тощо. Таким чином, створений обожнюваний образ краси, святості. Все це можна зустріти у різних варіантах поетичних творів пушкінського часу. І перед нами виникає образ не лише каханої, а й зовсім інший образ закоханого. Це уже не мужній запорожець, який готовий кинутися у бій зі шляхтою, своїми ворогами. Весь він знаходиться у тендітному, тремтливому стані. Саме цим описом стану Андрія перед майбутньою зустріччю з полячкою лібретист готує слухача до відповідальної сцени, пов'язаної зі зрадою Андрія.

Намічається, як зазначав Ю. В. Манн, "ситуація шекспірівської трагедії "Ромео і Джульєти": закохані належать до ворогуючих кланів [19]. Проте у Гоголя і в П. Сокальського ця проблема набагато складніша: закохані належать до ворогуючих народів. І між їх коханням стоїть народ, Батьківщина. Роздуми молодого Бульбенка перериває служниця Аглая, яка веде за собою Андрія.

Лібретист опускає тему католицизму, яка присутня у другому варіанті повісті Гоголя і зосереджує увагу на єврейській проблемі, хоча без неї в опері можна було й обійтися.

Вся перша картина третьої дії – це вигадка лібретиста. У повісті Гоголя всіх епізодів, які відбуваються на сцені, немає. Автор по-своєму подає розповідь про трагічний стан, у якому опинився загін поляків і містяни, в оточеному козаками місті, про появу Андрія у місті і роль у цьому Янкеля, про переживання юного Бульбенка та все інше. П. Сокальському слід було пов'язати всі ці моменти в єдиний вузол. Якщо уважно прослідкувати за розвитком подій, то останні картини пов'язані з євреями, хоча вони ніякої ролі не відіграють у розкритті основної теми, яка проходить у третій дії, – це тема кохання Андрія та панночки і його зрада. За межами лібрето залишилися важливі епізоди, які висвітлює Гоголь у повісті: це зустріч Андрія і татарки, стан Андрія в пошуках їжі для панночки і зіткнення його з сонними Остапом і Тарасом, перехід Андрія і служниці панночки з табору у місто через таємний хід, зустріч з католицьким монахом у костьолі, перехід через площу Андрія і татарки і зіткнення їх з голодними та мертвими містянами. Андрій не витримує і запитує: "Но как же вы, умирая такою лютою

смертью, все еще думаете оборонить город?" І служниця сповіщає, що вночі має прийти допомога. Це у Гоголя.

Незважаючи на те, що в лібрето спостерігаємо розходження з повістю, П. Сокальський передав основні спільні мотиви поведінки персонажів, тих ситуацій, які склалися в фортеці на козачому таборі. Лібретист романтизує ситуацію, а слова Андрія звучать дещо сентиментально.

Центральна сцена у третій дії лібрето – зустріч Андрія і панночки – будується переважно на матеріалі повісті. Особливо це помітно в каватині Андрія:

У Гоголя

"Царица! – вскрикнул Андрій, полный и сердечных, и душевных, и всяких избытков: – Что тебе нужно? чего ты хочешь? прикажи мне! Задай мне службу самую невозможную, какая только есть на свете, – я побегу исполнять ее! Скажи мне сделать то, чего не в силах сделать ни один человек, – я сделаю, я погублю себя. Погублю, погублю! и погубить себя для тебя, клянусь святым крестом, мне так сладко... но не в силах сказать того! У меня три хутора, половина табунов отцовских – мои, всё, что принесла отцу мать моя, что даже от него скрывает она – всё мое. Такого ни у кого нет теперь у козаков наших оружия, как у меня: за одну рукоять моей сабли дают мне лучший табун и три тысячи

У П. Сокальського

"(Андрій підходить ближче к панне)

Красавица панна, царица души. Скажи, чего ты хочешь? Скажи, прикажи, задай мне работу чрезмерно тяжелую, какой не исполнит любой богатырь, неслышанный труд ты мне закажи, чтоб мощная грудь под ношей ужасной ломилась, страдала и рвалась, из сил выбивалась! О, вещь невозможную потребуй ты, панна! Скажи лишь, моргни, чуть слышно шепни, и я тот час вскочу, побегу, полечу, помчусь вихрем, грозой, понесусь я стрелой исполнять повеленья моей панны младой! И я слово сдержу и лижванскою век свой сгублю! Да и смерть за тебя не страшна для меня! О, клянусь, я крестом, всем святым для меня! Было б

овец. И от всего этого сладко мне, панна, уме- откажусь, кину, брошу, реть за тебя!" [14, с. 298–301].

только ты вымолвишь одно слово или хотя только моргнешь своею тонкою, черною бровью! Но знаю, что, может быть, несу глупые речи, и нехстати, и нейдет всё это сюда, что не мне, прошедшему жизнь в бурсе и на Запорожьи, говорить так, как в обычае говорить там, где бывают короли, князья и всё, что ни есть лучшего в вельможном рыцарстве. Вижу, что ты иное творенье бога, нежели все мы, и далеки пред тобою все другие боярские жены и дочери-девы. Мы не годимся быть твоими рабами, только небесные ангелы могут служить тебе" [15, с. 102].

Відповідальна і напружена сцена взаємного освідчення в коханні Андрія і панночки, яка насичена досить яскравими висловлюваннями, тривоною, психологічним станом героїв, у словесному відношенні різняться. П. Сокальський здебільшого переказує іншими словами думку письменника, хоча інколи вдається до цитування тексту чи його обробки, додаючи емоційно насичені доповнення. Лібретист відмовляється від переказу Андрієвих багатств. Для нього найважливіше передати почуття героя.

У Гоголя

"Не слыхано на свете, не можно, не быть тому, – говорил Андрий, – чтобы красивейшая и лучшая из жен понесла такую горькую участь, когда она рождена на то, чтобы пред ней, как пред святыней, преклонилось всё, что ни есть лучшего на свете. Нет, ты не умрешь! Не тебе умирать! Клянусь моим рождением и всем, что мне мило на свете, ты не умрешь! Если же выйдет уже так, и ничем – ни силой, ни молитвой, ни мужеством – нельзя будет отклонить горькой судьбы, то мы умрем вместе, и прежде я умру, умру перед тобой, у твоих прекрасных коленей, и разве уже мертвого меня разлучат от тебя" [15, с. 105].

У П. Сокальського

"Андрей (*решительно*): О, нет! Не мучь себя ты больше! То невозможно, нет! Чтоб лучшая из женщин Польши погибла в цвете лет. Нет, не на то ты рождена! Тому не быть! Нет! Никогда! Нет, никогда! О, пред тобой, как пред кумиром, склонятся все главой покорной, и будешь жить ты в счастья с миром! Тебя ли смерть грозою черной дерзнет, дерзнет коснуться? О, нет. Ты не умрешь! Клянусь моим рождением и всем, что свято на земле, ты будешь мира украшеньем! Ты не умрешь! Ты жить, ты жить должна! О, ты не умрешь. Ты жить должна. О, ты для счастья рождена! Но если жребий тот ужасный назначен нам слепой судьбой, тогда умру, как раб несчастный, умру вот здесь пред тобой, пред тобой, вот здесь!

У самых ног твоих прекрасных и только смерть, лишь смерть одна с тобой разлучит навсегда, с тобой разлучит навсегда! Мой жребий роковой назначен мне судьбой, умрем мы вместе оба, умрем мы вместе оба! Но первый я перед тобой у ног твоих, как раб, паду. О, милая, прости! Скажу, и только

смерть моя одна с тобой
разлучит навсегда, и
только смерть моя одна с
тобой разлучит навсегда!"
[14, с. 318–324].

Якщо порівняти текст цієї сцени у двох редакціях повісті, то вони відрізняються. У першій: "Она сидела на диване, подвернувши под себя обворожительную стройную ножку. Она была томна; она была бледна, но белизна ее была пронзительна, как сверкающая одежда серафима... И это созданье, которое, казалось, для чуда было рождено среди мира, к ногам которого повергнут весь мир, все сокровища казались малою жертвою, это небесное создание терпело голод" [15, с. 317]. І у цьому описові перед нами виникає образ красивої, ніжної юначки, блідість якої пояснюється голодом і пережитим станом облоги, як небесне творіння, то у другій – це теж красива, тендітна жінка, яка призначена уже для більшого володіння світом, щоб перед нею схиляли голови, як перед святинею.

У цій сцені освідчення в коханні проявляються думки, які не можуть бути висловлені юнаком, що пам'ятає і про те, що крім душевного поривання, яке виражається в коханні, є й інші почуття, прагнення, обов'язки, які стоять вище особистісних проявів. Це любов до рідних – батька, матері, брата, любов до вітчизни, вірність бойовому побратимству тощо, які не можна зраджувати, не можна ганьбити і не можна забувати при будь-яких ситуаціях. Слова Андрія і його поведінка вступають у глибокі протиріччя.

Кохання Андрія до полячки, яку він порівнює з святинею, царицею, набуває характеру однобічного романтичного поривання і затуманює його розум. Андрій бачить панночку в рожевих яскравих фарбах. Полячка намагається прояснити розум Андрія, застерігаючи його: "Не обманывай, рыцарь, и себя и меня, говорила она, качая тихо прекрасной головой своей, знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе" [15, с. 105]. У цьому випадку Урсула вчиняє щодо Андрія благородно. Як справжній лицар з того історичного часу він мав би виконувати свої обов'язки

перед вітчизною. Більше того, вони належать до протилежних ворогуючих народів.

П. Сокальський ці думки полячки подає ширше. Панночка нагадує Андрію, що їх кохання – романтичне, тимчасове захоплення, солодке захворювання, поганий сон: "Не обманывай, рыцарь, себя ты напрасно! Отвечать на любовь не могу, не должна! Ах! То кровь молодая в тебе страстно играет, к упоенью, восторгам твоим сердце взывает, но опасен порыв твой, за него поплатиться всей жизнью легко, он погубит тебя. Милый друг, забудь ты свой сладкий недуг. Козак! Тебя Отчизна ждет, иди ты к ней! Своих знамен не покидай. Там долг зовет! Для бранной жизни кто рожден, тому любовь одна отрада, оставь ее как сон пустой. Живи для родины святой: в ней все! И жизнь твоя, и слава, в ней твоя жизнь, и честь, и слава!" [14, с. 321–324]. Крім панночки, застерігає Андрія і татарка: "Ты послушай, козак! Мы ведь нации, веры другой, тебе люблю чужие и отчизне тебе дорогой мы враги заклятые! На войну тебя все призывают!" [14, с. 325].

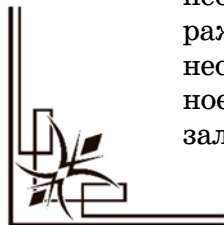
П. Сокальський цими пафосними словами Урсули і Аглаї змушує Андрія схаменутись, не робити хибного кроку. Але Андрій іде на ще більший злочин, заявляючи, що він готовий пожертвувати навіть рідними і батьківщиною заради любові коханої.

У Гоголя

"А что мне отец, товарищи и отчизна? – сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого!.. – повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна

У П. Сокальського

"Андрий: "Что за речи! Что за речи! Что отец мне, соратники, братья, клич Отчизны, козацкая слава? Видишь, нет у меня никого, никого, никого! Кто сказал, что Украина мне отчизна навек, навсегда? Кто мне дал ту отчизну? Чего ищет душа, что всего ей милей, там отчизна ея! Там отчизна ея! Да! Отчизна моя это ты! Это ты! Ты! Прекрасна, о, панна! Вот отчизна моя! Вот отчизна

Україна? Кіто дал мне ее моя! И с собой, как в отчизны? Отчизна есть святыню, глубоко в сво- то, что ищет душа наша, ем сердце храня, понесу что милее для нее всего. ту отчизну отныне ни- Отчизна моя – ты! Вот кого не щадя" [14, моя отчизна! И понесу я с. 326–328]. отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока ста- нет моего веку, и посмот- рю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, про- дам, отдам, погублю за такую отчизну!" [15, с. 105]

Далі автори повісті і лібрето своїми засобами художнього зображення виражають внутрішні почуття персонажів. Гоголь розкриває глибокий психологічний стан Андрія і панночки навіть тоді, коли чути звуки литаври і голос татарки, яка сповіщає про вступ до фортеці жовнірів. Почувши слова Андрія, панночка "на миг остолбенев, как прекрасная статуя, смотрела она ему в очи и вдруг зарыдала, и с чудною женскою стремительностью, на какую бывает только способна одна безрасчетно великодушная женщина, созданная на прекрасное сердечное движение, кинулась она к нему на шею, обхватив его снегоподобными, чудными руками, и зарыдала... Полный не на земле вкушаемых чувств, Андрий поцеловал в сии благовонные уста, прильнувшие к щеке его, и не безответны были благовонные уста. Они отозвались тем же, и в сем обоюдно-слиянном поцелуе ощутилось то, что один только раз в жизни дается чувствовать человеку" [15, с. 106].

Завершуючи цю розповідь, Гоголь робить висновок: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее" [15, с. 106].

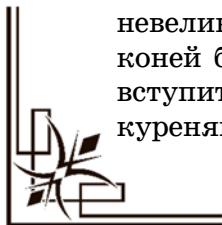
П. Сокальський завершує третю дію широкою ремаркою, у якій сповіщає про голосні звуки дзвону, а потім маршу жовнірів. Панна Урсула прислухається до всього цього з напруженою увагою. Андрій дуже збуджений, залишається

"недвижим, недоумевающим, растерянным". Аглая бентежно говорить йому: "Слышь, тревога ночная... воин, в поле спеши... Эта ночь роковая нашу участь решит! О, козак! Возвратись ты в свой сан! Твое сердце погубит тебя! Пойду я узнать: что за тревога?" Всі персонажі стурбовані. Панна теж застерігає Андрія: "Луч надежды спасенья с этой битвой погаснет! Скоро город возьмут и погибнем мы все! Ты сгубить себя хочешь напрасно!" [14, с. 329].

У заключному дуеттіно Андрій і панна клянуться в коханні і вірності до самої смерті. "О, царица души! – говорить Андрій. – среди грозы и войны тенью я буду, с тебя глаз не спущу, за тобой я повсюду или счастье возьму, завоюю в бою или с тобой, близ тебя смертный час разделю и прощальный твой взгляд, как улыбку небес на тот свет унесу". Подібними словами повторює свою клятву і панночка. Віддаючи свій поцілунок милому, вона промовляє останні слова: "Мою грусть и любовь ты со мной раздели!" Возз'єдналися два кохання. Але радості не може бути, бо воно побудоване на жертвопринесенні. Козак заради свого кохання до полячки жертвує всім святим, що є в людини. Якщо для Аглаї прихід жовнірів – це порятунок, то для Урсули і Андрія – це невідомість. І в ремарці лібретист зазначає: "Панна Урсула и Андрий остаются недвижимы, как бы в забытьи".

Подальші дії і в повісті (VII і VIII розділи) і в лібрето (завершальна IV дія) розгортаються біля стін Дубно: Гоголь звертає увагу на те, як у нічний час через Переяславський курінь, який був розташований перед боковими міськими воротами, прорвався польський загін жовнірів, перебивши та взявши в полон запорожців. І причиною цього було те, що козаки напилися і втратили пильність. Кошовий, зібравши запорожців, справедливо говорить їм, що вони варті смерті за те, що "напились в походе, на войне, на трудной, тяжелой работе". Атаман Кукубенко почав пояснювати причину того, чому це сталося. А все це скоїлося через бездіяльність козаків, які "сидели без дела, маячились попусту перед городом" [15, с. 88], бо мета у козаків була та, щоб заморити місто голодом, підкорити жителів, щоб вони самі відчинили ворота фортеці. Кошовий все ж сподівається на те, що в місто пройшов невеликий загін, а тому підтримка харчами для людей та коней була невеличка. А раз так, то поляки намагатимуться вступити у бій. З цією метою кошовий дав розпорядження куреням зайняти відповідні позиції. "Да вот еще один наказ:

если кто-нибудь, шинкарь, жид, продаст козаку хоть один кухоль сивухи, то я прибью ему на самый лоб свиное ухо, собаке, и повешу ногами вверх! За работу же, братцы! За работу!" [15, с. 89].

Гоголь вказує на тривогу Тараса Бульби стурбованого долею Андрія, якого не було видно серед козаків. І єврей Янкель, наздогнавши Тараса, повідомив йому, що його син добровільно перейшов на бік шляхти, бо в місті знаходиться красива дочка воеводи, в яку закохався Андрій.

П. Сокальський випускає зміст початку VII розділу про випадок, який трапився з козаками вночі, і розпочинає музичним прологом та піснею Янкеля, який радіє, що під час війни він зміг заробити багато грошей і буде чим нагодувати та гарно вбрати свою Сару та Іцка, Лію, Голду і Хаїчку. Тобто лібретист продовжує розвивати єврейську тему, хоча про торгівлю Янкеля Гоголь лише побіжно згадує, не загострюючи на цьому увагу. У цей час на сцені з'являється Тарас Бульба. П. Сокальський гоголівський прозовий текст роздумів батька про сина включає в уста Тараса: "Что уж думаю, думаю и никак не придумаю, где Андрий, а куда б он девался? Полонили... полонили ль его, как других, и связали ли сонного? Только нет! Не таков мой Андрий, чтобы в плен он отдался живым, но и между убитыми тоже его не было видно... Будь он там, то нашли бы! Козак видный и славный... уж его ль не узнать. О, как смутно, смутно на душе!" Підкреслені речення відповідають текстові повісті Гоголя. Перестановка деяких слів чи доповнення тексту у деяких реченнях не змінюють основної сутності думки.

Саме у цей момент і в повісті, і в лібрето відбувається розмова між Тарасом і Янкелем про Андрія. П. Сокальський випускає гоголівський текст про те, як Янкель потрапив у Дубно, а зосередив увагу на розмові Тараса і єврея-шинкаря про Андрія. Із досить великого діалогічного тексту лібретист вихоплює лише окремі найважливіші фрази, сказані Тарасом і Янкелем, часто доповнюючи їх своїми словами:

У Гоголя

"Что ж ты делал в городе? Видел наших?"

– Как, же! Наших там много: Ицка, Рахум,

У П. Сокальського

"Тарас: И что ж? ты видел наших?"

Янкель: Как, же, как Я видел пана

Самуйло, Хайвалох, еврей-арендатор... (нерешительно) там... Андрия...

– Пропади они, собаки! – вскрикнул, рассердившись, Тарас. – Что ты мне тычешь свое жидовское племя! Я тебя спрашиваю про наших запорожцев. Тарас (порывисто): Андрия видел? Что ж он? Его ты где видел? В подвале? В яму брошен? Он в кандалах иль связан? Янкель (спокойно): Кто? Пан Андрий? Ни...

– наших запорожцев не видал. А видал одного пана Андрия. Ни... что б кто его связал! По доброй воле он бежал!

– Андрия видел! – вскрикнул Бульба. Тарас: Кто убежал? Янкель (трусливо): А пан Андрий.

– Что ж ты, где видел его? в подвале? в яме? обещен? связан? Тарас: Пан Андрий? Куда?

– Кто же бы смел связать пана Андрия? Теперь он такой важный рыцарь... Янкель: Туда! Далибуг, я не узнал! И наплечники в золоте и нарукавники в золоте, и зеркало в золоте, и шапка в золоте, и по поясу золото, и везде золото, и всё золото. Так, как солнце взглянет весною, когда в огороде всякая пташка пицтит и поет, и травка пахнет, так и он весь сияет в золоте. И коня дал ему воевода самого лучшего под верх; два ста червонных стоит один конь. Тарас (мрачно): Пусть так! Но что же из того?

Янкель: Как, что из того? Он для нее и сделал все!

Бульба остолбенел. Тарас (машинально повторяя за Янкелем): Он для нее и сделал все! (задумчиво) О велика власть слабой женщины! Она и многих сильных погубила! А ей всегда податлив был Андрий.

– Зачем же он надел чужое одеянье? Янкель: Так вот он для нее и сделал все!

– Потому что лучше, потому и надел... И сам разъезжает, и другие разъезжают; и он учит, и Тарас (задумчиво): Она и многих сильных погубила!

Янкель (ободрившись): Он обещал прогнать козак-ков, затем сейчас и свадьба!

его учат. Как наиболее богатый польский пан!

– Кто ж его принудил?

– Я ж не говорю, чтобы его кто принудил. Разве пан не знает, что он по своей воле перешел к ним?

– Кто перешел?

– А пан Андрий.

– Куда перешел?

– Перешел на их сторону, он уж теперь совсем ихний.

– Врешь, свиное ухо!

– Как же можно, чтобы я врал? Дурак я разве, чтобы врал? На свою бы голову я врал? Разве я не знаю, что жида повесят, как собаку, коли он соврет перед паном?

– Так это выходит, он, по-твоему, продал отчизну и веру?

– Я же не говорю этого, чтобы он продавал что: я сказал только, что он перешел к ним.

– Врешь, чортов жид! Такого дела не было на христианской земле! Ты путаешь, собака!

– Пусть трава порастет на пороге моего дома, если я путаю! Пусть всякий наплюет на могилу отца, матери, свекора, и отца отца моего и отца матери моей, если я путаю. Если пан хочет, я даже

Тарас: И ты стерпел такое поношенье? Ты не убил его там сразу, на самом месте преступления?

Янкель (сжимаясь): За что ж убить? Чем виноват тут человек? Ему там лучше, вот он туда и перешел! Такой вояка славный, взрачный.

Тарас: И что ж? Он говорил с тобой?

Янкель: О, да! Узнал, дал знак рукой, к себе поближе подозвал!

Тарас (в волнении): И что же он тебе сказал?

Янкель: Дай Бог ему здоровья!

Тарас (с нетерпением): Слышишь? Да отвечай же, дьявол, чорт! Что ж он, что ж он сказал тебе?

Янкель (в испуге): Сказал мне пан Андрий: Ой, Янкель, здравствуй! А я: мое почтение, пан Андрий!

Тарас (с раздражением, наступая на Янкеля): Что б ты пропал с своим почтеньем! Ну!

Янкель: А он: скажи отцу и брату: теперь отец мне не отец, и брат – не брат!

Тарас: Лжешь, чортов Иуда! В твоих словах

скажу, и отчего он перешел к ним.

– Отчего?

– У воеводы есть дочка-красавица. Святой боже, какая красавица!

Здесь жид постарался, как только мог, выразить в лице своем красоту, расставив руки, прищурив глаз и покрививши на бок рот, как будто чего-нибудь отведавши.

– Ну, так что же из того?

– Он для нее и сделал всё, и перешел. Коли человек влюбится, то он всё равно, что подошва, которую, коли размочишь в воде, возьми, согни, – она и согнется.

Крепко задумался Бульба. Вспомнил он, что велика власть слабой женщины, что многих сильных погубила она, что податлива с этой стороны природа Андрия; и стоял он долго, как вкопанный, на одном и том же месте.

– Слушай, пан, я всё расскажу пану, – говорил жид. – Как только услышал я шум и увидел, что проходят в городские ворота, я схватил на всякий случай с собой нитку жемчуга, потому что в городе есть красавицы и дворянки, а коли есть красавицы

нет правды никогда! (*хватаясь за саблю*). Убью, убью тебя, ты сатана! (*Тарас бросается с обнаженной саблей на Янкеля, который торопливо увертываясь от удара, убегает. Тарас остается несколько мгновений недвижим, разъяренный, с опущенной саблей в руках; потом, сделав несколько шагов вперед, впадает в раздумье*). Смерть прими себе в награду” [14, с. 346–353].

и дворянки, сказал я себе, то хоть им и есть нечего, а жемчуг всё-таки купят. И как только хорунжего слуги пустили меня, я побежал на воеводин двор продавать жемчуг и спросил всё у служанки-татарки. Будет свадьба сейчас, как только прогонят запорожцев. Пан Андрий обещал прогнать запорожцев.

– И ты не убил тут же на месте его, чортова сына? – вскрикнул Бульба.

– За что же убить? Он перешел по доброй воле. Чем человек виноват? Там ему лучше, туда и перешел.

– И ты видел его в самое лицо?

– Ей-богу, в самое лицо! Такой славный вояка! Всех взрачней. Дай бог ему здоровья, меня тотчас узнал; и, когда я подошел к нему, тотчас сказал...

– Что ж он сказал?

– Он сказал... прежде кивнул пальцем, а потом уже сказал: "Янкель!" А я: "Пан Андрий!" – говорю. "Янкель! Скажи отцу, скажи брату, скажи козакам, скажи запорожцам, скажи всем, что отец – теперь не отец мне, брат – не брат, товарищ – не товарищ, и что я с ними буду биться со

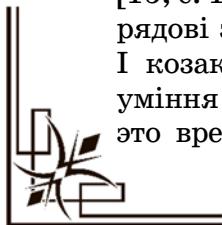

всеми. Со всеми буду
биться!

– Врешь, чортов Иуда! – закричал, вышед из себя, Тарас: "Врешь, собака! Ты и Христа распял, проклятый богом человек! Я тебя убью, сатана! Утекай отсюда, не то – тут же тебе и смерть! – И сказавши это, Тарас выхватил свою саблю. Испуганный жид припустился тут же во все лопатки, как только могли вынести его тонкие, сухие икры..." [15, с. 110–113].

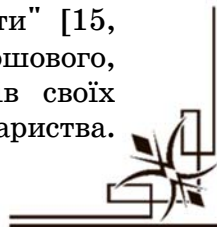
Лише підкреслені слова у гоголівському тексті використав П. Сокальський у лібрето.

Обидва тексти насичені експресивністю. А там, де не можна було б П. Сокальському виразити словами, він в ремарках підказував виконавцям ролей, як саме треба відтворити поведінку персонажів, передати їх почуття. Опис Янкелем красивого одягу Андрія лібретист взяв з подальшого гоголівського тексту, де письменник показує польських лицарів, які з'явилися на мурах Дубно. Повний гоголівський текст, яким би він не був прекрасним, в лібрето не можна відтворити. Специфіка оперного твору не дає цього зробити. Тож значна частина тексту повісті, насичена козацьким гумором, зокрема, коли йде перегукування козаків зі шляхтичами, що з'явилися на валу, не увійшла до лібрето. Поляки не витримали їдкого слова козаків і, відкривши ворота, вступили в бій. "И ударили со всех сторон козаки, сбили и смешали их, и сами смешались. Не дали даже и стрельбы призвести: пошло дело на мечи да на копья. Все сбились в кучу, и каждому привел случай показать себя" [15, с. 116]. Мужньо билися козаки. Але загинули не лише рядові запорожці, а й куренні Кулубенко, Бородатий та інші. І козаки уманського куреня, оцінивши мужність Остапа й уміння його орієнтуватися в бою, обрали своїм куренним. "В это время подъехал кошевой и похвалил Остапа, сказавши:

"Вот и новый атаман, а ведет войско так, как бы и старый!" Оглянувся старий Бульба поглядеть, какой там новый атаман, и увидел, что впереди всех уманцев сидел на коне Остап, и шапка заломлена набекрень, и атаманская палица в руке. "Вишь, ты какой!" – сказал он, глядя на него; и обрадовался старий, и стал благодарить всех уманцев за честь, оказанную сыну" [15, с. 120]. Поляки не витримали і сховалися у фортеці. А козаки ховали тіла своїх товаришів, а потім сіли колами всі курені вечеряти. "Долго не ложились они. А долее всех не ложился старий Тарас, всё размышляя, что бы значило, что Андрия не было между вражьих воев. Посовестился ли Иуда выйти противу своих, или обманул жид, и попался он, просто, в неволю? Но тут же вспомнил он, что не в меру было наклончиво сердце Андрия на женские речи, почувствовал скорбь и заклился сильно в душе против полячки, причаровавшей его сына. И выполнил бы он свою клятву: не поглядел бы на ее красоту, вытащил бы ее за густую, пышную косу, поволок бы ее за собою по всему полю, между всех козаков. Избились бы о землю, окровавившись и покрывшись пылью, ее чудные груди и плечи, блеском равные нетающим снегам, покрывающим горные вершины. Разнес бы по частям он ее пышное прекрасное тело. Но не ведал Бульба того, что готовит Бог человеку завтра, и стал позабываться сном и наконец заснул" [15, с. 121].

Наступна сцена в опері "Нарада запорожців". Вона базується на матеріалі VIII розділу повісті, на початку якого мова йде про захоплення і розграбування татарами Запорізької Січі і полонення козаків. Один із них, Максим Голодуха, вирвався із татарських рук, заколов мирзу, відв'язав у нього мішок з цехинами і на татарському коні, міняючи його тричі, добрався до запорізького табору під Дубно і сповістив їм про біду. Кошовий Кирдяга пропонує: "...не терять, товарищи, времени и гнаться за татаринoм. Ибо вы сами знаете, что за человек татарин. Он не станет с награбленным добром ожидать нашего прихода, а мигом размытарит его, так что и следов не найдешь. Так мой совет: идти. Мы здесь уже погуляли. Ляхи знают, что такое козаки; за веру, сколько было по силам, отместили; корысти же с голодного города не много. Итак, мой совет – идти" [15, с. 122]. Тарас Бульба не погодився з цією думкою Кошового, бо вважав, що не можна було залишати у ляхів своїх полонених запорожців, порушивши цим закон товариства.

Тарас заявив, що він залишиться під Дубно один. У цю суперечку втрутився старий козак запорізьких військ, колишній кошовий і відомий добрий борець, який в останнє вирушив у похід, Касьян Бовдюг.

Саме з цього місця і розпочинається в опері сцена "Наради запорожців". П. Сокальський збіднює промову Бовдюга. Це підтверджує порівняльна характеристика текстів:

У Гоголя

"Пришла очередь и мне сказать слово, паны братья!" – так он начал: "Послушайте, дети, старого. Мудро сказал кошевой; и, как голова козацкого войска, обязанный прибергать его и печись о войсковом скарбе, мудрее ничего он не мог сказать. Вот что! Это пусть будет первая моя речь! А тепер послушайте, что скажет моя другая речь. А вот что скажет моя другая речь: большую правду сказал и Тарас-полковник, – дай боже ему побольше веку, и чтоб таких полковников было побольше на Украине! Первый долг и первая честь козака есть соблюсти товарищество. Сколько ни живу я на веку, не слышал я, паны братья, чтобы козак покинул где или продал как-нибудь своего товарища. И те, и другие нам товарищи; меньше их или больше, – всё равно, все товарищи, все нам дороги. Так вот какая моя речь: те, которым милы захваченные

У П. Сокальського

"Советание запорожцев.

(Входят казаки, Кошевой, Бовдюг, Остап и др. становятся полукругом. Кошевой в середине).

Кошевой: Что Бовдюг громаде поведать хочешь?

Бовдюг *(выступает вперед)*: А вот моя какая речь: коль нехристь татарва без нас разбила гнездо, родную Сечь, то рыцари, которым жалко братьев, плененных татарвой, пойдут в погоню за Ордой, а рыцари, которым милы братья, что к ляхам в плен попали, пусть здесь останутся!

(Некоторое волнение в толпе).

Остап: Какой же тот козак, что бросит на войне товарища в беде, в плену, в чужой земле? Коль все уйдут, останусь здесь один!

татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами, и не хочется оставлять правого дела, пусть остаются. Кошевой по долгу пойдет с одною половиною за татарами, а другая половина выберет себе наказного атамана. А наказным атаманом, коли хотите послушать белой головы, не пригоже быть никому другому, как только одному Тарасу Бульбе. Нет из нас никого равного ему в доблести" [15, с. 124].

Хор (голоса с разных сторон): Нет, нет! Зачем бросать, не все уйдут!

Все: Поделится на части! Козак добром свой путь найдет, своей судьбы он не минет!" [14, с. 355–357].

Як бачимо, П. Сокальський дещо змінює текст гоголівської повісті, залишивши лише слова, що передають сутність промови Бовдюга. Більше того, лібретист слова Тараса передає Остапу.

У повісті після промови Бовдюга ідуть слова: "Что, согласны вы на то?" спросил кошевой. "Все согласны!" – закричали козаки. "Стало-быть, раде конец?" "Конец раде" – кричали козаки" [15, с. 125]. У лібрето П. Сокальський вводить сам епізод проведення ради під керівництвом кошового. Значну роль тут відіграє хор, що відтворює масу козаків, яка дає згоду на поділ полків на дві групи. Хор також виражає своє ставлення до подій, що відбуваються, а також підтверджує позицію козаків зберегти вірність традиціям. Крім того, саме хор (тобто маса запорожців) пропонує обрати Тараса Бульбу отаманом тієї групи козаків, що залишається під Дубно. В ремарках лібретист розкриває сам процес обрання і вручення кошовим знаків отаманської влади Тарасу Бульбі.

П. Сокальський далі іде за гоголівським сюжетом, але відходить від тексту. Він по-своєму розставляє персонажів, наповнює репліки тих, хто розстається. Сумно стає. І Тарас пропонує, виголошуючи промову про Січ, яка виховала, навчила, як стояти за рідну землю, за віру дідів і батьків, як зміцнювати козацький дух, обітницю святого товариства,

підняти келихи з вином, при цьому виголошуючи свою знамениту промову про товариство. Зміст цього вшанування Тарасом своїх побратимів майже сходиться з гоголівським текстом.

Проте тут слід уточнити одну деталь: свою промову про товариство Тарас Бульба проголошує уже як отаман перед військом, коли пройшла підготовка до битви з поляками.

Сам текст промови дещо скорочений і в деяких місцях доповнений лібретистом та змінений ним. Порівняємо два уривки:

У Гоголя

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли бусурманы, всё пропало. Только остались мы сырые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек.

У П. Сокальського

"Гей, паны братья! Хочется мне вам сказать, что есть товарищество наше! Вы слышали от дедов и отцов, в какой чести была когда-то русская земля! С Царьграда золото брала, и грекам знать себя дала! А сколько знатных городов и пышных храмов было в ней! И вольных пажитей властитель в довольстве жил здесь наш народ! Как вдруг явились бусурманы, и все погибло. Все пропало. Остались только мы, сироты, да как вдовица после мужа, осталась наша сырая земля! Так вот в какое время товарищи на братство другу руку подали! Так вот на чем стоит товарищество наше!

Таков обет наш запорожский. Но знаете ль, что завелось теперь и в нашей стороне? Чорт знает что перенимают в обычай бусурманский. Родной язык не

Бывали и в других землях уважают, гнушаются им, товарищи, но таких, как в грех сказать! Свой своего Русской земле, не было таких товарищей. Вам случилось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! Также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, — видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, — любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а..." —

сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, подло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребах запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие бурсурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а паскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим

уважают, гнушаются им, готов продать, как тварь бездушную на рынке! Им милость короля чужого, хоть даже польского магната, что чоботом их в морду бьет, дороже уз святого братства!

Но и предатель злобный, хоть извалялся весь он в саже, не может все уж загубить; крупица чувства русского в нем все же сохранится, когда-нибудь оно проснется, и об полы руками ударит он, горемычный; себя за голову он схватит, захочет в муках искупить свои позорные деянья, но жизнь не жалует: все, все, все вспомнит. Нет уз святее такого братства! Оно всех благ земных дороже! Ему измена — святотатство! Того, как пса, убить всяк может! И кто ему изменит, смерть тому и трижды смерть!"

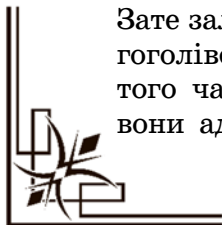
[14, с. 379–388].

бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупица русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, – так никому ж из них не доведется так умирать! Никому, никому!" [15, с. 132–133].

Під час аріози Тараса звучить і хор, який повторює окремі вислови Бульби чи передає емоційну реакцію на сказане: "Так, батька! На том издавна стоить товарищество наше! Тем наша Сечь крепка и славна. Громаде волю! Братству верность!" Завершується сцена словами, які проголошує хор: "Нет уз святей такого братства, и кто ему изменит, смерть тому". Скорочення тексту промови Тараса про товариство, а також зміна ситуації, при якій ця промова звучить, для лібрето не має особливого значення. П. Сокальський зумів своїми засобами (поєднання хору й аріозо) передати основну думку гоголівського твору.

Втім П. Сокальський випускає слова "Бывали и в русских землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей", "Нет, братцы, так любить как русская душа, – любить "не может" та інші такого ж плану. Зате залишає слова, що торкаються мови, дещо переробляючи гоголівський текст. Саме ці слова про рідну мову мали для того часу актуальне звучання. Проголошені зі сцени в зал, вони адресувалися тим українцям, які зрадили рідній мові.

Незадовго перед цим, коли П. Сокальський проживав у С.-Петербурзі, на сторінках тодішньої преси, зокрема в газеті "Московские ведомости" (1863) були опубліковані статті про українську мову, яку називали "испорченным русским". "А всякую испорченность, – заявлял І. Кулжинський у статті "Южнорусский элемент, как предмет торговли" (1864), спрямованої проти "Граматики" П. Куліша та "Южно-русского букваря" Т. Шевченка, – следовательно и испорченный язык, – надобно справить, а не вводит на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому, – радив цей критик, – надобно стараться говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малороссияне давно уже стараются в своих семействах и училищах, и о чем сильно хлопочут малороссияне... а сочинитель уродливой "Граматики" заключает свое "слово до письменных" мольбою, чтобы все малороссияне непременно говорили по-малороссийски, т. е. чтобы поисправляли своего испорченного и искалеченного колонизмами языка, но коснели бы в его испорченности" [17]. І це слова "українця" за народженням і вихованням.

Противники української мови застерігали уряд у своїх дописах, що за дозволом друкувати книжки, викладати в школах рідною мовою українці будуть вимагати "відокремлення не лише мови, а й життя, а потім і національності". І благали ці "добродетели" використати все, що тільки можливе мати у своєму розпорядженні, щоб захистити нашу Святиню від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу" [18]. І царські сатрапи на чолі з імператором душили і українську мову, і її народ.

Від зради рідній мові П. Сокальський переносить нас до роздумів про зраду Андрія батьківщині.

Наступні етапи розвитку сюжету пов'язані з фразою повісті, яка прозвучала після промови Тараса: "А из города уже выступало неприятельское войско, выгремливая в литавры и трубы..." І після цього в повісті описується бій запорожців з поляками.

П. Сокальський після повідомлення козаків про виступ ляхів з фортеці подає промову Тараса, у якій закликає всіх до зброї і розійтись по куренях. В ремарці автор лібрето сповіщає про крики за сценою, а також про появу з іншого боку, куди пішли козаки, поляків. І далі в опері звучить "Марш польських жовнірів": "Не польский ли воин для славы

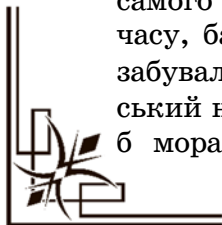
рожден? В походе далеком ничем не смущен, врага он отважно встречает мечом, и в грудь его прямо разит наповал!" і т. д. Загін ляхів проходить через сцену і залишає її.

З'являється схвильований Янкель, який шукає за дорученням воєводи Урсулу, не знаходить її і йде зі сцени. У цей час виходить Андрій у збудженому стані, промовляючи слова: "Насилу вярвался! Какая сила власти у этой женщины! И сколько неги, сколько страсти! В ея лобзаниях и ласках открылся мне блаженства неведомый доселе мир!" [14, с. 403]. Андрій напоєний коханням, усім тим, що супроводжує його у перші години повної його віддачі. Але після всього цього настає пробудження. І П. Сокальський починає виводити героїв зі стану любовного самозабуття (на це вказував побіжно і Гоголь, згадаймо опис першого поцілунку), і повертає їх у реальне життя. Після солодких проявів, які викликані коханням, Андрій починає усвідомлювати, що він робив усе, що не треба, ніби уві сні. І схаменувшись, він промовляє: "Но боже! Что я сделал? Куда иду? Зачем? Кто враг? Чью кровь пролить? В кого свой меч вонзится? В отца? В собрата? Нет! Нет! Мой меч на брата не подыметя!" [14, с. 404].

Що це? Прозріння, покаєння; чи тверезе розуміння того, що він був затьмарений коханням і те, що зробив, уже не виправне. Всього цього немає у Гоголя.

П. Сокальський вводить у текст лібрето аріозо Андрія, яке повністю присвячене гріхопадінню Бульбенка, його зраді: "О страшный, тяжкий грех! Как мне твой крест тяжел! За счастья краткий миг расплаты час пришел! Попрям я все святое, куда позор свой скрою? Не отец ли мне твердил: будьте красой и гордостью матери нашей Украины! Славой отчизны живите, братство козацкое пуце всего берегите! А я все позабыл, и отчизне и братству я, как враг, изменил! О грех, о святотатство! Как мог я попрать все святое? Что страшное чудовище пришло отмщенье роковое и в сердце когти запустило! О мать, мне дорогая! Твоя любовь святая одна спасти меня могла б, но ты далеко! И вот лечу я в пропасть черную и не за что хватиться!" [14, с. 405–408].

Роздуми Андрія про свою зраду вітчизні – це і роздуми самого автора лібрето про всіх юнаків свого вже історичного часу, багато із яких, перейшовши на службу до Росії, часто забували про існування України. В аріозо Андрія П. Сокальський намагався не стільки полегшити долю персонажу, хоча б морально, скільки прямо і відверто сказати в обличчя

слухачам опери, хто вони, чи задумувалися про долю своєї рідної вітчизни. Лібретист прямо заявляє наступними словами Андрія, що чекає зрадника: "Дождался лютої казни! Нет выхода! Пощады нет! За грех свой должен дать ответ! О! Чую близок смертный час, стопой тяжелой он стучит, незримый ближе все подходит и ужас на меня наводит! Скорей же в бой кровавый! Коль смерть свою найду, покончу разом путь неправый расстанусь с мукой и отравой" [14, с. 408–410]. П. Сокальський виходить за межі повісті і поводитьсь зі своїм персонажем не тільки як ліричним романтичним героєм, а й вибудовує його завершальний життєвий етап, як це роблять й інші автори романтичних творів. Намагається втрутитися в долю Андрія панна Урсула, яка хоче утримати його від участі в бою і врятувати козака для себе, своїх почуттів, любові. Але ксендз Патер, який присутній на сцені, закликає Андрія поспішати у бій, щоб заслужити славу.

"Зачем же нынче в бой кровавый ты как на торжество спешишь?" – запитує його Урсула. "Чего ты ищешь? Бранной славы или гибели своей? Скажи ж, скажи?" [14, с. 413–414].

Андрій, слухаючи Урсулу, згадує перші зустрічі з нею у Києві, а також нинішні години спілкування і починає розуміти, як багато у свою любов вона вклала пристрасті і насолоди. Але Андрій в усьому цьому відчуває отруту: "Но точно в ней отрава скрыта: за счастья миг вся жизнь разбита".

Лібретист цікаво будує тріо, у якому беруть участь Андрій, Урсула і Патер. Кожен із них розуміє долю Андрія по-своєму. Патер пропонує йому кинутися в бій і стати героєм, Урсула намагається утримати Андрія, пропонує йому повернутися додому, зберегти їх кохання, бо відчуває, що "злой рок тебя не пощадит", Андрій же впевнений, що настав час розплати за свої гріхи: "Час меня зовет! Моя судьба мрачнее ночи, она меня уж поджидает, пойду, взгляну ей прямо в очи и пусть она меня карает! Прощай, прощай, моя Урсула" [14, с. 419].

Панна Урсула намагається утримати Андрія, але він виривається із її рук і швидко йде. Панна опритомніла, її забирають Аглая і Патер.

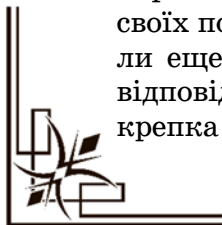
За сценою чути шум, крики, звуки від віддаленої битви. Як бачимо, у зазначеній вище сцені П. Сокальський відтворює напругу почуттів, показує страждання героїв. Чесність Андрія створює безперспективність подальших відносин запорожця і польської панночки. Жити в безчесті Андрій уже не зможе,

тому він відхиляє перспективи щасливого життя з Урсулою і йде на поле бою. Вигаданий лібретистом епізод сприймається в контексті саме його твору, а не гоголівської повісті. Після того як Янкель сказав Тарасу про перехід Андрія до поляків, із повісті Гоголя ми нічого не знаємо про нього. В стилі романтичного твору П. Сокальський вигадує цю ситуацію. Гоголь хоча і використовує художні засоби романтизму під час показу героїчного, але не романтизує своїх героїв при їх інтимному спілкуванні. П. Сокальський, навпаки, розгортає цілу систему романтичних епізодів, в яких діють подібні персонажі. І завершальний етап життя героя відповідає вимогам романтичного твору.

Гоголь створює яскраву сторінку боротьби козаків на чолі з Тарасом Бульбою проти польських жовнірів. Це один із надзвичайно емоційних героїчних епізодів, у якому письменник зумів показати як гинуть козаки, вбивши, заколовши, чи пронизавши списом своїх ворогів, і самі, покидаючи життя у цій кровавій борні, промовляють передсмертні слова: "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" [15, с. 138].

Неодноразово в працях, присвячених повісті, літературознавці різних часів задумувалися над тим, що мав на увазі Гоголь під словосполученням "Руськая земля". Вважаємо, якщо враховувати значний вплив "Історії Русів", то письменник під цією назвою розумів Малоросію, тобто Україну. Уважно перечитавши повість і збагнувши історичний час, в який відбуваються події, у свідомості козаків іншої країни не було. Московія ще не мала в той час того впливу на Україну, як це сталося пізніше. Тому проголошення передсмертної заздоровниці "Пусть ликует вечные веки Русская земля", "Пусть же славится до конца века Русская земля" слід сприймати на адресу давньоруської землі, на якій розкинулася Україна. Перш ніж процитувати передсмертні слова запорожців, Гоголь розповідає про їх життєвий шлях, їх подвиги. Тому стають природними і їх заклики. У П. Сокальського всього цього немає, і якими б вони показовими не були, лібретист від здравиць відмовляється. Немає в опері і слів Тараса Бульби, який під час бою неодноразово звертається до своїх побратимів: "Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутся ли еще козаки?" і чує їх відповідь: "Есть еще, батько, порох в пороховницах, еще крепка козацкая сила, еще не гнутся козаки!" [15, с. 140].

На одному з етапів цієї боротьби раптом Тарас бачить свого сина: "Отворились ворота, и вылетел оттуда гусарский полк, краса всех конных полков. Под всеми всадниками были все, как один, бурые аргамаки. Впереди перед другими понесся витязь всех бойчее, всех красивее. Так и летели черные волосы из-под медной его шапки; вился завязанный на руке дорогой шарф, шитый руками первой красавицы. Так и оторопел Тарас, когда увидел, что это был Андрий. А он между тем, объятый пылом и жаром битвы, жадный заслужить навязанный на руку подарок, понесся, как молодой борзой пес, красивейший, быстрееший и младший всех в стае... Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собою дорогу, разгонял, рубил и сыпал удары направо и налево. Не вытерпел Тарас и закричал: "Как? Своих? Своих, чортов сын, своих бьешь?". Но Андрий не различал, кто пред ним был, свои или другие какие; ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечи, и всё, что создано для безумных поцелуев. "Эй, хлопьята! заманите мне только его к лесу, заманите мне только его!" – кричал Тарас" [15, с. 142].

У Гоголя Андрий зовсім не схожий на Андрия у П. Сокальського. У повісті син Тараса Бульби красивий, величний, цілеспрямований, махає саблею направо і наліво, показуючи свою бойову майстерність і доводить свою відданість коханій полячці. Тут він і герой, і сокіл, і майбутній, знаний вельможа, чоловік найкрасивішої і найвельможнішої польської пані, дочки відомого воєводи. Абсолютно нічого від гоголівського Андрия не залишилося в оперній сцені.

Тому і зустріч Тараса Бульби з сином різна:

У Гоголя

"Разогнался на коне Андрий и чуть было уже не настигнул Голокопытенка, как вдруг чья-то сильная рука ухватила за повод его коня. Оглянулся Андрий: пред ним Тарас! Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен..."

Так школьник, неосторожно задравши своего

У П. Сокальського

"Козаки пригоняют Андрия на сцену. Он старается вырваться, но к нему навстречу и наперерез бросился Тарас Бульба, перерезывая дорогу Андрию и вырывая из его рук саблю, грозно):

"Стой! Стой! Ни с места! Что, сынку?"

товарица и получивши за то от него удар линейкою по лбу, вспыхивает, как огонь, бешеный выскакивает из лавки и гонится за испуганным товарищем своим, готовый разорвать его на части, и вдруг наталкивается на входящего в класс учителя: вмиг притихает бешеный порыв, и упадет бессильная ярость. Подобно ему в один миг пропал, как бы не бывал вовсе, гнев Андрия. И видел он перед собою одного только страшного отца.

"Ну, что ж теперь мы будем делать?" – сказал Тарас, смотря прямо ему в очи. Но ничего не умел на то сказать Андрий и стоял, утупивши в землю очи.

"Что, сынку, помогли тебе твои ляхи?"

Андрий был безответен.

"Так продать? Продать веру? продать своих? Стой же, слезай с коня!"

Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом.

"Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью!" – сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье. Бледен, как полотно, был Андрий; видно было, как

(Козаки ушли. Остаются Тарас и Андрий).

(Андрий, прислонившись к дереву, стоит недвижим, покорно, бледный. Тарас бросает далеко от себя саблю Андрия, и, отойдя от него на несколько шагов, облокачивается на свое ружье и вперяет пристальный взор на Андрия).

Тарас: Что, сыну? Помогли тут ляхи? Что? Как? Что помогли тут ляхи? Ну, что ж теперь мы будем делать? Так, где ж твои ляхи, где твои защитники, друзья? Ну, где ж они?

(Андрий конвульсивно вынимает из-под кафтана медальон с образом панны).

Так, вот какое дело задумал ты, Андрий!

Андрий: панна, царица души! За тебя, за тебя погибаю!

Тарас: И нужно ж было этому случиться. Решился ты продать, продать своих? Продать? Забыть отчизну, веру, братьев?

(Андрий подносит к губам медальон панны и целует его).

тихо шевелились уста его и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчизны, или матери, или братьев – это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил" [15, с. 142–143].

Андрій: В последний раз твой дивный образ целую страстно, прости! Прости!

Тарас: Святому братству изменил, отца и мать забыл, на братьев руку поднял! Так стой же! Не шевелись! Коль я тебе отец, родитель, так я же и убью тебя! (*Хватается за ружье, но вспомнил что-то, опускает его на землю*). В последний час ты помолись!

(Андрій осеняет себя трижды крестным знаменем. В то время, как Тарас Бульба направляет на него дуло ружья. Выстрел. Андрій медленно опускается на землю)" [14, с. 425–430].

Порівняльна характеристика текстів дала можливість побачити, на що письменник і композитор звертають увагу, зображуючи Андрія, який опинився перед батьком. Андрій ще не знає, що зробить з ним батько. Несподівана зустріч з батьком у повісті Гоголя змінила стан поведінки персонажа: "Затрясся он всем телом и вдруг стал бледный", куди й поділась хоробрість, показовість, орлиний політ. Гоголь чітко визначає стан свого героя, у якого раптово притих шалений порив, і він не зміг сказати жодного слова на запитання Тараса, був ні живий ні мертвий, блідий як полотно. Всі ці художні засоби: порівняння, метафора, епітети – засвідчують переляк, оціпеніння Андрія, і він навіть не відчув, що на нього чекає смерть від руки рідного батька. В останню хвилину він ще промовляв ім'я полячки. Але подальший текст у гоголівській повісті засвідчує раптовість слів і дій

Тараса, які приводять до загибелі Андрія. Гоголь використовує тут цікаві порівняння, які романтизують смерть героя, який би зовсім по-іншому міг завершити своє життя: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почувавший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" [15, с. 143].

У П. Сокальського в останніх сценах зустрічі з полячкою перед його відправкою на поле бою Андрій зовсім інший, порівняно з гоголівським текстом, де описано його дії в бою. У лібрето він зломлений уже до участі в ньому. Тому і раптова зустріч з батьком нічого не вносить нового. Він, прихилившись до дерева, стояв нерухомо, покійно, був блідим. Андрій за своїм станом уже був готовий прийняти смерть. Інтуїтивно він ще цілує медальйон із зображенням полячки і просить у неї прощення, не у батька, а у неї, бо знає, що прощення за вчинене ним не буде. Андрій також знає, що на нього чекає смерть. Він навіть знає, хто його вб'є, але поведінка Тараса у передсмертну мить у повісті і лібрето різна. У П. Сокальського Бульба дає можливість сину помолитися в останню хвилину, тобто здійснити християнську традицію. І коли Андрій хрестився, батько вбиває його. А потім, підійшовши до тіла сина і уважно поглянувши на нього, сказав з жалобою: "Пропал, пропал безславно! И чем бы не козак, и чем бы не козак? (*Задумчиво*). Высокий станом, чернобровый, лицом, как дворянин, рука в бою крепка была! (*Грустно покачал головой*). Пропал, пропал безславно! Сын, мой сын, Андрий! Андрий!" [14, с. 430–431].

У цих останніх словах відчувається страшний біль батька, що втратив сина, на якого покладав велику надію, бо Тарас гордився ним, коли бачив його до цього в різних складних ситуаціях.

Гоголь завершує цю сцену ліричною, в традиціях романтизму, кінцівкою: "Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно исполненное силы и непобедимого для жен очарованья, всё еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты" [15, с. 143].

Подальші слова однакові у двох авторів. П. Сокальський повторює кінцівку сцени гоголівськими словами.

Завершальні сцени в лібрето і повісті різні. У Гоголя Остап, дізнавшись від батька, що він убив Андрія, пропонує все ж чесно поховати брата в землі, щоб ніхто не зміг над його тілом поглумитися. Тарас відповів Остапові: "Погребут его и без нас! Будут у него плакальщики и утешницы!" И минуты две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам-сыромахам, или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в чем бы то ни было" [15, с. 143].

Але раптово криваві бойові події так швидко розгорнулися, що ми так і не знаємо, що трапилося з тілом Андрія. У ранньому миргородському варіанті Гоголь описує детально, як Тарас поховав сина [15, с. 321].

У лібрето дещо по-іншому завершуються події. П. Сокальський у слова Остапа, який довідався про загибель брата від рук батька і пропонує поховати його за християнським звичаєм, вкладає типові для усної народної творчості образні висловлювання: "... чтоб хищники и волки на воле не растащили бело тело, чтоб черный ворон в чистом поле не расклевал козацкие очи, чтоб лютый враг в дикой злобе не надругался над Андрием!" [14, с. 432–433]. І Остап починає шаблею рити землю для могили Андрія. Саме ці дії героїв опери пояснюють і їх подальшу поведінку.

У лібрето виникає ще одна тема – помсти за смерть Андрія. Тарас Бульба всі свої думки спрямовує на те, щоб "віддячити" полячці. І лібретист у виступ Тараса включає найжорстокіші слова, які адресуються Урсулі: "Куда б она не скрылась, разрою землю, камни разобью, найду ее на дне морском, схвачу и сердце вырву, жилы разорву, косу ея огнем спалю, мечом ей очи выколю. Туда, туда, скорей пойдём! Злодейку польку там найдем! Порубим все мечом, огнем все спалим, поминки по Андрию справим, справим! Скорей туда, туда! (Тарас порываясь вперед, указывает на город)" [14, с. 435]. У повісті Гоголя смерть Андрія пояснюється зрадою молодого Бульбенка. У лібрето автор шукає того, хто підштовхнув Андрія на зраду, і виходить, що, якби не полячка, у яку закохався Андрій, то цього б усього трагічного не було.

П. Сокальський, як автор лібрето і композитор, на завершальному етапі намагається героїзувати події. Хор козаків, повторюючи деякі вислови Тараса, виголошує: "Но мы найдем ее, найдем, на части разорвем, мечом с землей сравняем город,

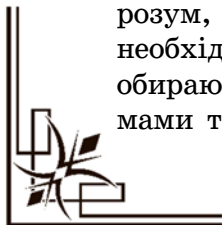
огнем дотла все спалим и прахом разнесем, поминки по Андрею справим, справим!" [14, с. 435–436].

Таким чином, всі кидаються у бій, щоб помститися за смерть Андрія. Акцент причин штурму фортеці змінений. Тема синовбивці відходить зовсім. З'явилась особа, панночка, на яку скидають всю провину за зраду Андрія. І все ж лібретист не зводить кінцівку твору до особистої помсти. Хор проголошує слова, які нагадують глядачеві, що запорожці борються за свободу рідної землі.

Завершується опера хоровим закликком: "Идем, идем все на приступ. Есть защита для отчизны. Все мы на врагов, все, все! Не дадим кровавой тризны им справить по родной земле. Весь народ одно восстанье, на врагов идет гроза. Громкий кличь и ликованье. Встала Русская земля" [14, с. 437–439]. І тут П. Сокальський використовує вперше слова "русская земля" вже у значенні "українська земля", яка вела свій відлік від Давньоруської землі. Козаки XVI ст. не могли це словосполучення трактувати по-іншому, бо Московія ще не сприймалась як руська земля у широкому її значенні, що трапиться в наступні століття.

В центрі лібрето П. Сокальський, як і в повісті Гоголя, залишаються Тарас, Остап і Андрій. Кожен із них у процесі розвитку дії змінюється. У першій і наступних діях ми бачимо Тараса Бульбу цілеспрямованим, наполегливим і турботливим батьком своїх синів, які ще не бачили справжнього життя і для яких достеменною школою може бути лише Запорізька Січ. Він добивається зміни становища в Січі. Спостерігаючи за синами, пишається ними. Тарас – відданий справі України, проявляє мудрість у вирішенні важливих військових питань. Саме за це його поважають і обирають отаманом над військом, що залишається під Дубном. Він не може по-іншому вчинити з сином Андрієм, який зрікся своїх рідних, зрадив товариство своїх побратимів і Батьківщину. Караючи свого сина, він стверджує високі поняття честі, військової відданості і любові до Батьківщини.

П. Сокальський виділяє в лібрето й Остапа, показує його в різних сценах, вказуючи на такі його риси, як сміливість, розум, уміння орієнтуватися у військовій ситуації і знайти необхідний вихід. І не випадково, що його козаки сотні обирають своїм командиром. Обов'язок перед своїми побратимами та відданість Вітчизні – саме цим він живе і відстоює

це, показуючи приклад іншим, знаходячись під стінами фортеці Дубно.

Андрій у лібрето П. Сокальського теж сміливий, мужній, молодий козак, який готується до бою з ворогом, проявляє кмітливість. І ми можемо уявити, що саме таким він міг показати себе у сутичці зі шляхтою, якби не зустрівся у Дубно з полячкою.

Зміна обставин змінила і його поведінку. Любов до панночки переважила патріотичні почуття до рідних, товариства, Батьківщини і привела його до зради. У кінці розвитку події Андрій починає розуміти, що пішов хибним шляхом і приймає смерть від кулі батька як належне. У лібрето П. Сокальського є й інші відмінності з гоголівськими образами, про що було сказано вище. Тарас і Остап демонструють відданість вітчизні і менше всього думають про себе. Особисті інтереси Андрія привели його життя до краху.

Порівняно з Гоголем П. Сокальський у своєму творі знімає гострі характеристики Тараса, які пов'язані з його кривавими розправами не лише зі шляхтою, а й польським населенням. Знімається польська проблема, проте складні відносини запорожців до євреїв залишаються при дещо зменшеній їх гостроті.

П. Сокальський вносить деякі уточнення в образну систему опери, хоча в основному опирається на гоголівський текст, роблячи деякі відступи, що дають можливість посилити патріотичні мотиви, показати війну козаків проти шляхти справедливою, бо це була війна за свободу українського народу проти свого поневолення. Лірична любовна тема, яка була начебто основною в опері, не відтісняє основну – патріотичну тему, сам історичний час, коли писалась опера. Автор лібрето акцентував у своєму творі на ті моменти, які були актуальними у ХІХ ст., нагадував, що слід посилити увагу до стану українського народу. І тут П. Сокальський слідував патріотичним настроям діячів українського національного руху, тим суспільно-політичним і громадським процесам, які були пов'язані з життям України, боротьбою за незалежність вітчизни, за розквітом її мови і культури.

І можна лише шкодувати, що опера П. Сокальського так і не побачила сценічного втілення, хоча композитор добивався цього, бачив, як набагато слабші оперні твори на подібну тематику йшли на столичній сцені. У цей час в українській

музичній культурі з'явилась опера М. Лисенка "Тарас Бульба", яка, на жаль, теж не була поставлена у дореволюційний час і лише в 20-х роках ХХ століття вперше з'явилась на сцені. У подальшому саме їй більше приділяли уваги режисери-постановники. А тому опера П. Сокальського так і залишилась пам'яткою музичного мистецтва ХІХ століття, хоча вона заслуговує на сценічну інтерпретацію.

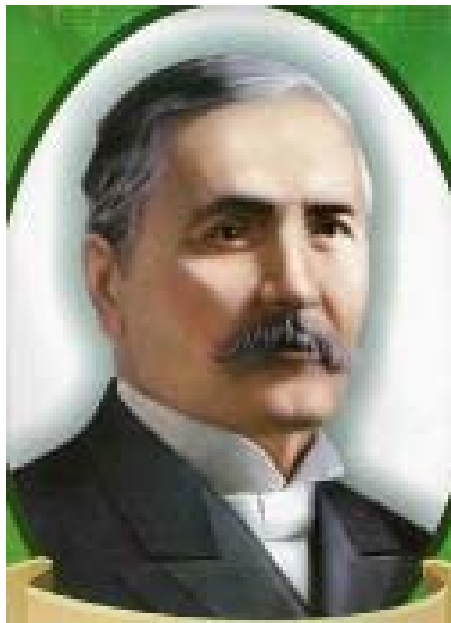

*Худ. М. Дерзус
"Тарас Бульба на чолі війська"*

*Повість М. Тоголя
"Тарас Бульба" та однойменна
опера М. Лисенка*

Композитор М. Лисенко

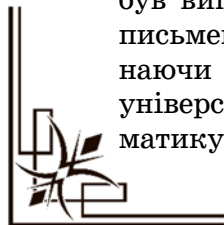

60-ті роки XIX ст., з одного боку, свідчать про деяку послабленість царської репресивної політики по відношенню до представників українського національного руху, зокрема до кирило-мефодіївців, громадівців, з іншого – Валуєвський циркуляр, а згодом і Емський указ про заборону української мови, розправа з громадами свідчили про посилення загальнодержавного тиску. Тому представники демократичних кіл української інтелігенції використовували різні можливості для утвердження своїх ідей, пов'язаних з українською мовою, історією, культурою та державністю. Так, композитор П. Сокальський у авторському лібрето до опери "Осада Дубно", написаному на основі повісті Гоголя, використовував прийоми публіцистики у своїх відступах від гоголівського тексту [12], за допомогою яких композитор акцентував увагу на важливих соціальних питаннях. На жаль, ця опера не була поставлена на сцені, хоча і з'явилась окремим виданням.

Крім музичних творів, добре були відомі у цей час переробки повісті Гоголя для театральної сцени пересувних українських театрів, зокрема В. І. Ванченка-Писаницького, О. Цисса, Г. А. Ашкаренка, А. Ф. Шатковського, П. П. Райського-Ступницького, І. Я. Квітки-Павловського, Л. О. Теплинського, І. А. Тогобочного та ін. Все це різні переробки. Більшість із них мають побутовий характер з додаванням пісень і танців, інші базуються на темі кохання Андрія і польської панночки, треті – поглиблювали гоголівський патріотичний дух включенням нових образів, зокрема кобзаря, представників Запорізької Січі як символу свободи, історичних пісень тощо. Саме ці новації і були пов'язані з розвитком національного руху XIX – поч. XX ст.

У нашій статті зосереджена увага не лише на текстологічній близькості повісті і переробок, зокрема лібрето опери М. Старицького та М. Лисенка "Тарас Бульба", а і на їх відгуку на ті соціальні процеси, які відбувалися в українському національному русі другої половини XIX ст.

Інтерес композитора М. Лисенка до творчості Гоголя не був випадковим. Ще з дитинства він зачитувався повістями письменника. Цей інтерес зростав з кожним роком: починаючи з гімназії, а потім навчання в Харківському університеті і до часу написання опер на гоголівську тематику. Саме знайомство з повістями та статтею Гоголя про

українську пісню вплинули на збирацьку діяльність композитора, який спочатку працював над музикою до водевілю Василя Гоголя (батька Миколи Васильовича) "Простак" (1864), де використав народну пісню, а в 70-х роках розпочав роботу над оперою "Різдвяна ніч" (1873–1874 рр.). Відомо три варіанти цієї опери, в яких проявилися пошуки музичної форми та нового прочитання твору Гоголя, а також опера "Утоплена". Лібретистом до обох опер був М. Старицький, відомий драматург, прозаїк і поет, український діяч.

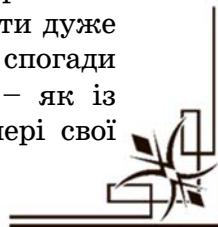
Особливе місце в творчості М. Лисенка посідає опера "Тарас Бульба". Спочатку композитор хотів працювати над повістю "Страшна помста", проте героїчна тема повісті "Тарас Бульба" перемогла.

Як зазначив Остап Лисенко, син композитора, намір написати оперу за повістю Гоголя остаточно утвердився, коли М. Лисенко у 1878 р. разом з археологічною експедицією побував на місці колишньої Запорізької Січі. Саме тут народжувалася музика основних запорізьких сцен. У розмові з відомим знавцем Запорізької Січі Д. Яворницьким М. Лисенко відчув особливий потяг до зазначеної теми. "Ви не можете уявити собі, земляче, як допомогла йому та давня подорож на Хортицю. Картини Січі, зборів козачих, виборів кошового, – хіба ж я написав би їх, якби не побачив власними очима останки славної минувшини, якби не упився розкішною, суворою природою старої Січі" [1].

Також М. Лисенко їздив у Дубно. В процесі роботи над оперою він зізнавався: "То велика річ, коли композиторові вдається побувати в тих місцях, де колись жили чи живуть його герої. Я це на собі знаю, польські картини в опері майже всі нав'язні тим, що я бачив, відчув у Дубно" [1, с. 113]. Саме тут народжувалися картини, що відбувалися у фортеці.

М. Лисенко та М. Старицький, який писав лібрето, почали працювати над "Тарасом Бульбою" в селі Карпівка колишньої Кам'янець-Подільської губернії влітку 1880 р.

Десять років М. Лисенко віддав своїй роботі над оперою, постійно удосконалював її. Як свідчить Остап Лисенко, опера вийшла завелика. Тому, відчуваючи слабкість здоров'я, композитор почав готувати партитуру до видання в Берліні. У зв'язку з цим він скорочував оперу. Довелося викидати дуже цікаві і значні сцени. З приводу цього залишилися спогади М. Лисенка. "У Гоголя, – зауважував композитор, – як із пісні, слова не викинеш, не то що епізод. Але в опері свої

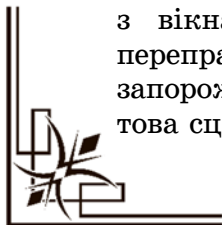
закони, свої рамки. Прийшлося скорочувати... Викинули ми з другої дії пісні і танці челяді на хуторі Тараса, хори на честь врожаю. Без них можна обійтись... Прийшлося, з огляду на великий обсяг другої дії, відмовитись у сцені зустрічі Тараса з синами від чудового епізоду – бійки старого Бульби з Остапом, хоч це одна з найяскравіших сторінок у Гоголя. І тепер болить, як згадаю сцену прибуття Тараса з синами на Січ, яку всю прийшлося викинути. Надумав я цю сцену ще на Хортиці. Здається, самі хвилі сивого Дніпра наспівали мені її. Та що робити. Не все втиснеш в оперний сюжет" [1, с. 115].

А це була одна із яскравих сцен, яка поглиблювала розкриття героїко-романтичної теми в опері. У зв'язку з тим, що ця сцена присутня у повісті Гоголя і відіграє важливу роль в ідейній спрямованості лібрето та і в самій опері, скористаємося її переказом.

"Сцена відбувається на березі Дніпра – при переправі поромом на Хортицю-Січ. Починається сцена інструментальним вступом: грізно гуркочуть хвилі широкого бурхливого Дніпра, що вічно і невгамовно шумить, переливаючись через кам'яні пороги. На фоні цієї бурхливо-хвилястої музики ллється широка пісня, то піднесено-героїчна, то скорботно-тужлива; пісня яскраво говорить про героїчну боротьбу січових лицарів, про їх славні діла, про славне минуле Січі" [1, с. 115].

У повісті Гоголь теж дає прекрасний опис Дніпра: "Вот он сверкает вдали и темною полосой отделился от горизонта. Он веял холодными волнами и расстилался ближе, ближе и, наконец, обхватил половину всей поверхности земли. Это было то место Днепра, где он, дотоле спертый порогами, брал наконец свое и шумел, как море, разлившись по воле; где брошенные в средину его острова вытесняли его еще далее из берегов и волны его стлались широко по земле, не встречая ни утесов, ни возвышений. Козаки сошли с коней своих, взошли на паром и чрез три часа плавания были уже у берегов острова Хортицы, где была тогда Сечь, так часто переменявшая свое жилище" [2, т. 2, с. 60].

У лібрето далі іде сцена, якої немає у Гоголя. "Тарас з синами і козаками приїздить на берег Дніпра. Тут же корчма, з вікна якої шинкар пропонує прибулим, що чекають переправи, добру, шумуючу горілку. З-за Дніпра чути голос запорожця, який перекликається з поромником. Вся ця побутова сценка проходить у супроводі музичної теми шумливих,

граючих дніпрових хвиль. Тарас, прибувши до переправи, в піднесеному настрої, з радісним хвилюванням наказує всім зняти шапки, вітати Матір-Січ, звідкіль, як леви дужі, на весь світ ринуть козаки, "звідкіль гра джерелом і воля, і козацтво на Україну всю" [1, с. 115].

М. Старицький і М. Лисенко створили велично-героїчну сцену, в якій проявляється і любов Тараса до Січі, де минули його найкращі роки, які він не може згадувати без хвилювання. Розчулений спогадами, Тарас звертається до "Лугу-Батька" і "Січі-Матері" з проханням "прийняти знов його старого до хати" і, головне, прийняти синів його і навчити їх, "як за Україну встати", як "її над усе любити". Арія Тараса ще раз підкреслює його патріотичні почуття.

Наближається час відплиття на той бік Дніпра на Січ. Запорожці виходять із шинку. Шинкар проводить їх, вклоняється, бажає щасливої переправи. Всі йдуть до порома. Тарас востаннє урочисто закликає синів приготуватись як слід до вступу на січову землю, показати себе сміливими, хоробрими вояками: "Орлами визируйте, завоюйте собі славу!"

Остап і Андрій відповідають на його заклик, вони горять бажанням здобути собі на полі бою славу або загинути зі славою. Зворушений відповіддю синів, Тарас мріє бачити їх серед кращих січових лицарів, щоб "стояти вміли твердо за Україну свою матір".

Закінчується сцена відплиттям порому з Тарасом і козаками на Січ. І знов бурхливо-хвиляста музика (шумить, вирує широкий, як море, невгамовний Дніпро), знову на фоні її ллється дума-пісня про славних героїв Запорізької Січі. Вставна сцена, якої немає у Гоголя, дає право говорити, що М. Старицький і М. Лисенко, які входили до кола представників прогресивного українського національного руху другої половини ХІХ ст., намагалися підняти в українців національний дух, воскресити національні героїчні традиції, які були пов'язані з тими, хто завойовував свободу для вітчизни. На жаль, ця сцена не увійшла до друкованого тексту опери композитора. І лише спогади Остапа Лисенка допомогли відтворити в пам'яті ті епізоди, які були відсутні у друкованому тексті опери М. Лисенка і які ще раз підтверджували патріотичні спрямування твору композитора та лібретиста.

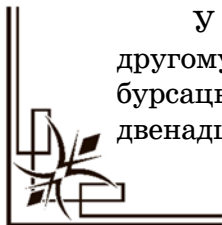
Автор лібрето і композитор в опері перевагу віддали козакам, а поляки з'являються лише епізодично: це битва поляків і козаків під Дубно та боротьба Тараса з поляками перед його смертю. Любов Андрія до чарівної полячки стає не центральною, як це бачимо у російських операх та деяких драматичних переробках, а лише як епізод, що посилює трагедію Тараса-батька. У зв'язку з цим розширене коло українців. Крім Тараса, Остапа, Андрія, матері (в опері вона Оксана), діють Товкач, Хлиб, Чуб, Кукубенко, Кирдяг. Кожний із них наділений якоюсь рисою, характерною для запорожців. І це дає можливість створити яскравий узагальнюючий образ вільнолюбного козацтва.

Опера М. Лисенка розпочинається яскравою багатолюдною сценою, яка відбувається у Києві на Подолі біля стін Братського монастиря, де знаходилась бурса, у якій навчалися сини Тараса Бульби. У цій картині, відміченій епічністю, монументальністю, виразнішими проявляються окремі побутові деталі, помітнішими стають як окремі персонажі, так і представники маси, народу.

Ця сцена стає ще яскравішою у поєднанні музики, сценографії та акторського виконання. Один із дослідників сценічного мистецтва Ю. Станішевський описав цю сцену у першій постановці "Тараса Бульби" М. Лисенка у 1925 р. у Харкові: "На тлі мальовничого старовинного київського пейзажу з величавими золотавими монастирськими банями, що опукло випливали в рожевім сонячнім промінні, юрмився строкатий натовп, поступово заповнюючи майдан" [3]. Цей дослідник вказує на прекрасні декорації художника Б. Петренка.

Всі учасники сцени мали досить колористичний зовнішній вигляд. Чути вигуки галасливих перекупок. Під звуки монастирських дзвонів виходять з церкви віруючі і серед них молоді бурсаки. А біля монастирської брами сидить старий кобзар, якого загримерували під Т. Шевченка. Він виконує думу "Ой, не чорна то хмара над Україною стала", яка була близька по духу до "Думи про Богдана Хмельницького та Барабаша". Із вуст старого співця звучить заклик до боротьби за свободу України.

У повісті Гоголя цього всього майже немає. Лише у другому розділі письменник дуже коротко нагадує про бурсацьке життя Остапа і Андрія: "Они были отданы по двенадцатому году в Киевскую академию... Голодная бурса

рыскала по улицам Киева и заставляла всех быть осторожными. Торговки, сидевшие на базаре, всегда закрывали руками свои пироги, бублики, семечки из тыкв, как орлицы детей своих, если только видели проходившего бурсака" [2, т. 2, с. 52].

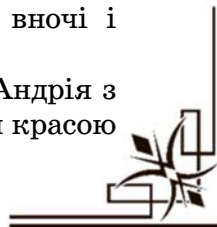
Лібретист М. Старицький і композитор М. Лисенко, а потім і режисер-постановник, художник зробили з невеликої вступної частини першої дії величну картину і зуміли своїми засобами художньої виразності ввести глядачів у гоголівський світ.

Але від побутових гоголівських акцентів композитор і лібретист переходить до народного протестного спрямування, вводячи до лібрето образ Кобзаря, якого немає у Гоголя. Звучить волелюбна мелодія. З'являються польські комісари, які намагаються заарештувати старого співця. Автори опери висувають у цій сцені Остапа, який, закликаючи захистити кобзаря, сам проявляє рішучість і сміливість і разом з іншими відбиває його у наступаючих комісарів. Уже в першій дії окреслюється яскравий образ Остапа.

Розбігається галаслива юрба, із високої брами Братського монастиря виходить зі своїми синами Тарас Бульба, який, прощаючись, напучає їх добре навчатися і шануватися, а ключаря просить передати ігумену, що буде пам'ятати про монастир, допомагати, а на старості просити пристановища.

У фінальній частині першої дії з'являється Андрій, який, прощаючись з батьком, розповідає Остапу про те, що він був у костьолі, де бачив панянку, з якою недавно зустрівся через пригоду, що відбулася біля її дому. Андрій у ліричній формі з використанням не характерних для бурсака високо романтичних висловлювань дає характеристику юній шляхтянці: "Сама зоря ясна зійшла, високо мені світить із вікна... Круг янголиного обличчя єдвабу хвиля мов рясна, і кучерявіє, і в'ється; з-під мармурового чола, як дві дуги звелися брови; з-під довгих вій, як від діброви стрільчата тінь густа лягла, і в ній блищать, немов ті зорі, чудові очі і прозорі, як неба божого блакить!.. За раювання ті хвилини оддав би я своє життя! Вона сміялась, як дитя, і срібний сміх той всередині, в моєму серці, все дзвенить і не дає мені спокою вночі і ранньою порою ні на годину, ні на мить!" [4, с. 15].

У повісті Гоголь розповідає побічно про зустріч Андрія з панночкою у другому розділі, коли герой, зачарований красою

степу по дорозі на Запорізьку Січ, згадує київську пригоду. 46 рядків гоголівського тексту, де описані дві київські зустрічі Андрія з юною полячкою, дали лібретисту М. Старицькому побудувати цілу картину дійства. В повісті немає тут ні татарки, ні воєводи, лише двоє соціально нерівних молодят. Ніхто із них не проронив жодного слова. Лібрето опери вимагає своїх законів створення сцени, зокрема діалогу, і М. Старицький, домислюючи ситуацію, перетворює гоголівський текст на монолог Марильці. Побачивши у своїй кімнаті чоловіка, вона спочатку лякається, а впізнавши бурсака, почала сміятися.

Порівняємо два тексти:

Повість Гоголя:

"... когда узнала в нем того же самого, который хлопнулся перед ее глазами на улице, смех вновь овладел ею. Притом в чертах Андрия ничего не было страшного: он был очень хорош собою. Она от души смеялась и долго забавлялась над ним. Красавица была ветрена, как полячка, но глаза ее, глаза чудесные, пронзительно-ясные, бросали взгляд долгий, как постоянство. Бурсак не мог поворотить рукою и был связан, как в мешке, когда дочь воеводы смело подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностью дитяти, которою

Лібрето М. Старицького

"Марильця (поступається до Андрія):

От так статуя! Од сміху просто я умру, глянь-бо! Ха-ха-ха!

(Прибирає Андрія).

Татарка:

Панна бавиться із хомом!

Марильця:

Цо то? Смирно велю стоять!

(Прибирає Андрія).

От ми панну з нього зробим, що і пензлем не списать! На губи сюди от серги гарні, а коралі на чоло. Ну хіба ж не слічна панна, хіба ж не ясна зоря, хай би тільки хто глянув, згинув би враз. Дай ще накину шаль на плече. Зверх убір з серпанку, щоб пишніш було. А-а-ах! Я кохаю вас, моя крулево, без вас не жити на світі більш мені!

Татарка:

отличаются ветреные по-
лячки, и которая повергла
бедного бурсака в еще боль-
шее смущение. Он представ-
лял смешную фигуру, рас-
крывши рот и глядя непо-
движно в ее ослепительные
очи" [2, т. 2, с. 56].

Ну, їй богу, з вами,
панно, наберешся тут гріха.

Марильця (до Андрія):

Ой, чи панна дише?
Дайте почути ваш дзвінкий
голосок! Тра-ла-ла-ла! Хочу з
панною потанцювать! Тра-ла-
ла-ла! Ах, боже мій, що ж
панна все мовчить? Обізвіть-
ся, панно. Промовте словечко
одно, я вас прохаю, я вас
благаю, всім закликаю, що є
на світі дорогим, хоч усміх-
ніться до мене ви раз. Тра-ла-
ла-ла! Ох, моя зіронько, мое
коханнечко! І рай! Рай! Рай!
Рай!

(Хтось стукає в двері)

[4, с. 16].

Спільність у текстах обох авторів "Тараса Бульби" лише в констатації зустрічі двох героїв та почуттів у Андрія, які залишаються поки що як епізодичний прояв романтичної зустрічі з польською красунею. М. Старицький значно глибше передав захоплення, використовуючи високу та пестливу лексику. І сцена зустрічі Андрія і панночки в будинку воєводи в Києві на Подолі теж романтизована М. Старицьким. Лібретист говорить про взаємні почуття, які виникають між героями. Марильця проговорює слова про себе: "Ох, нудно як! Сміюсь, а плакати хочу... (скида з серцем із себе прикраси). Нащо мені це срібло і золото, й алмази, оксамити, єдваби, щоб хутчій посватали? Чи я ж обридла мамі? Ні, не піду, та й годі! За нелюба ніколи не піду я! сказала мамі, що з такими вдруге й говорить не буду, та й уже! Як би хоч гарний! От, як той хлопець, що в костюлі все мене стріча. А то! (задумливо). Чого бурсак все йде мені на думку й очима чорними проймає, мов голками? А він бо гарний. Одважний, запальний! Шкода, що не поляк, а схизматик! Якби його в шляхетські шати вбрать, то він би всіх отих заткнув за пояс!" [4, с. 15].

Марильця переживає за Андрія, боїться, щоб його не застали в кімнаті.

Взаємність почуттів підтверджує і Андрій, який говорить: "О моя ясна зіронько, яка ж ти хороша. За тебе, рибко, я годен кинутись в огонь".

І хоча М. Лисенко не погоджувався зі М. Старицьким розпочинати оперу з теми кохання, бо жив думками про створення героїко-епічної опери, але, очевидно, він переконав його у її необхідності, застерігаючи про цензурні перепони. Тема першої дії буде продовжена аж у четвертій частині, у якій знову зустрінуться Андрій і Марильця.

Побудова М. Старицьким лібрето має свої особливості. Дослідники творчості М. Лисенка Л. Архімович і М. Гордійчук дорікають М. Старицькому, що він не зумів побудувати лібрето бездоганно і сценарій хибує на деяку композиційну недовершеність [5].

Романтизована тема кохання давала можливість авторам опери прикрити патріотичну тему, яка залишається все ж основною, від цензури.

Більш наближеною до тексту повісті була наступна 2 дія лібрето, яка пов'язана з приїздом синів Тараса після навчання у бурсі додому. Нею розпочинається повість Гоголя. Слова: "А поворотись-ка сын! Экой ты смешной какой!.." давно запам'яталися читачам.

У лібрето сцена починається із приготування матері Остапа і Андрія до зустрічі з синами (у лібрето Настя). Чекає Настя на цю зустріч і хвилюється. У М. Старицького її монолог-речитатив переростає в опері у аріозо, а потім – в арію. Це схвильована розповідь жінки про своє дуже непросте життя: "Настя (сама): Душа тремтить... не знаю, чи й діждуся лебедиків до лона пригорнуть! Так зажурилась, боже, боже! Одна мені і радість і журба в синах моїх коханих та єдиних. От вік минувся, а щастя чи зазнала! В минулому одні смутні роки... на хвилечку, на мить одну мені коханнячко веселе блиснуло! Але в чаду пожеж і буч страшних той промінь згас. Сама, усе сама сиди, нудись і літа трать в тривозі, а милий десь криваве пиво п'є. Однісіньку Господь послав одрадість: двоє діток ото мій був і рай, та й той мерщій од лона одірвали. Хоч би тепер, на старість, втіху мать! Повернуться сподівані, кохані орлята, їх одружу та внуків буду пестувати. Хай невістки по хазяйству, а я до дитини, за коляскою згадаю свої давні днини. Пригадаю й заспіваю: люлі, люлі, люлі налінули до

хлоп'ятка білесенькі гулі! А воно ж то усміхнеться, променем
огріє і старече моє серце знов помолодіє" [4, с. 18–19].

Зустріч з синами була короткою. Тільки й промовила:
"Мої ж ви соколята!"

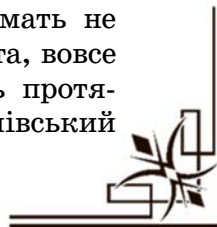
Довідавшись, що Тарас забирає синів на Запорізьку Січ,
Настя виголошує схвильовані слова: "Згляньтесь на старість
матері, куди ж дітей везти ти хочеш? Не даси і спочити од
дороги. Горе моє! Лихо моє! Що оце єси задумав? Діти мої,
квіти мої! Куди хочете тікати? Туга серце крає, плакати не
можу. Одривають, розлучають, нічим не поможу... Горе моє!
Лихо моє! Дітки! Нащо хочете ви утікати? Знаю, знаю оту
славу: вовкам хижим на поталу, на поталу. Завезіть вовкам
хижим на поталу, на поталу одвезіть їх, одвезіть їх, завезіть
їх..." [4, с. 21].

Наведених вище слів, виголошених Настею, у Гоголя
немає. Письменник короткими репліками передає реакцію
Насті на боротьбу Тараса з синами: "Вот еще что выдумал!" –
говорила мати, обнимавшая между тем младшего. "И придет
же в голову этакое, чтобы дитя родное било отца. Да будто и
до того теперь: дитя молодое, проехало столько пути,
утомилось... Ему бы теперь нужно опочить и поестъ чего-
нибудь, а он заставляет его биться!" [2, т. 2, с. 42].

Це перша репліка. І через абзац – друга. "И всего только
одну неделю быть им дома?" – говорила жалостно, со слезами
на глазах, худощавая старуха-мати: "И погулять им, бедным,
не удастся; не удастся и дому родного узнать, и мне не удастся
наглядеться на них!" [2, т. 2, с. 43].

І коли розбушувався під впливом горілки Тарас, Гоголь
робить ніби помітку: "Бедная старушка, привыкшая уже к
таким поступкам своего мужа, печально глядела, сидя на
лавке. Она не смела ничего говорить; но, услыша о таком
страшном для нее решении, она не могла удержаться от слез;
взглянула на детей своих, с которыми угрожала ей такая
скорая разлука, – и никто бы не мог описать всей безмолвной
силы ее горести, которая, казалось, трепетала в глазах ее и в
судорожно-сжатых губах" [2, т. 2, с. 46].

Закінчується цей перший розділ нічним прощанням
матері, яка просиділа біля синів, що відпочивали перед
виходом на Січ. 49 рядків від слів: "Одна бедная мати не
спала..." і до останнього "Она просидела до самого света, вовсе
не была утомлена и внутренно желала, чтобы ночь протя-
нулась, как можно дольше" [2, т. 2, с. 49–50]. Гоголівський

текст вражає своєю ліричністю, глибоким психологізмом, властивими для романтичних творів звертаннями: "Сыны мои, сыны мои милые! Что будет с вами? Что ждет вас?", виразними порівняннями на кшталт: "как степная чайка, вилась над детьми своими". Гоголь створив яскравий образ матері і дружини, чоловік і сини якої були козаками, життя яких було пов'язане з війною. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои..." [2, т. 2, с. 49].

М. Старицький ці ж почуття, які охоплюють матір в час прощання з дітьми, подає зовсім по-іншому. У цій заключній сцені шість невеличких реплік Насті, в яких вона передає своє страждання з приводу долі. Прощаючись з Остапом і Андрієм, вона промовляє: "Сини мої, соколи, орлята! Мабуть, доля вже моя проклята. Сиротою вік свій звікувала, на старість сиротою стала... Ох, не маю плакати вже мочі! Хто ж мені склепить на смерть очі, хто поставить хреста на могилі? Чужі люди, не ви, діти мої!" [4, с. 21].

Після втішливих слів Андрія, який обіймає матір, Настя з великим жалем промовляє останні свої слова: "Ох, без вас я, голуби, загину! Безталанна твоя мати, сину! Дитя моє! Чим же ти ще хворе? Яке в тебе завелось горе? Не пуцу тебе, мій місяць ясний, ти блідий і певно, що нещасний". Автор лібрето запитальними реченнями робить натяк на переживання Андрія, які не пов'язані з подальшим життям у Запорізькій Січі, а його коханням до полячки. М. Старицький цим самим постійно нагадує про мрії Андрія і готує глядачів до розгорнутого показу зустрічі героя зі своєю коханою, що приведе його до зради. До речі, у драмі М. Старицького "Тарас Бульба" Андрій розповідає матері про своє захоплення полячкою. І мати радить йому її забути, бо не можна любити дівчину з ворожого табору. У тексті повісті Гоголя немає всього, що пов'язано з коханням і з'явилося у двох діях лібрето опери. І все ж М. Старицький в оперному варіанті створив яскравий образ матері Насті, який виступає як узагальнений народний образ української жінки, яка все

життя знаходиться в тривозі за чоловіка-козака і своїх синів-орлів, що перебувають на війні.

Визначальну роль у сцені зустрічі з синами у лібрето відіграє Тарас Бульба. Проте боротьбу Остапа з батьком, яку так яскраво описує Гоголь, замінено однією реплікою Тараса, яку він проголошує до гостей: "Ми з Остапом вже і поборолись" [4, с. 19]. "Добре б'ється, козарлюга, їй же богу, таки добре". "Отак кожного періщи, славний лицар буде з тебе!" (до Андрія) "Ну, а ти, мій лобуряко, не поміряться з батьком? Чого скиглиш коло неньки? Вона баба, справ не тямить! Вам розкош! – чисте поле, добрий кінь та шабля гостра! От де ваше пестування!"

Хоча відомо, що у першому варіанті лібрето сцена бійки була, але під час підготовки тексту опери до друку її зняли, про що, як ми вже згадували вище, шкодував М. Лисенко.

Після слів матері, яка говорить про необхідність пригоститись, а "он заставляет его [Андрія – Г. С.] биться", Тарас відповідає: "Э, да ты мазунчик, как я вижу!" – говорив Бульба. "Не слушай, сынку, матери: она баба, она ничего не знает. Какая вам нежба? Ваша нежба – чистое поле да добрый конь: вот ваша нежба! А видите вот эту саблю? Вот ваша мать! Это всё дрянь, чем набивают головы ваши; и академия, и все те книжки, буквари, и философия, всё это казна що, я плевать на всё это!.." Здесь Бульба пригнал в строку такое слово, которое даже не употребляется в печати. "А вот, лучше, я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот где наука, так наука! Там вам школа; там только наберетесь разуму" [2, т. 2, с. 42].

І на репліку матері, що дітям і погуляти не прийдеться, і не надивилась на них, Тарас гнівно відповів: "Полно, полно выть, старуха! Козак не на то, чтобы возиться с бабами. Ты бы спрятала их обеих себе под юбки да и сидела бы на них, как на куриных яйцах. Ступай, ступай, да ставь нам скорее на стол всё, что есть. Не нужно пампушек, медовиков, маковников и других пундиков; тащи нам всего барана, козу давай, меды сорокалетние! Да горелки побольше, не с выдумками горелки, с изюмом и всякими вытребеньками, а чистой, пенной горелки, чтобы играла и шипела, как бешеная" [2, т. 2, с. 44].

І далі Гоголь описує детально світлицю, а Тарас знайомить гостей зі своїми синами: "Вот, смотрите, какие

молодцы! На Сечь их скоро пошлю". На що Дмитро Товкач та інші вітають Бульбу і синів з цим рішенням.

"Ну ж, паны браты, садись всякий, где кому лучше за стол. Ну, сынки! прежде всего выпьем горелки!" так говорил Бульба. "Боже, благослови! Будьте здоровы, сынки: и ты, Остап, и ты, Андрий! Дай же боже, чтоб вы на войне всегда были удачливы! Чтобы бусурманов били, и турков бы били, и татарву били бы; когда и ляхи начнут что против веры нашей чинить, то и ляхов бы били! Ну, подставляй свою чарку; что, хороша горелка? А как по-латыни горелка? То-то, сынку, дурни были латынцы: они и не знали, есть ли на свете горелка. Как, бишь, того звали, что латинские вирши писал? Я в грамоте разумею не сильно, а потому и не знаю: Гораций, что ли?" [2, т. 2, с. 44].

Після реакції Остапа на хитрість батька: "всё, старый собака, знает, а еще и прикидывается" Тарас продовжував говорити: "Я думаю, архимандрит не давал вам и понюхать горелки... А признайтесь, сынки, крепко стегали вас березовыми и свежим вишняком по спине и по всему, что ни есть у козака? А может, так как вы сделались уже слишком разумные, так, может, и плетюганами пороли? Чай не только по субботам, а доставалось и в среду и в четверги?" [2, т. 2, с. 45]. На що Остап, а потім і Андрій відповіли: "Что было, то прошло!", "пусть теперь попробует!.. пусть только подвернется теперь какая-нибудь татарва, будет знать она, что за вещь козацкая сабля!"

На це реакція Тараса Бульби була миттева: "Добре, сынку! ей-богу, добре! Да когда на то пошло, то и я с вами еду! ей-богу, еду! Какого дьявола мне здесь ждатель? Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье, погулять. Ей-богу, еду!" И старый Бульба мало-по-малу горячился, горячился, наконец, рассердился совсем, встал из-за стола и, приосанившись, топнул ногою. "Завтра же едем! Зачем откладывать! Какого врага мы можем здесь высидеть? На что нам эта хата? К чему нам всё это? На что эти горшки?" [2, т. 2, с. 45].

Ось чотири широкі монологічні, крім декількох дуже коротких фраз інших учасників, репліки Тараса Бульби під час гостинної розмови в хаті.

У лібрето М. Старицький використовує лише деякі словосполучення із монологу Тараса. У більшості ж іде переосмислення того, про що йшла мова в повісті. Запрошуючи гостей до столу, Тарас проголошує: "Ну, сини мої кохані, будьте живі та здорові! Дай нам Боже, щоб фортуна вам у Січі слугувала, щоб ви турка добре били, татарюгу добре били, та коли і лях зачепить волю нашу, щоб добре били!" [4, с. 19].

Ще раз Тарас висловить своє міркування, звертаючись до Андрія, яке нагадує в гоголівській повісті думку про науку в Запорізькій Січі: "Треба, конче треба повести їх... Там наука так наука! Це не те, що по суботах парили лозою в школі. От, спасибі, добре, синку, в тебе батьківська удача. Буде з тебе славний лицар! Чого скиглиш, стара, годі! Ти б за пелену сховала синів своїх, так хіба ж пак наш козак на тее здався? Годі, годі-бо скиглити! Не на те козака доля: степ широкий, вільна воля, – ось на що козак наш здався. Та годі скиглити, стара, не сховаєш синів: не на те козак наш здався! Не на те він здався!" [4, с. 20].

М. Старицький у цій картині розкриває різні риси Тараса Бульби: твердість характеру у виконанні задуманого, вірність козацьким традиціям, любов до свободи. І це підтверджується не за рахунок гоголівського тексту, а залученням фольклорних творів, зокрема пісні "Гей, літа орел, гей літає сизий та попід небесами", "Ой, гоп того дива, наварили пани пива..."

Третя дія лібрето пов'язана з перебуванням Тараса Бульби і його синів на майдані Запорізької Січі. Спостерегаючи за запорожцями, які радісно зустрічають полковника Бульбу, піднімаючи кухлі з вином, Тарас не витримує і дорікає їм: "Ет! Побабіли ми за нашим отаманом". І підбурює козаків переобрати кошового, який не хоче вести запорожців у бій. І в сцені обрання нового кошового Тарас знаходиться серед інших запоріжців і підказує: "Хай Кирдяга! Гукайте Кирдягу! Кращого немає чоловіка" [4, с. 24].

Третя сцена в опері є перехідною. У Тараса всього чотири короткі репліки. Більше лібретист приділив уваги Андрію. Невеличка 20 сцена – це діалог Андрія та Остапа. Андрій знаходиться весь у збудженому стані перед майбутнім походом. Монолог Андрія "В похід! В похід! Як серце зайнялось!" написаний у романтизованій формі з використанням окличних та запитальних речень, публіцистичної

лексики тощо. "З грудей немов аж вискочити хоче... Нові краї, нові вражіння ждуть: гукання, крик, сталевий дзвін та посвист. Пожежі чад... летиш орлом між диму. Тікає все... все пада під мечем... Свої кричать: "Бульбенку слава, слава! Хай буде він отаманом у нас!" Аж голова кругом іде... А може зовсім друге?.. Скажи мені, таємна доле, що присудила ти мені, чи слави лицарської поле, чи сон довічний у труні? Чи без пісень порвуться струни, без дум поляже голова? Але мовчить, німа фортуна, туманом очі закрива?" [4, с. 23].

Андрій піклується про свою долю, пов'язану з бойовою ситуацією, і звертається до брата: "Остапе, брате, ми з тобою, немов два явори росли, – не розлучайсь зі мною в бою, не кинь мене в чужій землі!" Остап заспокоює Андрія. В роздумах Андрія помітна тривога, чи витримає він себе у бойовій ситуації, але тут же з'являється і впевненість, бо у будь-яку хвилину на допомогу може прийти старший брат.

Крім слів Тараса: "Кричіть Кирдюга!" нічого не збігається у М. Старицького з Гоголем. В повісті подається розгорнутий діалог Тараса з попереднім кошовим, який не погоджується з Бульбою виходити в похід проти турків і татар.

Вся сцена виборів нового кошового наповнена у третьому розділі повісті великою кількістю реплік козаків, які висловлюють своє незадоволення діяльністю попереднього кошового і пропонують обрати нового. Репліки проникнуті емоційністю, різкістю. Це майже збігається з лібрето. М. Старицький вводить таке поняття, як натовп, а також січові діди, запорожці, які промовляють репліки, деякі з яких є гоголівські.

Порівняємо:

Гоголівський текст

"Кого же выберете теперь в кошевые?" сказали старшины.

"Кукубенка выбрать!" кричала часть.

"Не хотим Кукубенка!" кричала другая. "Рано ему, еще молоко не обсохло!"

Лібрето М. Старицького

Під час обрання нового кошового на сцені діють три гурти (хори) запорожців.

Січові діди:

А кого ж обрати за кошового? (запорожці, радячись, купчаться у три гурти).

Натовп

1 г. Шила! Шила!

"Шило пусть будет атаманом!" кричали одни. "Шила посадить в кошевые!"

"В спину тебе шило!" кричала с бранью толпа. "Что он за козак, когда прокрался, собачий сын, как татарин? К чорту в мешок пьяницу Шила!"

"Бородатого, Бородатого посадим в кошевые!"

"Не хотим Бородатого! К нечистой матери Бородатого!"

"Кричите Кирдюга!" шепнул Тарас Бульба неоторым.

"Кирдюга! Кирдюга!" кричала толпа. "Бородатого! Бородатого! Кирдюга! Кирдюга! Шила! К чорту с Шилом! Кирдюга!"

"Кирдюга! Кирдюга!" раздавалось сильнее прочих. "Бородатого!" Дело принялись доказывать кулаками, и Кирдюг восторжествовал" [2, т. 2, с. 70–71].

2 г. Не хочемо! В спину тобі шило! Кукубенка!

3 гр. Куди йому! Зась! – Бородатий хай отаманує! Бородатий!

1 г. Шило! Шило!

3 гр. Ні, не треба! Набік!

1 г. Шила!

3 гр. Не треба!

1 гр. Шила!

3 гр. К бісу! К бісу!

1 гр. Чим, панове, не до речі Шило!

2 і 3 гр. Злодій він, піймався як татарин. Вже його киями били!

Тарас: Хай Кирдяга! Гукайте Кирдягу! Кращого немає чоловіка.

Товкач: Гукайте Кирдягу, Кирдягу.

2 гр. Кирдягу! Кирдягу!

3 гр. Бородатий! Бородатий!

1 гр. Шила волимо! Шила!

2 гр. Ні, волимо Кирдягу! Гукайте Кирдягу!

3 гр. Бородатий! Бородатий!

(Прибічники Кирдяги 1 та 2 гуртів)

Гукайте Кирдягу! Кирдягу волимо!

Січові діди:

Кличте Кирдягу" [4, с. 24].

М. Старицький зберігає у лібрето, як це спостерігаємо у Гоголя, триразове піднесення клейнодів новому кошовому.

У Гоголя після обрання Кирдюга кошовим четверо "самых старых, седоусых и седочупрынных козаков" за

старим звичаєм обмазали голову чорною багнюкою. Кирдюг дякував козаками за високу честь. У лібрето це здійснюють січові діди, промовляючи (цього немає у повісті): "Земля еси і одійдеш у землю. Звеличала тебе наша воля! Наша воля й скинуть тебе може! Не гордуй, а служи вірно і щиро на користь козацтву й Україні! Кордяга: За братерство! За Січ нашу матір, за Вкраїну, за святую волю наложу я головою чесно. Усі: Слава! Слава! Кошовому слава! Запоріжжю й Україні слава! Хай, як сонце, вона сяє і пишає у розкошах ворогам на вдивовижу, своїм людям всім на втіху! Слава! Слава!" [4, с. 24]. Наведені вище слова лібрето дають чітко зрозуміти, що мова йде саме про захист України як окремої держави, яка бореться за свою свободу. І козаки проголошують здравицю на честь своєї Вітчизни-матінки України. І того, що зустрічаємо у гоголівському тексті, де говориться, що Малоросія – це частина Росії, у лібрето немає і натяку. М. Старицький і М. Лисенко як представники демократичного напрямку в українському національному русі ХІХ ст. не могли вкладати в уста козаків щось інше, крім слів, що прославляють Україну.

Значну частину матеріалу ІV розділу повісті, зокрема бесіду Тараса з Кирдюгом про те, як можна обійти договір з турками і татарами і дати можливість взяти участь козакам у військових сутичках, в лібрето опущено. Проте виступ посланця із Гетьманщини, який наповнений тривоги і смутку, постійно переривається репліками козаків. М. Старицький намагається притримуватися побудови сцени з посланцем, яка вибудована Гоголем, але вносить в неї і свої елементи. Про це свідчить порівняльна характеристика тексту

У Гоголя

"А с чем приехали?"
спросил кошевой, когда паром приворачивал к берегу. Все рабочие, остановив свои работы, подняв топоры, долота, прекратили стукотню и смотрели в ожидании.

"С бедою!" кричал с парома приземистый козак.
"С какою?"

У лібрето

"Запорожці (ведуть посланця на майдан):

Ось посланець з Гетьманщини, наш батьку Кирдяга.

Кирдяга: А з чим прибув?

Посланець: З бідою.

Кирдяга: А з якою?

"Позвольте, панове за-
порожцы, речь держать?"

"Говори!"

"Или хотите, может
быть, собратъ раду?"

"Говори, мы все тут."
Берег весь стеснился в одну
кучу.

"А вы разве ничего не
слыхали о том, что делается
на Гетьманщине?"

"А что?" произнес один
из куренных атаманов.

"Э! что? Видно, вам
татарин заткнул клейтухом
уши, что вы ничего не
слышали."

"Говори же, что там
делается?"

"А то делается, что и
родились и крестились, еще
не видали такого."

"Да говори нам, что
делается, собачий сын!" за-
кричал один из толпы, как
видно, потеряв терпение.

"Такая пора теперь за-
велась, что уже церкви
святые теперь не наши."

"Как не наши?"

"Теперь у жидов они на
аренде. Если жиду вперед не
заплатишь, то и обедни
нельзя править."

"Что ты толкуешь?"

"И если рассобачий жид
не положит значка нечистою
своею рукою на святой пасхе,
то и святить пасхи нельзя."

"Врет он, паны браты,
не может быть того, чтобы

Посланець (до ради):
Чи волите, панове, зняти
річ?

Усі: Кажи, кажи!

Посланець: Ба, ви хіба
не чули, що коїться в
Гетьманщині у нас?

Кирдяга: Не чули, ні. А
що ж там за пригода?

Посланець: Настали
там бездільні злі години:
святі церкви не наші вже
тепер?

Усі: Як сталось то?

Посланець: Вони тепер
шинкарські!

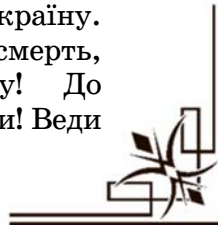
Усі: Що ти верзеш. То
неможлива річ!

Посланець: Далєбі так:
вони усі в оренді, і, як
шинкар хреста не покладе,
святих пасок святити нам не
вільно. Всі шинкарки спід-
ниці з риз пошили, ксьондзи
в візки впрягають християн,
а ви своїм не даєте помощи.

Кирдяга: А ви ж самі
що так робили в біса. Хіба
шаблук у вас чортма було,
що отому безправ'ю поту-
рали?

Посланець: Е, поту-
рать! Катів до сотні тисяч,
геть Україну затопили всю;
вся старшина змордована, а
гетьман скараний на горло у
Варшаві.

Усі: Рушаймо всі, ру-
шаймо всі! Рятуйте Україну.
Несімо їм пожежу, смерть,
борімось до загину! До
помсти! Гей! До помсти! Веди

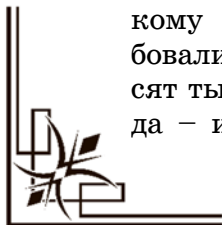
нечистый жид клал значок на святой пасхе!"

"Слушайте!.. еще не то расскажу: и ксендзы ездят теперь по всей Украине в таратайках. Да не то беда, что в таратайках, а то беда, что запрягают уже не коней, а просто православных христиан. Слушайте! еще не то расскажу: уже, говорят, жидовки шьют себе юбки из поповских риз. Вот какие дела водятся на Украине, панове! А вы тут сидите на Запорожьи да гуляете, да, видно, татарин такого задал вам страху, что у вас уже ни глаз, ни ушей – ничего нет, и вы не слышите, что делается на свете."

"Стой, стой!" прервал кошевой, дотоле стоявший, углубивши глаза в землю, как и все запорожцы, которые в важных делах никогда не отдавались первому порыву, но молчали и между тем в тишине совокупляли грозную силу негодования. "Стой! и я скажу слово. А что ж вы, – так бы и этак поколотил чорт вашего батька! – что ж вы делали? Разве у вас сабель не было, что ли? Как же вы пустили такому беззаконию?"

"Э, как пустили такому беззаконию! А попробовали бы вы, когда пятьдесят тысяч было одних ляхов, да – и нечего греха таить –

усіх нас, батьку! Гей! До помсти! Гей, веди на помсту! Веди до помсти нас!" [4, с. 24–25].

были тоже собаки и между нашими, уж приняли их веру."

"А гетьман ваш, а полковники что делали?"

"Наделали полковники таких дел, что не приведи бог и нам никому."

"Как?"

"А так, что уж теперь гетьман, зажаренный в медном быке, лежит в Варшаве, а полковничьи руки и головы развозят по ярмаркам на показ всему народу. Вот что наделали полковники!"

Колебнулась вся толпа...

"Как, чтобы жида держали на аренде христианские церкви! Чтобы ксендзы запрягали в оглобли православных христиан! Как, чтобы попустить такие мучения на русской земле от проклятых недоверков! Чтобы вот так поступали с полковниками и гетьманом! Да не будет же сего, не будет!" Такие слова перелетали по всем концам"
[2, т. 2, с. 75–77].

Заклик маси до помсти за зневажену Україну підсилює патріотичні почуття і самих творців опери.

Із п'ятого розділу повісті Гоголя М. Старицький взяв невеликий епізод зустрічі Андрія з татаркою. Вся широка характеристика поведінки козаків, яка супроводжувалась описами кривавих справ, характеристика Остапа і Андрія, які проявляли себе мужньо у бойовій ситуації, – все це залишається за межами лібрето.

М. Старицький, розповідаючи про подальшу зустріч Андрія з татаркою, подає роздуми персонажа, наповнені романтичним сприйняттям природи, нічної тиші, які навіюють йому спогади про Київ, панночку: "Заледве впало

моє око на образ пишній твій, як ось в душі незрушеній глибоко чуття незнане зайнялось. І не погасне воно зроду, в могилу ляжу навіть з ним... твою небесну, ясну вроду ношу я в серденьку своїм. І серед темрявої ночі мені зорять вабливі очі, і в навіженому бою твою усмішку я ловлю... О зоре, зоре! Де ти сяєш? Кому, кому даруєш тихий рай? Чи вже забула? А проте, може, кохання в тебе тліє, і твоє серденько святе, до мене зіркою зоріє!.. Шкода й гадать!.." [4, с. 25]. Ці слова вкладені лібретистом і композитором у речитатив і каватину, виконані Андрієм, яких немає у Гоголя, готують глядачів до зустрічі з татаркою, а потім панночкою.

Андрій ліг на віз і почав дрімати, а в цей час поміж возами крадеться татарка у білому покривалі.

Розмова Андрія з татаркою в лібрето майже збігається з текстом повісті. Але М. Старицький у репліках передає лише сутність розмови. Всі інші деталі, попередження Тараса Андрію не водитися з жінками, перехід до замку тощо в лібрето відсутні.

Картина сьома. В ній панночка Марильця знаходиться в родовій каплиці. Епізоди IV розділу повісті, в якому розповідається про перехід Андрія і татарки через підземелля і костюл, а потім вулицями до будинку воєводи, де знаходиться панночка, М. Старицький випускає. Лібретист показує засмучену Марильцю за молитвою. В повісті Андрій зустрічається в спочивальні панночки і висловлює свої палкі почуття до неї, присягається віддати все, що він має, лише б бути завжди зі своєю коханою. У гоголівському тексті у цьому епізоді маємо три розлогі промови Андрія. І лише одну із них, коли мова зайшла про зраду Бульбенка, лібретист використовує майже точно гоголівський текст. Це підтверджує його порівняльна характеристика.

У Гоголя

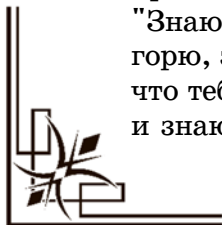
"Панночка"

"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "Знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет

У лібрето

"Марильця"

"Ні, лицарю, жаданий мій! Себе й мене ти дуриш спільно; талан я знаю добре свій, тобі кохать мене не вільно, тебе зове твій заповіт, братерство, батько, Україна! Ми ж вороги ще з давніх літ!

твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе”.

Андрій

“А что мне отец, товарищи и отчизна?” сказал Андрій, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. “Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!” повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движением руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. “Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую Отчизну!” [2, т. 2, с. 106].

Андрій

“Що мені батько і родина! (зворушений)

Коли ж так – немає в мене нікого, ні духа... всіх цураюсь, прич тебе я, щастя моє й скруха! О панно, моє щастя й скруха? Хто сказав, що Україна моя кривна є родина? Там родина, батько, мати, де є серцем що кохати! Ти миліша всього, що на світі є святого, ти мені родина, ти родина щира, батько, мати, братство, віра. (набік, опам’ятавшись)

О, мій боже, що я дію, свою кривну, я зражаю, покидаю, серцю своєму потураю! Та ж нема нікого в мене, щоб кохав я так шалено, всіх цураюсь прич тебе, я щастя ти моє й надія, і надія! Я тебе, мій ясний раю, тут, під серцем, заховаю, ти ж одна моя надія, ти мені миліша всього! Ти мені родина, ти родина щира я твій аж до суду, вік тебе кохати буду! І нехай-но хто поткнеться тебе вирвать з мого серця, я твій, я твій до суду, вік тебе кохати буду, твій до віку, твій я до суду!” [4, с. 25].

Ця сцена в гоголівському тексті завершується гарячим поцілунком, у якому зливаються вуста двох закоханих. І Гоголь, підсумовуючи розповідь про цю подію, пише: “И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов

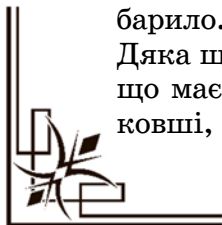
своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой кллок волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [2, т. 2, с. 107].

У лібрето зовсім по-іншому розвивається подія. М. Старицький фінальну сцену четвертої дії завершує зустріччю Андрія і воеводи, зізнанням Марильці батьку, що Андрій і вона кохають одне одного, і Андрій готовий допомогти своїм колишнім ворогам розбити запорожців і послужити новій вітчизні. Воевода наказує принести вбрання полковника, яке одягає на себе Андрій. Марильця перев'язує його на щастя шарфом. Хор співає "Слава! Слава!"

Заради чого все це? Щоб підкріпити зраду Андрія? Він все віддав заради кохання до дочки воеводи. Проте М. Старицький весь час, у тексті, що виголошується набік, звертає увагу на появу у свідомості Андрія сумнівів про правильність його дій.

І ця завершальна сцена, і подальші події були спрямовані на основну мету – розкрити почуття юнака, який готовий пожертвувати всім заради любові до своєї коханої.

Завершальна п'ята дія. Запорізьке військо табором розташувалося на площі побіля мурів Дубно. На передньому плані намет наказного отамана Тараса Бульби. В монолозі Тараса декількома словами висвітлюються всі події, які відбувалися в сьомому та восьмому розділах повісті Гоголя: напад поляків на сонних і п'яних запорожців, кривава сутичка з загонами шляхти, звістка про пограбування татарами Запорізької Січі і полонення козаків, про розподіл полків, що стояли під Дубно на дві частини, тих, хто повернувся на Січ, та тих, хто залишався під оточеною фортецею, обрання наказним отаманом Тараса Бульби. Все це скомпоновано окремими словами Тараса: "Сю ніч пани нас сплячих обійшли, а Січ без нас татари зруйнували, і ось тепер ми тут у половині, бо друга рушила за хижакком в погоню. Я наказним... Зажурилось товариство... буйні голови схилило... (До обозної челяді). Гей, біжіть, з могого воза принесіть мерщій барила! Треба влити нам розваги. (Челядь вкочує барило. Тарас звертається до козаків). Гей, панове товариство! Дяка щира за шанобу, що мене есте обрали! Беріть кожен, хто що має, наливайте, хлопці, повно!" (Запорожці підставляють ковші, кухлі і т. ін.)" [4, с. 29].

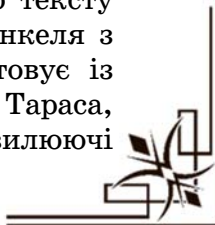

Таке скорочення гоголівського тексту виправдань. Слухачам весь хід подій зрозумілий. Сюди з дев'ятого розділу гоголівської повісті переносяться і знамениті слова Тараса Бульби про товариство. Із 44 рядків промови, що подає в повісті Гоголь, М. Старицький залишає 13, із яких частина не збігається з тестом повісті. І про це свідчить промова:

"Що на світі є святіше понад наше побратимство! Коха батька й мати діти, брат сестру, жона дружину, але й звір звірят кохає... Поріднитись же душею чоловік-но тільки може!.. Деруть, шарпають зусюди нашу бідну Україну! Тільки ми тепер zostались сиротами в ріднім краї! Зате ж кожен брат за брата радий душу положити, бо як ми брат брата любим, ех, нема, нема, на цілім світі! І хоча на Україні є чимало тепер люду, що цурається і мови, і звичаїв, і родини, але й в них є частка божя, і вона колись проснеться й заголосить, зарідає!" [4, с. 30]. Після цього Тарас і запорожці проголошують здоровицю за Україну: "Хай красує, хай пишає, ворогів під ноги топче, хай братерство своє ширить всім на щастя і в науку, за Вкраїну! За Вкраїну" [4, с. 30].

У цьому сконцентрованому уривку М. Старицький вказує на тяжке для його часу сучасне становище, у якому опинилась Україна, розірвана різними державами, осиротіла. Хоча залишилася ще частина справжніх патріотів, які продовжують відстоювати братерство українців, проте серед представників українського народу знайшлися і такі, які зрадили Вітчизну заради свого особистого збагачення, зреклися своєї рідної мови, звичаїв. І все ж як патріоти України М. Старицький і М. Лисенко сподіваються, що під впливом патріотично налаштованих українців і у тих, одурманених, проснеться совість і вони схаменуться. В опері ці слова Тараса короткі, але вони глибокі за змістом і за патріотичною спрямованістю. Це лише те, що могли сказати М. Старицький та М. Лисенко своєю музикою про наболіле і яке відповідало тим ідеям, що проголошувалися представниками українського національного руху. М. Старицький далі зосереджує увагу на понятті "зрада", на переживанні батька, а разом з ним і тих, хто співчував йому.

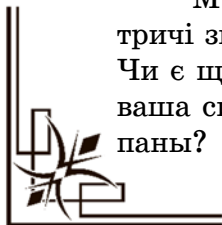
М. Старицький із сьомого розділу гоголівського тексту переносить в завершальну частину епізод розмови Янкеля з Тарасом про зраду Андрія. Автор лібрето використовує із гоголівського тексту лише окремі репліки Янкеля і Тараса, доповнюючи або ж розгортаючи їх у широкі хвилюючі

роздуми Тараса: "Ох, яку тяженну каменюку він на мене скинув! Вона тисне і гнітить до долу мою сиву голову... Знайдися ж хто один, що має серце в грудях, а не камінь, та запевни батька, що в нього не гаспид син, не зрадник, я оддам усе тобі, що маю, наймитом наймуся до живоття... (Жахливо). О! Будь клята тричі та година, що сплотив я сина на погибель, на догану вічну. Вирву я чуприну свою чесну, утечу від сорому людського в темний ліс до строманця звіра! Хай терни шматують моє тіло, буйні вітри рвуть волосся сиве, роса їсть мої пожовклі очі! Правди, правди! Я дізнаюсь правди!" [4, с. 31]. Цей батьківський біль, що роздирає груди і зацемлює серце, не може не схвилювати тих, хто знаходиться в залі театру, і спонукає до власних роздумів над долею своїх дітей, близьких та рідних.

І далі М. Старицький зображує боротьбу козаків з поляками, що відповідало описові її в дев'ятому розділі повісті. Падає вбитий кинджалом Шило, промовляючи: "Прощайте, товариство чесне! Хай живе славетна Україна поки... сонце..." [4, с. 31]. У Гоголя Шило промовляє інші слова: "Прощайте, пань братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" [2, т. 2, с. 138]. До речі, у гоголівському тексті під час бою перед смертю подібні слова промовляють ще декілька козаків – Степан Гуска, піднятий на чотири ратища, старий Бовдюг, курінні отамани Балаган та Куренний, кожний із яких завершував свої передсмертні слова закликком: "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" (Степан Гуска), "Пусть же славится до конца века Русская земля!" (Бовдюг), "Пусть же цветет вечно Русская земля!.." (Балабан), "Пусть же после нас живут еще лучше, чем мы, и красуется вечно любимая Христом Русская земля!" (Кукубенко). Все це відсутнє у лібрето. Подвиг Шила, який вмирає за Україну, а не за Руську землю, свідчення тих великих прикладів, які повторювали козаки, гинучи за свою Вітчизну-Україну, а не за чужу землю. І на цей крок автори опери ідуть свідомо, бо для козаків їх історичного часу Вітчизна була одна – Україна.

М. Старицький вводить один раз і слова Тараса Бульби, тричі звернені до козаків у важкі хвилини бою: "Гей, панове! Чи є ще у вас у ладівницях порох? Не знемоглась лицарська ваша сила? Чи ще не гнутья козаки?" (В оригіналі: "А что, пань? Есть еще порох в пороховницах? Не ослабела ли

козацька сила; ще не гнуться козаки!"). І запорожці відповідають: "Ще, батьку, є в нас порох, гожі шаблі, за нами поле, ворог утіка" (В оригіналі: "Есть еще батько, порох в пороховницах. Не ослабела еще козацька сила; еще не гнуться козаки!").

Настає новий етап бою, у якому бере участь і Андрій. Запорожці, помітивши його, проголошують: "Зрада" Андрій Бульбенко запорожців топче!" Тарас звертається до них з проханням заманити його до лісу. Андрій у запалі бою не помітив, як опинився перед батьком. "Стій, стій, ірод! А що тепер чинить? Запомогли тобі ляхи ті, синку? Так продавати, зраджувать своїх? Ганьбити честь, ламать присягу, віру? Не ворущись! Я породив, я й уб'ю" Андрій (цілує медальйон) Прощай, Марильцю, зоре!". Тарас стріляє, Андрій падає" [4, с. 32].

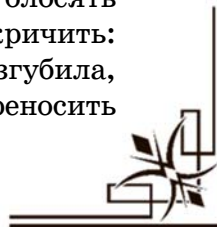
Завершує М. Старицький цю сцену вигаданою розмовою Остапа та запорожців про загибель Андрія:

"(Остап до батька). Хто вбив його? Це ви? Ох тату, тату! За що, за що? (припадає до брата). Андрію, брате мій! Прокинсь, поглянь! пробито серце наскрізь і на устах ось запеклася кров... (Арія Остапа). Що ти вчинив? Жіноча чара тебе намить перемогла. Але яка страшна кара найкращу квітку в нас взяла! І ось лежиш тепер байдужий, мов колос скошений трави, чому ж з тобою в Січі, друже, не положив я голови? Чого життя безславно стратив, хіба на світі вже нажив? Чого єдиного ти брата тут залишив, посиротив?" [4, с. 32].

Запорожці понуро підійшли до Андрія і проговорили: "Андрій забитий! Тяжка втрата! Був лицар перший, та змилив!".

Остап: "Хоч поховаймо, по закону, хай птаство не клює очей!". Запорожці: "Гріх козака лишати в полі аби знуцались вороги" [4, с. 32].

Тут важливо підкреслити, що в словах Остапа і запорожців немає осуду, є співчуття. Зовсім по-іншому поводить себе Тарас, який на слова Остапа говорить набік, з гіркою усмішкою: "Найдуться в нього жалібниці! Наголосять жалких речей!". Але прокинувшись із забуття, Тарас кричить: "Гей, подайте, в руки дайте ту гадюку чарівну, що згубила, положила мені сина у труну". М. Старицький переносить

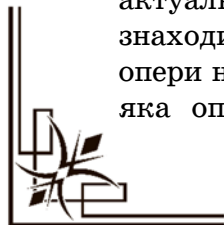
провину Андрія на панночку. І Остап, і запорожці разом з Трасом закликають до помсти: "Смерть за сина! Смерть! Кари панам!" (Тарас). "Помсти. Крові! Ріжте! Бийте і паліть! Справимо поминки Андрію! Я помщуся за Андрія! Справимо поминки йому..." Цей епізод М. Старицький бере із ранньої миргородської редакції "Тараса Бульби". У другій редакції цього немає.

В завершальні слова запорожців М. Старицький вклав всі ті почуття, які накопичились у них в процесі боротьби з ворогами:

"Помсти! Помсти! Гиньте, гиньте, вороги! Помсти! Кари! Кари! Помсти! Ріж! Бий! Гинь! Хай ворог гине! Ріж! Бий! Пали! Рубай! Вогню давай! Справимо поминки Андрію! Покараймо ворогів! Розіллемо річки крові, помстимось за рідний край! Кари панам! На вал! На вал! Хай ворог гине! Бий! На вал! Хай ворог гине! Гине! Бий! На вал! Покараймо ворогів! Кари! На вал! Кари, смерті! Пали! Рубай! Пали! Хай ворог гине! (Кидаються, лізуть на мури. Гвалт, пожежа)" [4, с. 32].

Здійснивши текстологічний порівняльний аналіз лібрето і повісті, можемо стверджувати, що М. Старицький разом з композитором М. Лисенком, децю відтіснивши Тараса, намагався зосередити увагу на одній із ліній повісті: долі молодшого сина Бульби Андрія, який свою любов до вельможної панночки поставив понад усе, що є на світі. І цю лінію автор лібрето очищає від всіх інших проблем, ситуацій, персонажів. Проте М. Лисенко все ж намагався розкрити соціальну спрямованість свого твору. Вводячи в оперу нового героя Кобзаря, він підсилював саме цей напрямок твору. М. Старицький і М. Лисенко відмовились від гоголівської трагічної кінцівки повісті – страти Остапа і Тараса, хоча вони і свідчили про стійкість і мужність цих героїв, про їх відвагу та впевненість у перемогу козаків, а разом з ними і народу. Опера завершувалася сценою штурму Дубно і заклик до перемоги.

М. Лисенко і М. Старицький протягом усього твору намагалися виділити ті моменти, які були важливими й актуально звучали у тих соціальних умовах, в яких знаходилась Україна. Протягом усього розвитку дії герої опери не згадали Росію жодного разу, скрізь звучала Україна, яка опинилась у тяжких умовах існування. І заклик до

боротьби за свободу відносився не лише до часу боротьби козаків з польською шляхтою, а й до пізнішого часу.

Опера "Тарас Бульба" М. Лисенка і М. Старицького так і не з'явилась на театральній сцені за їх життя.

Історія постановки опери протягом ХХ ст. була теж непростою. За наявності готового лібрето і музики йшли пошуки шляхів змінити акценти, зробити головним героєм все ж Тараса Бульбу, підсилити патріотичні та національні мотиви.

Вперше виникло питання про включення опери "Тарас Бульба" М. Лисенка у репертуар Харківського оперного та Київського музично-драматичного театрів у 1919 р. Йшов підбір акторів, писались декорації, але сама акція не відбулася. Восени 1922 р., у зв'язку з 80-річчям від дня народження та 10-річчям від дня смерті М. Лисенка, Київський театр знову анонсував "Тараса Бульбу". І як зазначав часопис "Музика" (1923, ч. 2, с. 21), для постановки опери був призначений народний артист Республіки диригент Л. Штейнберг. За режисерську роботу взявся Л. Курбас, а підготовку декорацій – художник В. Меллер. Відбувся ювілей композитора, а його крапкий твір так і не побачив глядач.

Лише влітку 1924 р. у Харківському оперному театрі знову розпочалася робота над постановкою. 3 жовтня 1924 р. саме тут була вперше поставлена опера. У підготовці вистави були зайняті диригент Л. Штейнберг, який відредагував партитуру, режисер М. Боголюбов, художник Б. Петренко, хормейстер В. Шток, балетмейстер А. Романовський. Для виконання основних партій були запрошені актори-співаки П. Цесевич, М. Литвиненко-Вольгемут, В. Войтенко, В. Любченко. Пізніше режисер М. Боголюбов у своїх спогадах згадував. Це відчувалося і в чудових декораціях, і в хорових сценах, аріях виконавців. Підібраний чудовий склад акторів сприяв майстерному відтворенню багатого сценічного життя. Герої опери відповідали духові й художнім описам повісті Гоголя. Перед глядачем поставав незламний і мужній Тарас, який уособлював собою патріотичні і волелюбні прагнення українського народу. "Високий, крупноплечий, наче велетень, висічений з кам'яної брили, Тарас – П. Цесевич в яскраво червоному жупані і білій смушевій шапці відразу оволодівав увагою глядачів" [3, с. 33].

Саме таким зовнішньо і залишається в пам'яті Тарас Бульба у глядачів, бо і в подальших сценічних постановках намагаються закріпити цей тип героя.

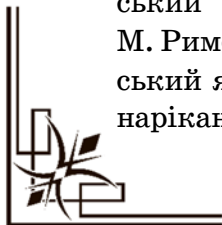
Яскравими були сценічно відтворені й образи Остапа, Андрія, матері Насті.

Сам історичний час вимагав романтизації героїчного. Тому режисер М. Боголюбов інколи змінював постановку масових сцен чи подавав окремі дії персонажів, зокрема Воєводи, в стилі стилізованої лицарської романтики.

Постановник відходить у кінці опери від лібрето М. Старицького і завершує сценічне дійство не штурмом фортеці Дубно, у якому проявляють героїзм і ненависть до ворогів Тарас, Остап, запорожці, а сценою спалення Тараса Бульби на високій кручі, прив'язаного до могутнього дуба. З допомогою освітлення та піротехніки постановники зуміли створити ефектну сцену. "Вихоплений з п'ятьми червоними променями софітів і закурений густими піротехнічними димами й іскрами" Тарас гучно кричав відомі гоголівські слова. У цей час тихо за сценою звучала козацька пісня "Гей, гук, мати, гук" [6]. Після прем'єри на сторінках періодики розгорнулася дискусія щодо партитури до опери М. Лисенка [7].

Завдяки постановці "Тараса Бульби" у Харкові 3 жовтня 1925 р. був відкритий рішенням Ради Народних Комісарів УРСР Харківський державний український театр опери і балету. Це був час експериментів Леся Курбаса, пошуків нових сценічних прийомів, бурхливих мистецьких дискусій, тому опера М. Лисенка не вписувалася у ці реформаторські новації, коли класичні форми засуджувалися і вилучалися з театрального життя. А якщо і включався класичний твір, то часто режисер і художник по костюмах та декорації осучаснювали його так, що важко було впізнати звичне на сцені.

Відомий дослідник оперного мистецтва Ю. Станішевський у своїй книзі "Український радянський музичний театр" наводить багато подібних інтерпретацій опер "Севільський цирульник" Россіні, "Казка про царя Салтана" М. Римського-Корсакова, "Князь Ігор" О. Бородіна, "Сорочинський ярмарок" М. Мусоргського та інших. Все це викликало нарікання з боку театральної критики.

У кінці 1929 р. новостворений Державний український правобережної опери театр, що вперше виступив у Вінниці, до свого репертуару включив оперу М. Лисенка "Тарас Бульба", яка якоюсь мірою нагадувала харківську постановку. Образ Тараса яскраво створив відомий актор і співак І. Паторжинський.

Включила до репертуару твір М. Лисенка і Четверта пересувна українська опера у Херсоні. Інші оперні театри ввели у свій репертуар опери, написані на сюжети гоголівських повістей, – "Ніч під Різдво" – "Черевички" П. Чайковського, "Ніч перед Різдвом" М. Римського-Корсакова, "Різдвяна ніч" М. Лисенка, "Сорочинський ярмарок" М. Мусоргського та інші. Але зображення національного колориту мало тут більше розважальний характер на кшталт "малоросійщини". Постановники опер відходили від реального побутового життя українців, їх народних традицій.

Експериментальна робота помітна й у виставах, пов'язаних з оперою М. Лисенка "Тарас Бульба". 15 жовтня 1927 р. у Київській опері декорації до вистави писав художник-експериментатор А. Петрицький, який відмовився від реалістичного зображення, віддаючи перевагу умовно-конструктивістській декорації. Дуже важлива у цьому відношенні заява самого художника, який зауважував: "Я свідомо відхожу від історичної архітектури й натуралістичного побуту Києва XVII ст. й хочу в оформленні не відтягати художніми ефектами увагу глядача від головного елемента опери – артиста-співака. У першій дії, – підкреслював А. Петрицький, – є тільки елементи від барочної архітектури Братського монастиря. Золоті бані цього монастиря мусять давати глядачеві мотив, щоб уявити форму старого Києва. У другій дії я даю хату Тараса – окремі елементи української хати: солом'яний дах, біла стіна, кахляна труба, посуд. Третя дія – Січ Запорізька – аскетична, позбавлена естетики. Тут подано вартову вежу, білі, вкриті соломною курені – вся непривітна військова обстановка, за яку мало дбали заклопотані війною козаки... В художньому оформленні "Тараса Бульби" моїм завданням було цілком уникати історичного опису місця дії, бо мета сучасно театру – це є дія, музика й співи. Почасти зберігся історично-етнографічний характер в убранні героїв "Тараса Бульби". Я

мав на меті дати яскраву театралізовану форму, оформивши сцену залізом, деревом, соломкою тощо" [8].

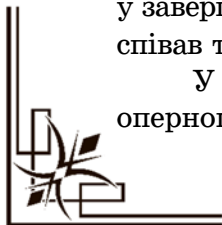
Не менш експериментаторськими були і танцювальні сцени, створені балетмейстером М. Дисковським на основі "Козачка" М. Лисенка. Як зазначала преса, митець створив своєрідну "ідеалізовану гульню, будуючи її в аспекті умовного реалізму на загальному тлі фіксованих угруповань, що складаються з індивідуалізованих частин" [9]. Кожну частину виконувала окрема підгрупа загального танцювального колективу.

Проте режисер-постановник опери Гнат Юра не пішов за експериментаторством художника. Він намагався на сцені створити реалістичну виставу, продемонструвати побутово-достовірні картини розвитку дії. Звичайно, всебічно відтворити гоголівський текст повісті можна і не лише лібрето, а й іншими сценічними засобами. Проте в ті далекі 20–30-ті роки часто режисери, художники, балетмейстери йшли у різнобій, а тому експериментаторство часто не давало можливості наблизити до більш точної інтерпретації гоголівського тексту. Були й інші перегини, коли, крім партитурного тексту, який виконувався під музику, з вуст акторів звучали яскраві описи природи чи інші якісь епізоди із повісті Гоголя. Такі доповнення не збагачували виставу, бо все це виглядало штучним.

Єдиним, що часто наближало зовні до тексту повісті, був підбір акторів, що відповідав гоголівським описам. Так, наприклад, виконавці партії Тараса актори-співаки М. Донець, І. Паторжинський були справжніми гоголівськими персонажами, які лишилися ще у пам'яті читачів.

Деякі режисери скорочували окремі сцени опери, підсилювали окремі акценти, вводили нові епізоди, наповнювали сцену "великою кількістю танцюристів та хористів, щоб цим самим створити образ маси, робили інший кінець, ніж в опері М. Лисенка, дещо осучаснювали трактовку окремих фрагментів чи сцен, намагалися прямолінійно пов'язати ті далекі історичні події з сучасним життям України. Наприклад, в одній із вистав у завершальній сцені з'являлась панорама Дніпрельстану, а хор співав твір М. Лисенка "Б'ють пороги" [10].

У 30-х роках ХХ ст. відбувається розквіт українського оперного мистецтва, у різних великих містах виникають

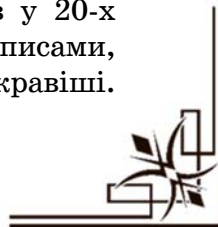

оперні театри, які включають у свій репертуар і оперу М. Лисенка "Тарас Бульба". Проте, як і у попередні роки, режисери-постановники досить вільно поводитися із лібрето опери. Важливою подією 1937 р. в оперному мистецтві стала праця митців Київської опери режисера Й. Лапицького, диригента В. Дранішнікова та художника А. Петрицького, які разом з композиторами Л. Ревуцьким та Б. Лятошинським і поетом М. Рильським створили нову музично-літературну редакцію опери М. Лисенка "Тарас Бульба". Головні партії виконували М. Донець, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Гришко та інші співаки.

Головна увага приділялася героїзації народних мас. З цією метою вводилися нові сцени, герої, яких немає навіть у повісті Гоголя. Була дописана сцена "Нарада у гетьмана Острияниці", яка давала можливість показати відмінність інтересів козацької старшини і простих козаків. А в епізоді бенкетування старого Тараса з друзями під час зустрічі з синами на хуторі з'являвся козак Підпригора, який закликав Бульбенків їхати на Запорізьку Січ. Були також створені нові епізоди – полонення Остапа і розповідь Тараса про героїчну смерть сина. Фінал опери завершувався спаленням на вогнищі Тараса, яке відбувалося під виконання хором пісні "Засвістали козаченьки".

З опери були вилучені деякі епізоди: "Дума" Кобзаря, у кімнаті Марильці у першій дії, розмова Тараса з Янкелем у п'ятій дії тощо. Крім того, митці намагалися наблизити новими епізодами текст лібрето до змісту повісті Гоголя. Була проведена композиторами Л. Ревуцьким і Б. Лятошинським велика робота з музичним матеріалом, а поет М. Рильський не лише дописав деякі епізоди, а й очистив текст лібрето М. Старицького від мовних архаїзмів та вульгаризмів.

У такій редакції опера М. Лисенка зазвучала більш виразно, яскраво, по-новому. Всіх вразила не лише музика, особливо увертюра та інші фрагменти опери, а й саме оформлення. Величезну роботу провів художник А. Петрицький, який дав зовсім інші декораційні картини, майже відмовившись від тих прийомів, що використовував у 20-х роках. Художник-декоратор пішов за Гоголем і його описами, в окремих картинах навіть подавав зображення ще яскравіші.

Використаний реалізм давав можливість правдиво відобразити історичні та побутові картини життя XVII ст., які відбувалися біля воріт Братського монастиря, біля запорізьких куренів та корчми, біля фортеці Дубно тощо.

Декорація А. Петрицького доповнювалася вдалими мізансценами режисера-постановника Й. Лапицького, який зумів створити справжні живі картини історичного минулого. Текст лібрето, написаний М. Старицьким, був доповнений яскравими живописними полотнами, на яких сяяли золотими банями храми старого Києва, вирував біло-голубими хвилями Дніпро-Славутич біля Запорізької Січі, височіла зі старою брамою фортеця Дубно. А поруч з ними, як продовження пейзажного малюнку, діяв живий, строкатий людський натовп, який своєю живістю, емоційністю відтворював події, що відбувалися на сцені. Все це разом об'єднувала музика, передаючи дух повісті Гоголя.

Але після різкої критики змін лібрето вистава на два роки була знята з репертуару театру. І лише в квітні 1939 р. її поновили у новій редакції у постановці М. Смолича і диригента Н. Рахліна. Газета "Пролетарська правда" (Київ, 1939, 11 травня) зазначала, що в опері "Тарас Бульба" яскраво показаний героїзм і патріотизм українського народу у боротьбі проти польської шляхти. Опера завершувалася сценою штурму Дубно, який закінчувався перемогою козаків. І Тарас Бульба, яскраво створений на сцені І. Паторжинським, що мав кремезну фігуру і гарний, соковитий голос, передав відтінки почуттів героя, що з'являвся на стінах муру. Героїчна пісня заповнювала картину перемоги козаків. Але, як зазначала преса, творцям опери не вдалося відтворити атмосферу попередньої вистави. Незважаючи на те, що художники В. Дмитрієв і В. Харкієвич "багато попрацювали над мальовничим відтворенням на сцені епохи і над зображенням ряду яскравих деталей, знайдених ними при уважному читанні повісті Гоголя, в їх декораціях замало було багатої барвистості, сонячної яскравості української природи. Особливо важкі й похмурі декорації останніх двох картин – вони забивають радісне, бадьоре враження від перемоги козацького народного війська" [11].

В цілому ж вистава оцінювалася глядачами і критикою позитивно. І цьому сприяли виконавці як основних партій, так і хоріві виступи.

Опера "Тарас Бульба" на київській сцені з'явилася лише у березні 1955 р., і лібрето її відповідало попередній постановці, тобто М. Лисенка і М. Старицького. Вистава завершувалася штурмом фортеці. У виставі був оновлений акторський ансамбль. І, як зазначала критика, постановка героїко-романтичної опери, її художнє оформлення відповідало вимогам часу. Образ Тараса блискуче створив Борис Гмиря.

У 1957 р. було перевидано партитуру і лібрето опери М. Лисенка та М. Старицького "Тарас Бульба" за редакцією композитора Л. Ревуцького та поета М. Рильського без суттєвих змін. Проте у 1964 р. редактори знову повернулися до опери, в якій зробили деякі скорочення, написали нові номери. Але все відповідало духові твору М. Лисенка, якщо пам'ятати, що перший варіант опери композитор скорочував, робив свій твір більш динамічним, що відповідало історико-героїчному жанру.

Нова постановка опери М. Лисенка "Тарас Бульба" у Київському театрі опери та балету ім. Т. Шевченка була здійснена 24 лютого 1981 р. під керівництвом диригента Стефана Турчака та участі режисера Д. Смолича, художника Є. Чемодурова, хормейстера Д. Венедиктова. Основні партії виконували М. Кіришев і В. Пивоваров (Тарас), Г. Туфтїна (Настя), А. Мокренко (Остап), Г. Ципола (Марильця) та ін. Весь колектив намагався відтворити непримиренну боротьбу українського народу проти соціального і національного гноблення. Була проведена велика робота диригента з втілення цієї ідеї твору в життя різними засобами художнього вирішення. Він звернув увагу на чотири важливі сцени: прощання матері з синами, вибори кошового і виступ козаків проти польської шляхти, вбивство Тарасом Андрія за зраду і штурм Дубно. Більше того, С. Турчак зробив усе, щоб вокальна й оркестрова партитура прозвучала на рівні сучасних мистецьких вимог. Була звернена увага на драматичну силу оркестру, на насиченість оркестрової фактури, які б допомогли укрупнити образ народу, звеличити його історичний подвиг.

Постановка опери 1992 р., яка була здійснена до 150-річчя з дня народження М. Лисенка (диригент В. Кожухар, режисер Д. Гнатюк, хормейстер Л. Венедиктов), закріпила знайдені попередниками кращі традиції трактування героїчної тематики.

Порівняльний текстологічний аналіз повісті Гоголя і лібрето М. Старицького для опери М. Лисенка дав можливість побачити як втрати порівняно з гоголівським текстом, так і намагання творців музичного твору відтворити основні колізії, характерні для повісті, передати дух історичного часу, пов'язаного з боротьбою українського народу за свободу, виокремити й акцентувати ті епізоди за рахунок власних вставок, які відповідали підйому українського національного суспільного руху другої пол. XIX ст. Оперні постановки продовжували утверджувати національно-героїчні поривання українського народу до свободи, яка здобувалася у жорстокій боротьбі з ворогами.

*"Тарас Бульба" в українському
оперному мистецтві*

*Актори М. Гришко, І. Паторжинський,
А. Шведов в сцені із опери М. Лисенка
"Тарас Бульба"*

Значна кількість творів М. Гоголя знайшла своє вагоме

місце у світовому музичному мистецтві. Існують декілька опер на сюжет гоголівської повісті "Тарас Бульба". Українські композитори П. Сокальський та М. Лисенко написали їх ще у XIX ст. Опера П. Сокальського "Облога Дубно" написана 1878 р. і ніколи не була поставлена на сцені, а опера М. Лисенка "Тарас Бульба" (1890 р.) з'явилася вперше у 20-х роках XX ст.

Історія постановки опери М. Лисенка "Тарас Бульба" протягом XX ст. була непростою. Вперше виникла ідея поставити оперу у 1919 р. в театрі Державна українська музична драма, до трупи якої були запрошені співаки М. Литвиненко-Вольгельмут, П. Цесевич, М. Донець та інші. Режисер Лесь Курбас багато сил доклав, щоб вперше раз за час свого існування опера "Тарас Бульба" побачила світ. "Вже пошили убрання і декорації, але українське громадянство не побачило опери "Тарас Бульба", – згадував художник цієї вистави Анатолій Петрицький [1], бо 30 серпня розпочався бій на вулицях Києва між Денікіним і Петлюрою [2]. Денікінці тимчасово зайняли місто, і робота театру була перервана.

У 1920 р. після вигнання денікінців в Українському оперному театрі імені М. Лисенка намічалась постановка опери "Тарас Бульба" [3]. Навесні 1921 р. розпочалися репресії під керівництвом І. Паліцина та концертмейстера М. Стефановича. Партію Тараса мав виконувати відомий бас В. Лубенцов. Але через політичні перипетії та погане фінансове забезпечення опери М. Лисенка і цього разу не з'явилась.

У зв'язку з 80-річчям від дня народження М. Лисенка та 10-літтям від дня смерті композитора восени 1922 р. у Київському оперному театрі збиралися поставити оперу "Тарас Бульба". Диригентом вистави мав бути народний артист Республіки Лев Штейнберг, режисером Лесь Курбас, художником Вадим Меллер. Але знову нічого не вийшло.

У 1923 р. про постановку опери оголосив і Харківський російський оперний театр. Почалася ретельна підготовка вистави до показу.

Незвичайна була сценографія художника Анатолія Петрицького, який уже мав деякий досвід оформлення вистави. У 1919 р. у Київському театрі "Музична арена" готувалася до показу опера М. Лисенка. Художник оформив сцену у традиціях барокового мистецтва XVII-XVIII ст., які нагадували розписи на каменях, а портрети центральних героїв виглядали мужніми, величними, хоча все це подавалося з художніх позицій XX ст.

Оформлення вистави "Тарас Бульба" у Харківському театрі відрізнялося від попереднього тим, що художник відмовився від зображення історичних епізодів і місць дії, також від історичної архітектури і натуралістичного побуту Києва XVII ст., бо вважав, що твір Гоголя – це лише легенда. Вбрання персонажів витримано в історико-етнографічному плані. Вражають своєю витонченістю і ліризмом пейзажі.

Постановники прагнули наблизити події вистави до точного тексту повісті М. Гоголя, завершаючи виставу картиною спалення Тараса Бульби.

Перша постановка визначеного твору М. Лисенка є яскравою сторінкою в історії української музичної культури, хоча критика була неоднозначна в її оцінці, особливо фіналу опери.

Опера М. Лисенка "Тарас Бульба" (1890) вперше на українській сцені з'явилася у театральний сезон 1924–1925 років Харківського російського оперного театру. Для постановки були залучені відомі діячі культури: диригент Лев Штейнберг, режисер Микола Боголюбов, художник Борис Петренко. Перед колективом стояло важке завдання, але досвід у попередній сценічній роботі дав можливість здійснити і цей сценічний задум.

Лев Штейнберг, який уже мав досвід роботи над постановкою опер, уважно прочитав партитуру М. Лисенка, вніс деякі уточнення і підготував її до роботи. Режисер цієї постановки Микола Боголюбов згадував, що саме в цій роботі знайшли вираження основні риси індивідуальної роботи режисера й диригента, пошуки внутрішньої логіки сценічної дії, майстерності праці з виконавцями, намаганнями досконало відтворити геніальну музику композитора. Все дійство подавалося в реалістичному розвитку з героїко-романтичною окрасою. "Енергійно-схвильована музична інтерпретація

"Тараса Бульби" відкрила нові грані обдарування талановитого диригента Л. П. Штейнберга, "рука" котрого, "м'яка й еластична, могла з гармонічною досконалістю відтворити найтонші нюанси в піано і водночас викликати, коли це було треба, цілу бурю симфонічної пристрасності в форте оркестру і в ансамблі голосів артистів та хорових мас" [4].

Прекрасно попрацював і досвідчений режисер, який поставив чимало опер у різних українських і російських оперних театрах. Тогочасна критика та музикознавці відзначали уміння режисера створювати епічно-розгорнуті та мальовничо-монументальні, реалістично спрямовані сцени, що давало можливість ліпити глибоко народні характери творів М. Гоголя та М. Лисенка-М. Старицького. "Саме в цій роботі знайшли вираження основні риси режисерської індивідуальності – пошуки внутрішньої логіки сценічної дії, прагнення до цілісного мистецького задуму, увага до співаків-акторів, гранична музикальність у мізансценуванні" [5].

Не менш цікавим був підібраний акторський ансамбль. Основні партії виконували відомі співаки: Платон Цесевич – Тарас, Володимир Любченко – Остап, Василь Войтенко – Андрій, Ганна Лукашевич – мати Настя, Марія Баратова – панночка Марильця, Марк Рейзен – Воевода та інші.

Блискуче створив образ Тараса відомий актор Платон Цесевич, який по своїй фактурі відповідав гоголівському персонажу: "високий, крупноплечий, наче велетень, висічений з кам'яної брили" [6]. Тогочасна періодична преса зазначала: "Тарас – П. Цесевич в яскраво червоному жупані й білій смушевій шапці відразу оволодівав увагою глядачів. Мудрий спокій відчувався і в його неквапній ході, і руках, і в задумливому погляді. Широкою, могутньою хвилею, наче з душевних глибин, линуло аріозо. "Коли ж, подужаний літами, знесилюсь я у боротьбі", і щирою батьківською теплою були зігріті слова до синів, що прихилили свої голови до його широких грудей: "Ну, прощайте ви, буйвіки! Вчіться добре і шануйтеся" [7].

Образ Тараса, створений П. Цесевичем, уособлював собою волелюбний український народ і його прагнення до свободи. Актор вражав своєю багатогранністю, тонким проникненням в образний лад лисенківської партитури. Співак розкривав у характері Тараса його любов до

батьківщини і вірність козацьким заповітам. Перед глядачем він виступає у всій своїй багатогранності: глибока людина, люблячий батько, хоробрий і досвідчений полководець. Цесевич передає голосом всі відтінки психологічного стану персонажа: у хвилюючу урочисту мить, коли говорить свою знамениту промову про товариство, і у зосереджену хвилину, коли спостерігає за діями синів і в час твердого рішення про страту Андрія: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю". Актор створив яскравий героїко-романтичний образ. Саме таким зовнішнє і залишається в пам'яті Тарас Бульба у глядачів, бо і в подальших сценічних постановках намагалися саме таким закріпити цей тип героя.

Кожний виконавець, зайнятий у виставі, зумів по-своєму розкрити образи Остапа, Андрія, Марильці, наділяючи їх романтичними рисами, хоча вся вистава подавалася в реалістичному трактуванні з героїко-романтичним відтінком. І це не випадково, бо сам історичний час вимагав романтизації героїв.

Перша постановка визначного твору М. Лисенка є яскравою сторінкою в історії української музичної культури, хоча критика була неоднозначна в її оцінці, особливо фінальної сцени.

27 квітня 1937 р. відбулася прем'єра опери М. Лисенка "Тарас Бульба", яка мала величезний успіх завдяки не лише постановникам, художнику, диригенту, а й виконавцям всіх партій: Михайлу Донцю та Івану Паторжинському – Тарас Бульба, Марії Литвиненко-Вольгельмут – мати Настя, Михайлу Гришку – Остап, Юрію Кипоренку-Доманському – Андрій.

Як вважають мистецтвознавці, одним із кращих акторів-співаків, який створив яскравий образ Тараса Бульби, був Михайло Донець, який мав "густий, щільний, хорошого наповнення бас і відзначався виразністю і здатністю легко змінювати своє тембральне забарвлення, що забезпечувало співаку однаковий успіх" у створенні трагічних, героїчних, характерних або ж комічних ролей [13].

На жаль, співак у розквіті творчих сил був у 1941 р. репресований і розстріляний. Тарас Бульба – М. Донець – незламний, вогненний ватажок запорожців.

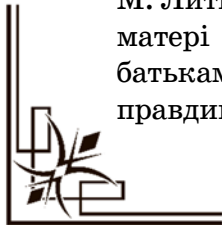

Паралельно з М. Донцем роль Тараса Бульби виконував Іван Паторжинський, який прославився чудовим виконанням партії Карася у "Запорожцях за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського. Проте не менш відомим був створений ним образ Тараса Бульби. Вперше партію Тараса актор виконав у 1924 та 1928 рр. у Харкові. Але у виставі Київського оперного театру це був уже інший Тарас. Досвід, майстерність, величезна робота з удосконалення художнього образу допомогли І. Паторжинському показати глядачам могутню, але живу, позбавлену героїко-романтичного ореолу, фігуру, з проникливими розумними очима і стиснутими губами, з сильними руками, міцно тримати рушницю. Тарас Бульба – І. Паторжинський запам'ятовувався у сценах зустрічі батька з синами Остапом і Андрієм після їх повернення з навчання, під час виборів нового кошового отамана на Січі та інших. Але найповніше і найяскравіше Тарас – І. Паторжинський проявляє себе під Дубно: і в бою, і під час промови про товариство і вбивство сина-зрадника. Актор-співак і своїм голосом, і рухами, мімікою передавав психологічну глибину, поетичну велич і благородну простоту свого персонажа.

За виконання партії Тараса І. Паторжинський отримав у 1942 р. Державну премію.

Яскравий образ матері Насті створила видатна актриса Марія Литвиненко-Вольгельмут. Концертмейстер Ніна Скоробагатько згадувала про виконання цієї партії: "У цій останній партії Марія Іванівна ще раз показала себе як велика артистка і справжній майстер вокалу. Ніколи не забуду її трактування трагічного образу матері, яскраво змальованого в повісті Гоголя... Репліка Насті "Ой, діти мої, квіти мої" звучала у Марії Іванівни як несамовитий крик матері, у якої забирають коханих діточок. Настя уявляє собі весь жах майбутньої війни, і фразу "Вони ляжуть на чужині у глибокій домовині" Марія Іванівна співала немов передчуваючи трагічну розв'язку" [14].

Інший сучасник актриси співак Сергій Козак, виконавець партії Андрія, відзначав величезну майстерність М. Литвиненко-Вольгельмут у передачі глибокого жалю, туги матері під час прощання з синами, які вирушали разом з батьками на Січ. "Співала вона з таким болем, з такою щирою правдивою силою, що ми з В. Борищенком – Остап і Андрій,

стоячи на колінах перед знепритомнілою матір'ю, не могли втриматися від сліз жалю, вони самі капали з очей, млосна грудка не давала проспівати слово "мамо". І тільки власний голос Тараса Бульби "Очуняє!" виводив нас із цього стану потрясіння, викликаного майстерною грою Марії Іванівни. Вона не грала, вона жила образом своїх героїнь і примушувала нас жити на сцені життям своїх героїв. Її участь у виставі "Тарас Бульба" і не тільки в цій виставі нерідко змінювала, підкреслювала кульмінацію твору" [15].

Створив яскравий образ Остапа і Михайло Гришко. Особливо вражала глядачів арія над вбитим братом, яка була сповнена глибоких почуттів, любові, жалю за втраченою честю, життям. Уся музична тканина була пройнята м'яким ліризмом, широкою співучістю, наповнених пісенно-романтичними інтонаціями.

Але після різкої критики змін у лібрето вистава "Тарас Бульба" на два роки була знята з репертуару театру. І лише в квітні 1939 р. вона була поновлена у новій редакції у постановці М. Смолича і диригента Н. Рахліна. Газета "Пролетарська правда" (Київ, 1939, 11 травня) відзначала, що в опері "Тарас Бульба" яскраво показаний героїзм і патріотизм українського народу у боротьбі проти польської шляхти. Опера завершувалася сценою штурму Дубно, який закінчувався перемогою козаків. І Тарас Бульба, яскраво створений на сцені І. Паторжинським, що мав кремезну фігуру і гарний, соковитий голос, передав відтінки почуттів героя, що з'являвся на стінах муру. Героїчна пісня заповнювала картину перемоги козаків. Але, як зазначала преса, творцям опери не вдалося відтворити атмосферу попередньої вистави. Незважаючи на те, що художники В. Дмитрієв і В. Харкієвич "багато попрацювали над мальовничим відтворенням на сцені епохи і над зображенням ряду яскравих деталей, знайдених ними при уважному читанні повісті Гоголя, в їх декораціях замало було багатой барвистості, сонячної яскравості української природи. Особливо важкі й похмурі декорації останніх двох картин – вони забивають радісне, бадьоре враження від перемоги козацького народного війська" [16].

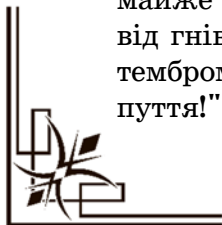

В цілому ж вистава оцінювалася глядачами і критикою позитивно. І цьому сприяли виконавці як основних партій, так і хорові виступи.

Опера "Тарас Бульба" на київській сцені з'явилася лише у березні 1955 р., і лібрето її відповідало попередній постановці, тобто М. Лисенка і М. Старицького. Постановку здійснив диригент О. Климів, режисер В. Складенко і художник А. Петрицький. В цілому це була героїко-патріотична вистава, яка завершувалася штурмом фортеці. У виставі був оновлений акторський ансамбль. Б. Гмиря виконував партію Тараса, Л. Руденко – Насті, Д. Гнатюк – Остапа, Є. Чавдар – Марильці, В. Козерацький – Андрія. І, як зазначала критика, постановка героїко-романтичної опери, її художнє оформлення відповідало вимогам часу.

Борис Гмиря вражав своїм сильним, широкого діапазону, голосом, який давав можливість йому створити яскравий образ Тараса Бульби. Співак, крім голосу, мав ще й акторський талант перевтілення, вміння перенести себе і обставини, у яких діяв його герой. Як свідчив сам Б. Гмиря образом Тараса він хотів доторкнутися до серця і розуму цілого нашого великого народу. Щоб проникнути в його глибину, актор неодноразово перечитував повість Гоголя, відзначаючи кожен рисочку персонажа. Це допомогло співаку виявити характерні риси Тараса Бульби. В образі свого героя актор намагався посилити епічне забарвлення, надати йому більшої широти і могутності.

Маючи сильний оксамитовий голос, Б. Гмиря вносив свої корективи до партитури, які йшли на користь створення образу. Він добирав різні сценічні барви. Як вказують дослідники, інноваційно-темброва палітра його голосу відзначалася надзвичайним багатством. Він природньо передавав "вигуки болю, затамоване ридання, гнів, розпач, ненависть, розмовний речитатив" [17]. Музикознавець Л. Архімович зазначила, що Б. Гмиря умів своїм голосом передати найтрагічніші моменти, зокрема вбивство Андрія "Слова: "Не ворущись! Я породив такого – я й уб'ю!" Гмиря вимовляв майже без визначених звуковисотностей, ніби задихаючись від гніву, коротку ж надгробну епітафію промовляв тьмяним тембром, на піано: "Орел був, не козак! Пропав без слави, без пуття!", а перед нею робив цезуру, немов би переводив дух,

набирав повітря в груди, бо дихати нічим" [18]. У цій сцені Б.Гмиря не хотів бути просто вбивцем сина, а тому він виконував всю арію, хоча половина її дуже важка для виконання [19].

Образ Остапа у цій виставі створив молодий співак Дмитро Гнатюк. Режисер В. Скляренко виділяв в акторові романтичні барви і піднімав героя до високого художнього втілення патріота, що любив свою Батьківщину та був відданий їй. Зовнішні дані Д. Гнатюка давали можливість розкрити ці риси героя, його душевний стан. Критики відзначали широкий оксамитовий голос артиста, який сприяв передачі різних відтінків стану Остапа: радість і гіркоту, полум'яний порив і страждання.

Знайшла нове трактування в опері образу матері Насті співачка Лариса Руденко. Цей епізодичний персонаж вона робила монументальним, узагальнюючим. Якщо інші актриси передавали радість матері від зустрічі з синами і гіркоту, страждання від розлуки, то Лариса Руденко, надавала цим моментам своє мистецьке трактування. Сцена прощання вражала умінням співачки своїм голосом передати печаль, розлуку, відчай. Як зазначають дослідники творчості Л. Руденко, одного разу артисти, спостерігаючи за емоційною грою Л. Руденко, побачили, як у неї підкосилися ноги, зблідло чоло і вона з тихим стогоном сповзла на землю. Всі перелякалися і подумали, що вона справді знепритомніла. Але це була майстерна гра. Виконавець ролі Тараса Бульби Борис Гмиря відзначав, що "кожного разу в театрі половина присутніх у залі людей плаче" [20].

З кожним новим виконанням Л. Руденко збагачувала свій улюблений образ новими деталями, творчими знахідками. В кінці сценічної дії прощання Л. Руденко після роздумів над образом Насті дещо змінила тональність і відійшла від гоголівського тексту, у якому показано страждання матері, що доходили до втрати пам'яті і знесилля. Л. Руденко приймає рішення показати матір, яка пишається своїми синами, що ідуть захищати рідну землю від іноземних загарбників, твердо й урочисто промовляючи своє: "Благословляю!" Цей поворот у бік підняття патріотичних почуттів піднімав образ Насті на більш високий рівень.

У 1957 р. було перевидано партитуру і лібрето опери М. Лисенка та М. Старицького "Тарас Бульба" за редакцією композитора Л. Ревуцького і поета М. Рильського, без суттєвих змін. Проте у 1964 р. редактори знову повернулися до опери, в якій зробили деякі скорочення, написали нові номери. Але все відповідало духові твору М. Лисенка, якщо пам'ятати, що перший варіант опери композитор скорочував, робив свій твір більш динамічним, що відповідало історико-героїчному жанру.

У Київському театрі опери та балету до постановки опери М. Лисенка "Тарас Бульба" звертались загалом вісім разів. І ця вистава стала специфічною національною емблемою театру. Серед відомих співаків, які використовували головні партії, крім згаданих, були також Михайло Роменський, Андрій Кікоть, Олександр Загребельний, Сергій Козак, Галина Туфтїна, Анатолій Кочерга, Микола Шокша, Валентин Пивоваров.

Колектив Київського театру опери та балету показував виставу "Тарас Бульба" у Ленінграді, Москві, Вісбадені (Німеччина) та інших країнах. Крім цього опера М. Лисенка була поставлена з повоєнних років в усіх музичних театрах України.

Короткий огляд сценічної постановки опери М. Лисенка дав можливість з'ясувати не лише історію постановки "Тараса Бульби" на сценах оперних театрів, а й виявити характер трактування гоголівського тексту режисерами, акторами, намаганням зберегти основні мотиви повісті М. Гоголя, збагатити її зміст засобами музики. Як показує життя, доопрацювання деяких сцен лібрето і написання окремих номерів лише збагатили оперу М. Лисенка, перетворили її на один із кращих творів музичної класики.

*Повість М. Тоголя "Тарас
Бульба" та її інтерпретації в
однойменних драмах
М. Старицького і
К. Ванченка-Тисанецького
(до проблеми текстологічного порівняння)*

Драматург М. Старицький

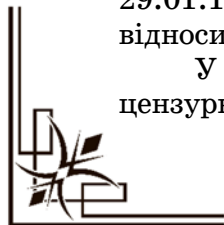

В українському театральному житті XIX–XX ст. ранні повісті М. Гоголя займали помітне місце. Найчастіше для постановки на сцені після "Вечорів на хуторі біля Диканьки" зверталися до повісті "Тарас Бульба". Цю інсценізацію розігрували у багатьох театральних трупах XIX – поч. XX ст., бо вона користувалася популярністю серед глядачів. Волелюбний дух козаків відповідав настроям українців. На жаль, тема сценічної інтерпретації твору М. Гоголя майже не досліджувалась у літературознавстві та театральній критиці. До осмислення цієї проблеми у 1911 р. звернувся випускник Ніжинського історико-філологічного інституту В. Данилов, який згадав у своїй статті "К биографии драматических переделок из Гоголя" [1] і "Тараса Бульбу" у російськомовній переробці Н. І. Куликова та К. Єфімова (1852) [1]. Уже в XX ст. цією темою зацікавився гоголезнавець І. А. Виноградов [2]. Автор статті більше звертав увагу на зарубіжні та оперні інтерпретації сюжету гоголівської повісті. Знаходимо також декілька рецензій на постановку різними театрами "Тараса Бульби". Тому тема сценічної інтерпретації цього твору, публікації переробок залишається актуальною і заслуговує на більш широке її висвітлення.

Бібліографічні покажчики засвідчують, що театральних інсценівок "Тараса Бульби" було декілька десятків, лише в українському театральному житті їх налічується понад двадцять. А якщо додати музичні твори, то їх буде значно більше. Крім п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького, йшла на сцені драма "Тарас Бульба" відомого українського актора, антрепренера і драматурга Григорія Ашкаренка (п'єса у 5 діях і 8 одминах). Саме під такою назвою у рукописному вигляді вона йшла у Кременчуці. На жаль, цензура наклала на п'єсу заборону 24.XI.1887 р., і все ж вона пробивалася через цензурні заборони [3].

У кінці 90-х рр. XIX ст. відомий театральний діяч А. Ф. Шатковський зробив із повісті драму "Тарас Бульба" (у 4-х діях і 5 картинах з піснями та танцями) (цензурний дозвіл 29.01.1897), в якій переважає побутовий характер сімейних відносин та взаємин Андрія і полячки.

У 1896 р. артист В. П. Райський-Ступницький подав до цензурного комітету свою п'єсу "Поход запорожцев и Тарас

Бульба" (драматичні картини у 4-х діях), яка була дозволена до постановки 10 березня цього ж року.

В 1899 р. в Одесі з'явилася п'єса "Тарас Бульба. Драматичні справи в одминах. Налагоджено по Гоголю і по другим. Приурочено до другої четвертини XVII віку. Років принаймні 1633–1639. Стародавня Україна в драматичних справах". Її автором був драматург В. Д. Цисс, який підписував свої п'єси псевдонімом "Ц... батько".

Драму "Тарас Бульба і його сини" (у 5 діях і 8 одминах" скомпонував також І. Я. Квітка (Павловський), яка була дозволена до постановки цензурою 12 серпня 1903 р.

Цього ж року був наданий цензурний дозвіл для постановки на сцені драматичної картини на 5 дій "За віру і край (Тарас Бульба)" І. А. Тогобочного, театральному діячеві й акторові, який у цей час керував Театром українських акторів. П'єса була написана ще у 1890 р. Невідомо, чому між написанням п'єси і цензурним її дозволом був досить великий проміжок часу.

На початку XX ст. дореволюційного часу було зіграно в українських трупах ще декілька інсценізацій повісті М. Гоголя: "Тарас Бульба" (в 5 діях) М. Яра-Фортуна (ценз. дозв. 20 лютого 1910), "Тарас Бульба" (драма на 4 дії) О. З. Суслова, актора, драматурга, антрепренера, режисера (цензурний дозвіл для постановки був наданий у 1914 р.).

До цього періоду відноситься і п'єса "Тарас Бульба – За рідний край" Є. Ф. Сагайдачного.

Всі п'єси, які були дозволені для постановки, розповсюджувалися у рукописному вигляді і втілювались у життя переважно у тих трупах, якими керував або у яких працював автор п'єси. На жаль, не всі п'єси, вказані вище, доступні для аналізу. Пошук продовжується.

У XX ст. переробки повісті Гоголя "Тарас Бульба" здійснили драматурги І. Барабаш (1963, трагедія на 4 дії, 8 картин з прологом), Леонід Тома та Євген Головатюк (героїчна сага на дві дії). Всі вищевказані автори, використовуючи один і той же текст гоголівської повісті, по-своєму інтерпретували його, вносячи за потреби нові образи чи розширюючи другорядні, акцентуючи на сценічних моментах, які мали соціальне звучання до певного історичного часу [16]. В подальшому все це буде розкрито в сюжетах драм М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького.

У цьому розділі основна увага буде зосереджена на текстологічному порівнянні тексту повісті Гоголя та драм М. Старицького і К. Ванченка-Писанецького.

Видатний український драматург, театральний діяч Михайло Старицький у своїй творчості неодноразово звертався до ранніх творів М. Гоголя, шукав у його текстах те, що хвилювало широку громадську аудиторію XIX ст. і давало йому можливість відтворити традиції українського народу, розповісти рідною мовою про незбагненне багатство побутово-героїчних сторінок життя українців.

Поява перших оперет, вистав на сюжети гоголівських повістей у творчості М. Старицького якоюсь мірою виникла під впливом тих громадських подій, які відбувалися у Києві. У 1875 р. у місті на Дніпрі проходив III Археологічний з'їзд, до організації якого було залучено багато діячів культури, місцевих вчених. У роботі з'їзду брали участь усі члени Київської "Старої Громади", до якої входили М. Старицький та М. Лисенко. З'їзд супроводжували різні заходи культурного характеру: були влаштовані виставки українських старожитностей, художніх творів, гравюр, організовано вистави музичних творів. Учасникам з'їзду була показана оперета М. Старицького-М. Лисенка "Різдвяна ніч", написана 1872 р. і наповнена яскравими образами та народно-пісенною атрибутикою, що збагачувала сюжетну основу твору. Крім "Різдвяної ночі", з великим тріумфом пройшла і вистава "Сорочинський ярмарок" (1874).

Етнографічна соковитість народних образів, талановите відтворення народно-побутової атмосфери дійства, насиченого піснями, танцями, ігровими елементами, робили вистави близькими глядацькій аудиторії, збуджували у неї хвилюючі відчуття в душі і серці. Твори М. Старицького у музичному супроводі М. Лисенка мали громадське звучання.

При цьому виникає питання: що ж наштовхнуло М. Старицького на написання спочатку лібрето, а потім і п'єси "Тарас Бульба", що він хотів сказати нового, інтерпретуючи і переробляючи повість Гоголя порівняно з гоголівським текстом? Любов до творів письменника чи громадсько-суспільні національні процеси 70–80-х років XIX ст., що давали про себе знати і збуджували митців відтворювати в літературі різними її засобами сучасне життя українського народу? Саме це, мабуть, і спонукало драматурга звернутися до героїчної повісті Гоголя, бо у ці роки представники

української інтелігенції стали по-новому вирішувати поставлені Гоголем проблеми боротьби за свободу і незалежність України.

У 1880 р. М. Старицький і М. Лисенко завершили основну роботу над лібрето "Тарас Бульба". А 1893 р. М. Старицький написав на 5 дій однойменну драму, додавши до її назви підзаголовок "Під Дубно". На цей час в імперській Росії посилювались репресивні заходи по відношенню до української мови і літератури. Головне управління у справах друку направило цензурному комітету 8 січня 1892 р. "Положення", у якому було сказано про можливість друкування перекладів, здійснених українською мовою, а всі ж інші українські твори необхідно було ретельно перевіряти і з особливою строгістю оцінювати їх, не зупиняючись навіть на їх забороні. Керуючись цим, цензор заборонив друкувати драму "Тарас Бульба", бо в ній він побачив зображення боротьби вільнолюбного козацтва Запорізької Січі за свободу своєї Батьківщини, яке було, на думку цензора, недоцільним. Цензурний чиновник відчув, що показане на сцені дійство буде збуджувати глядачів до роздумів про сучасний стан України.

Лише через чотири роки драматург, переробивши п'єсу і створивши нову редакцію на 7 дій, отримав у 1897 р. дозвіл на її постановку.

Ця п'єса зайняла визначальне місце у театральному житті України. Зіграні ролі Тараса М. Кропивницьким і М. Садовським були яскравим мистецьким явищем, бо актори зуміли створити колоритний сценічний масштабний образ козацького ватажка і батька, який любив своїх синів і козаків, турбувався про їх життєву долю і віддав своє життя за свободу Батьківщини.

М. Старицький у своїй п'єсі, йдучи за текстом повісті Гоголя, зробив свої акценти, доповнив гоголівський сюжет новими образами та розгорнутими сценами.

Перша дія драми "Зустріч Тараса з синами на своєму дворіщі" побудована за традиційними принципами, характерними для побутової п'єси, де розвиток подій розгортався у хаті чи на дворіщі, коли приходять до господаря гості, п'ють вино-горілку, співають пісні і танцюють. Це завжди весела з гумором сцена, у якій бере участь велика кількість людей. Драматург посилив народно-побутовий бік гоголівського твору, показуючи як дружина Тараса (у п'єсі вона має ім'я

Настя) разом з дівчатами-слугами накривають на подвір'ї столи, чекаючи на приїзд Остапа і Андрія. М. Старицький включає в цю сцену і побіжні елементи – це повернення з обжинок молоді, які співають відповідні пісні. Перші три картини першого дійства – це життєрадісна народно-етнографічна сцена, у яку природно вписується епізод зустрічі батька Тараса Бульби та матері Насті з їх синами. Якщо у Гоголя тут діють усього сім персонажів: Тарас, Остап, Андрій, мати, есаул Дмитро Товкач та два безіменні сотники, то у М. Старицького їх уже десять та ще й учасники масовок – хлопці і дівчата.

У Гоголя відсутні побутово-народні виступи з піснями та танцями. Але у нього подається етнографічний опис самої хати, зокрема внутрішньої її частини з усіма елементами побутової атрибутики, характерні для козацько-старшинської оселі. М. Старицький лише побіжно у ремарці описує дворище, де зібралася родина Тараса та гості.

У Гоголя повість розпочинається словами "А повертись-ка, сын! Экой ты смешной какой!" У п'єсі ці слова іменуються по-іншому. Входять на подвір'я Остап і Андрій, вітаються з мамою і татом. Схвильовано реагує на появу синів Настя, кидається до них, обнімає, промовляючи: "Сини мої, життя моє, Остапе, Андрійчику". Далі М. Старицький використовує у своїй обробці гоголівський текст. Це особливо видно під час порівняння текстів:

У М. Гоголя

"– А повертись-ка, сын!
Экой ты смешной какой! Что
это на вас за поповские под-
рясники? И эдак все ходят в
ба, який ти кумедний. Що се
академии? – Такими словами
на вас за попівські каптанці?
встретил старый Бульба двух
сыновей своих...

– Стойте, стойте! Дайте
мне разглядеть вас хоро-
шенько, – продолжал он,
поворачивая их: какие же
длинные на вас свитки! Экие
свитки! Таких свиток еще и
на свете не было. А побеги
пишний! А чом би то і не
который-нибудь из вас! я
смιάтись?

У М. Старицького

"Тарас. Здорові, здорові
(обніма, а потім одходить на
крок). А повернись, сину! Чи
ба, який ти кумедний. Що се
академії? – Такими словами
на вас за попівські каптанці?
Чи отак усі в академії і
ходять? Стійте! Тривайте! Роз-
дивлюсь гаразд... Ху, які довгі
свитки! Ану, побіжи которий,
який важно гепне!

Остап. Не смійся, не
Тарас. Дивись, який
який важно гепне!
який важно гепне!
який важно гепне!
який важно гепне!

посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшись в полы.

– Не смейся, не смейся, батьку! – сказал, наконец, старший из них.

– Смотри ты, какой пышный! А отчего ж бы не смеяться?

– Да так, хоть ты мне и батько, а как будешь смеяться, то, ей-богу, поколочу!

– Ах, ты, сякой-такой сын! Как, батька?.. – сказал Тарас Бульба, отступивши с удивлением несколько шагов назад" [3, с. 40].

У першу дію драматург вводить деяких персонажів повісті, з якими ми зустрінемося лише у майбутньому у сценах Запорізької Січі та під Дубно. Це шинкар Янкель, козацькі старшини Кукубенко та Шило. Крім того, у п'єсі з'являються дівчина Килина, яка кохає Остапа, а також Кобзар, а в уявленій Андрієм сцені зустрічі у Києві з панночкою – Марильця та польський воєвода, майбутній комендант фортеці Дубно – Заремба.

У п'єсі роль Кобзаря збіднена порівняно з лібрето опери, де сліпий співець виконує патріотичну пісню, збираючи навколо себе людей. У п'єсі він промовляє всього декілька незначних реплік.

Патріотичні ("Ой чого ти, Дніпре, батьку сивочолий...") та гумористичні ("Ой гоп та й волохи") пісні виконує особисто Тарас Бульба. В першій дії звучать і вітальні пісні у виконанні всіх учасників зібрання на честь господарів садиби та їх синів. Гоголівські репліки у п'єсі звучать із вуст персонажів у дещо переробленому вигляді, але передають їх основний смисловий зміст.

У кінці першої дії звучить заява Тараса про його від'їзд разом з синами на Запорізьку Січ. Ці слова майже збігаються з гоголівським текстом, про що свідчить текстологічне порівняння:

М. Гоголь

"Добре, сынку! ей-богу, добре! Да когда на то пошло, то и я с вами еду! ей-богу, еду! Какого дьявола мне здесь ждать? Чтоб я стал гречко-сеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье, погулять. Ей-богу, еду!" И старый Бульба мало-помалу горячился, горячился, наконец, рассердился совсем, встал из-за стола и, приосанившись, топнул ногою. "Завтра же едем! Зачем откладывать! Какого врага мы можем здесь высидеть? На что нам эта хата? К чему нам всё это? На что эти горшки?" Сказавши это, он начал колотить и швырять горшки и фляжки" [3, с. 44].

М. Старицький

"Тарас. Е, коли на те пішло, то й я з ними їду! Ёй-богу, їду! На кий біс мені отут сидіти? Щоб я став гречкосієм та доглядав овець та свиней, а чи бавився з жінкою. Та пропадай оте все: я козак, я ще з синами погуляти хочу! Бий мене сила вража, коли не хочу і поїду!"

Товкач. Молодець, Тарас! Завзятий, голінний козарлюга... і мені кортить... і я з тобою. Там жінка як собі хоче, а я поїду!

Шило. Так і я до гурту! У! Наливай тепер! Гуляй, душа, без кунтуша!

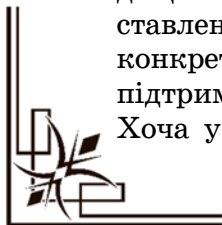
Дехто. І ми, і ми – гуртом!

Тарас. Фу, пишно як! Ціле військо... От загуде на Запорожжі! Знайдемо, де і червоного пива сьорбнути.

Шило. Знайдемо, знайдемо!

Тарас. Та що длати час! Зараз їдемо, завтра, та й уже! Якого дідька ми тут висидимо? На чорта нам оця хата? На біса-батька горшки і пляшки? Бий їх, троци все! (Б'є горшки)" [4 с. 305–306].

На перший погляд обидва тексти збігаються. Але треба дещо зауважити. У М. Старицького знято гоголівське грубе ставлення Тараса до своєї дружини. Драматург переносить з конкретного на загальне Тарасів негатив. Друге – всі козаки підтримують завтра їхати на Запоріжжя разом з Тарасом. Хоча у Гоголя Тарас залишає господарювати дома Товкача.

Гоголь після останніх слів Тараса розкриває гірку долю жінки козака-запорожця, а також подає широку характеристику козацтву як особливого класу.

У М. Старицького друга дія будується на домисленому автором матеріалі. Андрій співає сумну пісню "Ой ти, зоре, моя доле..." Остап, який входить на сцену, починає глузувати над Андрієм, який замість радості про подальшу поїздку на Запоріжжя сумує. Андрій згадує про матір, яка залишиться одна. Йому її шкода, на що Остап відповідає: "Їй доля сльози сулила, а нам, козакам, одвела степи, та луги, та військову втіху". У діалогічних висловах Остапа зустрічаємо романтизовані вирази: "затягти козачу, щоб кров закипіла", що серце "незабаром полине до орлів-велетнів!", "летіти на ворога бурею" [4, с. 307].

Свій сум Андрій пояснює також розлукою з панночкою, з якою познайомився у Києві. І він переповідає той епізод, який у повісті Гоголя Андрій згадує у степу, коли їде на Запоріжжя. Молодший Бульбенко зізнається: "Настояща панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі... Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба знести у заполу, то вони не варт її очей". На репліку Остапа: "Ти збожеволів, чи що?" Андрій відповідає: "Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душу" [4, с. 308]. Розповідь Андрія про зустріч з панночкою, про її потішне шанування, викликає у Остапа огиду, неприязнь: "Бавилась! Сміялась би то над козаком, глузувала, та ще якась-то панна?.. Католичка?.. Коли б ти мені братом не був, коли б ми з тобою не коштували гіркої, то, їй-богу, бив би за такі речі".

У другій дії розкривається і тема матері. М. Старицький, на відміну від Гоголя, шукає свої засоби художнього вираження. Материнська любов до синів проявляється у великому і у малому, здавалось би у дрібницях, як миття Настею голови Андрія (у золійнику), від чого відмовився Остап, чи розчісування волосся на голові дітей, чи стремління посидіти біля своїх лебедиків, в останню ніч перед від'їздом: "Хоч посиджу отут, хоч трохи подивлюсь на своїх лебедиків рідних. Бо як завезуть. (Утира сльозу). Спіть, мої соколята, одпочивайте дома. А я потихесеньку розчешу ваші кучері... Згадаєте, що ваша нещасна мати голівки ваші чесала на прощання. (Почина чесати Андрія)". У подальших словах Насті М. Старицький використовує народнопісенні вирази, що

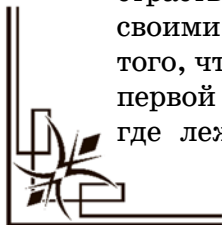
розкривають народний характер матері, її щирю любов до дітей: "Кучері мої шовковії, виростала вас, доглядала вас, та не прийшлося тільки тішитись... Хто-то вам розчесає їх без матері? Хто дрібними їх змие? Хто приголубить вас, діти, хто пригорне до лона?"

Після цих слів автор п'єси робить ремарку, яка свідчить, що М. Старицький намагається засобами музики поглибити образ матері. Оркестр виконує українські мотиви з елементами колискових пісень. Гоголь своїми засобами передав глибину трагедії жінки, доля якої була пов'язана із запорізьким козаком. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой" [3, с. 48].

Автор повісті далі поглиблює характеристику матері: у якої "Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство" [3, с. 49].

Сцена прощання матері з синами у Гоголя подана коротко, але з емоційною напругою і хвилюванням. Автор детально описує стан матері з ночі і до самого від'їзду Тараса з синами. З особливою напругою автор передає почуття матері у час відпочинку синів, коли вона всю ніч сидить у їх головах, і все життя промайнуло перед нею.

"Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" – говорила она, и слезы остановились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо... Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может-быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная

подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё. Рыдая, глядела она им в очи, которые всемогущий сон начинал уже смыкать, и думала: авось либо Бульба, проснувшись, отсрочит денька на два отъезд..." [З, с. 51].

Останні хвилини прощання у повісті передані з особливою напругою і глибоким передчуттям матері, що вона востаннє бачить своїх дітей: "Бедная мать! Она как увидела их, она и слова не могла промолвить, и слезы остановились в глазах ее... Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья матерь... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить... Когда увидела мать, что уже и сыны ее сели на коней, она кинулась к меньшому, у которого в чертах лица выражалось более какой-то нежности; она схватила его за стремя, она прилипнула к седлу его и с отчаяньем во всех чертах не выпускала его из рук своих. Два дюжих козака взяли ее бережно и унесли в хату. Но, когда выехали они за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимою силою остановила лошадь и обняла одного из них с какою-то помешанною, бесчувственною горячностью; ее опять увели" [З, с. 51].

Як передати цю глибину почуттів матері у драматичному творі? Які слова вмістити у материнські вуста, щоб вони відповідали гоголівським? М. Старицький намагається зберегти цю напругу. Коли Настя почула, що Тарас має з наступного дня їхати у Запоріжжя, вона вигукнула: "Ой лелечки! На погибель везеш, на погибель! Однімаєш од мого лона мое порождения... Хоть не сразу ж, дай хоч надивитись, хоч на милуватись..." У такому ж плані Насті промовляє і другу репліку. У кінці сьомого виходу М. Старицький зменшує кількість дійових осіб і залишає Тараса, Настю, Остапа і Андрія. Залишається сім'я, найрідніші її члени.

Дворище. Козаки підводять коней.

"Тарас: Ну, сини, почоломкайтесь з матір'ю та беріть ось зброю козачу – та і на коней! (Сам озброюється).

Настя. Не дам, не дам моїх синів, я, як вовчиця, їх боронитиму – у мертвої хіба вирвете з рук".

Остап і Андрій заспокоюють матір. Але Настя кидається до Андрія: "Сину мій, життя мое! (Обійма). Не кидай матері!!

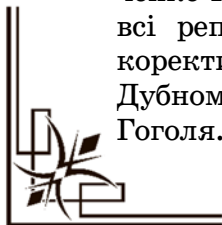
Хоч сього віддай мені, або вирви краще з цих грудей серце та розтопчи ногами".

Тарас просить дружину схаменутись і поблагословити дітей, бо "материна молитва зі дна моря вертає". Але Настя благає чоловіка змилюватись: "Лебедик, дружино моя, не одривай їх хоч зараз... хоч зараз... здійми краще голову... бо і без того її клонить до землі туга". Тарас радить Насті здавити своє серце і поблагословити, не соромити перед козаками та старшинами своїх дітей! До матері звертаються Остап і Андрій з проханням благословити..." Настя (обніма їх): Діти мої, квіти мої! Скорбних заступнице! Зглянься на мої сльози! Захисти їх покровом святим од ворожих стріл, і мечів, і од всяких напастей, поверни їх! Ох!! (Похитнулась, мало не впала) (козаки підтримали)". Хлопці поцілували матір і сіли на коней. Настя не витримує, "очунявшись, кидається, хапається за стремена, кричить: Гвалт! Люде добрі, рятуйте! Розбій! Кіньми топче! Копитами рве!". Тарас просить козаків відвести збожеволілу від горя дружину, промовляючи: "Насте! Опам'ятайся!" її кілька разів відтягають, вона кидається, нарешті, зомліла. Тарас піднімає її бережно і передає челяді, промовляючи: "Однесіть!! А! Мати! (Змахнув сльозу). Гайда тепер! З богом! (Сіда на коня, виїздить)" [4, с. 312–313].

Сам характер побудови реплік і підбір відповідних слів засвідчують, що драматург намагався передати наростання психічного стану героїні від слів, що виражають радість зустрічі з синами, тривогу за дітей, коли вона просить залишити їх, і слів-відчаю, коли вона відчула, що навечно втрачає своїх лебедиків, і з цим відчуттям втрачає і розум в кінці сценічної дії. І Гоголь, і М. Старицький, кожний своїми художніми засобами, передали трагедію матері і трагедію жінки, що втрачала перспективи, сенс свого життя.

У 1896 р. у малоросійському театральному видавництві С. Рассохіна з'явилася драма "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченка-Писанецького, відомого українського актора, режисера, драматурга й антрепренера кінця ХІХ – поч. ХХ ст. [5].

Першу дію п'єси драматург будує по-іншому, ніж це робить Гоголь і М. Старицький. Слід зауважити, що К. Ванченко-Писанецький, хоча і слідує за Гоголем, використовує всі репліки, що подаються у повісті, все ж вносить свої корективи у розвиток сюжету. Події у п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" розгортаються у великій світлій кімнаті, як і у Гоголя. У ремарці драматург детально описує її: широка

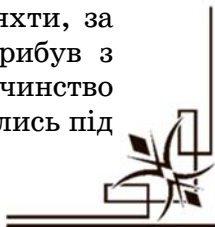

кам'яна піч, яка була розмальована квітками і півниками, посередині стіл, біля стін липові лави, заслані килимами, на стінах розвішані мушкети, пістолі, рушниці та інша зброя, а на полицях склянки, чарки тощо. Це типова обстановка кімнати у будинку заможного козака, зокрема полковника Бульби.

Тарас разом з гостем осавулом Дмитром Товкачем, чекаючи Остапа і Андрія, розмовляють про них, про їх навчання, а також про стан, у якому опинилась Запорізька Січ, підписавши договір з турецьким султаном про мир. Тарас сповіщає Товкачу, що він збирається разом з синами у Запоріжжя. І тут же бере бандуру та співає пісню "Ой, був у Січі старий козак". Як бачимо, К. Ванченко-Писанецький монтує матеріал по-своєму, на передній план він висуває події, які пов'язані з поїздкою на Січ та ситуацією, яка склалася у Запорізькій Січі. Саме це і не збігається ані з повістю Гоголя, ані з п'єсою М. Старицького.

У другій яві – Соломія, дружина Тараса Бульби і мати Остапа й Андрія, сповіщає гостей про приїзд синів. І далі проходить ця зустріч, під час якої старий Бульба бореться на кулаках з Остапом, пропонуючи це зробити й Андрію. Втручається мати (в п'єсі вона Соломія), дорікаючи, що Тарас не дає матері і налюбуватися на своїх дітей. Згодом приходять козаки і січовик Лагода, який приїхав із Запоріжжя та передає від кошового отамана Семена Гуні вітання Тарасу і просить допомоги. При цьому він розповідає, що вся Січ знялася на боротьбу проти шляхти, яка безчинствує на території Гетьманщини. Кошовий просить Тараса прибути зі своїм полком під Дубно. І Бульба приймає рішення наступного дня виступити в похід. Як бачимо, драматург монтує сцену по-своєму, використовуючи тут різні факти, які зустрічаються в повісті Гоголя і про які згадуються в декількох розділах її.

Гоголь детально описує життя на Запорізькій Січі козаків, які через бездіяльність пиячать, бо кошовий отаман не хоче порушувати домовленість про мир з турками і татарами, що привело до незадоволення козаків і Тараса Бульби, який прибув на Січ з синами, та зміщення старого кошового й обрання нового. Сам же похід проти шляхти, за Гоголем, був спричинений тим, що вісник, який прибув з Гетьманщини, привіз страшну звістку про безчинство шляхти. Таким чином козаки, залишивши Січ, опинились під

Дубно. К. Ванченко-Писанецький намагається якось зв'язати події, що відбуваються в садибі Тараса і Запоріжжі, і вибудовує логічний перехід до осади Дубно.

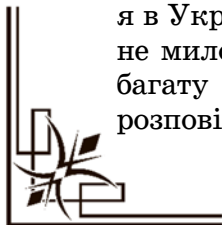
М. Старицький же у першій завершальній частині драми лише вказує на від'їзд Тараса з синами в Запорізьку Січ, хоча про життя в ній нічого не говорить, бо друга присвячена подіям, що відбуваються вже під Дубно. І ні про ніяку школу виховання, яку б пройшли Остап і Андрій на Січі, драматург не згадує.

Обидва письменники зміцують події, або ж скорочують їх, щоб основну ситуацію сконцентрувати на діях, які відбуватимуться під Дубно. Слід ще звернути увагу на одну деталь. У п'єсі К. Ванченка-Писанецького залишилися ще дві проблеми, які розглядали Гоголь і Старицький: материнства і кохання Андрія до польки. Як їх розкриває драматург?

У шостій яві Тарас сповіщає синам, що вони завтра на зорі виходять у похід не на Запорізьку Січ, а на ворога. Мати, у п'єсі її ім'я Соломія, плаче голосячи: "Ох, діточки-ж ви мої любі... синочки мої – коханії... І матері своєї, старої, не забувайте, вона буде молити Бога за вас!" В подальшому Соломія з'являється у 8 яві, коли всі гості, попрощавшись, пішли, а мати, затримавши Андрія, просить сина залишитися і поговорити з матір'ю. Соломія промовляє: "Дітей моїх, любих моїх діточок забирають від мене, щоб більше вже їх й не побачити... Ох, чує моє серце, що не довго вам носити буйнії голови; татарин поганий або лях, зітне їх в чистім полі, і мати рідна не буде знати, де поляжуть ваші трупи, розірве їх галиччя, або звір лютий і виклюють орли ясні очі... (Плаче). Тобі, мабуть, з дороги, синочку, спати хочеться?" [5, с. 17].

Перечитавши слова Соломії, відчуваєш якесь незадоволення тим, що говорить відверто мати синові про їх загибель. У Гоголя і М. Старицького ці слова проголошує мати в думці, як це подається у народних піснях. Глибше розкривається і психологічний стан матері.

Промовивши вищезазначені слова, Соломія звертається до Андрія, щоб розповісти про свою журбу. І Андрій починає співати пісню "Де шлях чорний по степоньку стелиться широко,/ Покохав я дівчиноньку, гарну, яснооку, /Вернувся я в Україну, серце заболіло,/ Як згадаю про дівчину, аж жити не мило...". Андрій зізнається, що він покохав собі не рівню, багату панночку, дочку польського воєводи! І далі він розповідає матері всю історію свого знайомства з полькою. Ці

факти М. Старицький теж передає по-своєму, обрамляючи їх художніми засобами. Гоголь передає цей епізод як спостерігач, детально його описуючи. А М. Старицький та К. Ванченко-Писанецький розповідь про подію вкладають у уста самого героя. Про свої пригоди Андрій у п'єсі М. Старицького розповідає Остапу, а у К. Ванченка-Писанецького – матері.

У М. Гоголя *М. Старицький* *У К. Ванченка-*
(подаємо лише *(подаємо лише* *Писанецького*
репліки Андрія) *репліки Андрія)*

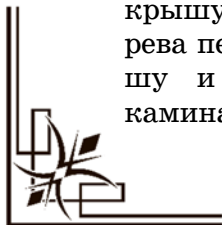
"Один раз, когда он [Андрій – Г.С.] зазевался, наехала почти на него колымага какого-то польского пана, и сидевший на козлах возница с престрашными усами хлынул его довольно исправно бичем. Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою своею за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадям, они рванули, – и Андрій, к счастью успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшю у окна

"Остап. А на що тобі Київ? Цур йому й пек з його бурсою! І канчуки, і книжки остогидли, хоч би і не згадувати. Андрій. Ах, брате, там моє серце лишилось, вирвала його з грудей моїх пана. – Настояща панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі.., Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба ударили, – и то вони не варт її очей. – Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душою.

"Соломія. Що це ти говориш, синку, яку там журбу?... Андрій. (Зітхнув). Ах! Козаку не пристало й думать об дівочії любови, не завши горя і війни. От від чого й мені хочеться скоріш на війну! – Такої вродливої як ця, я ще ніколи не бачив. Черноока, білолиця, як свіжий сніг, що раненько на сонці грає! – Ех... Вона не рівня мені... багата... панночка... дочка польського воєводи! – Любив я, коли у бурсі був, блукати по предмістях і по заклах Києва, а іноді то заходив і на великі вулиці,

красавицу, какой – Ні, а доля де живуть усякі
еще не видывал от- така, фортуна слі- знатні пани... Там
роду: черноглазую и па. Я оце якось у я її вперше побачив
белую, как снег, оза- Києві йшов вули- і... без міри, до
ренный утренним цею та й замис- загну, полюбив!
румянцем солнца. лився, і сором Опісля я дізнався,
Она смеялась от всей признатись, а ме- що вона дочка
души, и смех прида- ні ввижались чу- польського магна-
вал сверкающую си- дові очі і білі, як та, Дубенського
лу ее ослепительной перший сніг, пер- воеводи, котрий
красоте. Он ото- са красуні, яку я приїхав в Київ
ропел. Он глядел на раз бачив. гостювати і що
нее, совсем потеряв- – Стій! Слу- зовуть її панна
шись, рассеянно об- хай: так ото я Людвіка.
тирая с лица своего стою, а колимага Соломія. Ох, це
грязь, которою еще біжить, а це як облудний тебе по-
более замазывался. шпигоне мене путав, синочку мій,
Кто бы была эта хтось бичем, так я молись Богу...
красавица? Он хотел аж здригнувся та Андрій. На
было узнать от двор- хап за колесо... і другу-ж таки ніч...
ни... Но дворня зупинив четвер- – На другу-ж
подняла смех, уви- ню, так на хвості і таки ніч, пішов я
девши его запачкан- сіла. Добрався б я знов до палацу того
ную рожу, и не і до машталіра, пана, переліз кріз
удостоила его отве- стяг би його з огорожу в садок, –
том. Наконец он сідла, та почувсь вліз на дерево, а з
узнал, что это была мені чудовий го- дерева скочив вже
дочь приехавшего на лос: "От юнак так на дах і кріз димар
время ковенского юнак!" Я зирк, а печі добрав ся пря-
воеводы. В сле- машталір по ко- мо у світлицю пан-
дующую же ночь, с- нях... Так мене ночки. Панна си-
свійственною одним зірвало – та прос- діла перед дзер-
бурсакам дерзостію, то в калюжу! Під- кальцем і виймала
он пролез чрез час- нявся я – красуня з уший дорогі се-
токол в сад, взлез на сміється, мов сріб- режки... Вона зля-
дерево, раскинув- лом розсипається, калась, побачивши
шееса ветвями, упи- і та сама... мене, замурзаного,
равшимися в самую – Е, дарма! Я в сажи... вско-
крышу дома; с де- потім поночі вліз чила...
рева перелез на кры- через комін у її – Глянула вона
шу и через трубу світлицю, спочат- на мене своїми
камина пробрался ясними очима... то

прямо в спальню ку вона зляка- красавицы, которая лась, а потім ба- в это время сидела вилась". перед свечою и вы- [4, с. 307–308]. нимала из ушей своих дорогие серьги. Прекрасная полячка так испугалась, увидевши вдруг перед собою незнакомого человека, что не могла произнести ни одного слова; но, когда увидела, что бурсак стоял, потупив глаза и не смея от робости поворотить рукою, когда узнала в нем того же самого, который хлопнулся перед ее глазами на улице, смех вновь овладел ею. Притом в чертах Андрия ничего не было страшного: он был очень хорош собою. Она от души смеялась и долго забавлялась над ним. Красавица была ветрена, как полячка, но глаза ее, глаза чудесные, пронзительно-ясные, бросали взгляд долгий, как постоянство. Бурсак не мог поворотить рукою и был связан, как в мешке, когда дочь воеводы смело

був глибокий, чарівний погляд... весело засміялась... я стояв мов несамовитий... Потім довго вона шутковала, сміялась надо мною, бавилась... поклікала свою челядку татарку, котра і випроводила мене в сад, ну, а видтіль я переліз огорожу і було шмигнув у ворота...

– Тільки прокинувся сторож, та й мене добре оперезав батогом по ногах...

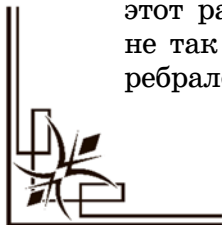
– Тут зібралась на крик челядь, довго теж лупцювали мене на вулиці, все ж таки я утік живий... Панночку опісля того бачив в костелі... Її з того часу більше й не бачив... (Зітхнув). Пропало усе, як рій солодкій; як во сні усе це з'являлось... а образ панночки коханої і доси ношу у своєму серці.

Соломія. Ой, не гаразд, Андрієчку. Козаку любити та ще ляшську дочку, – не гаразд!

подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностью дитяти, которою отличаются ветреные полячки, и которая повергла бедного бурсака в еще большее смущение. Он представлял смешную фигуру, раскрывши рот и глядя неподвижно в ее ослепительные очи. Раздавшийся у дверей стук пробудил в ней испуг. Она велела ему спрятаться под кровать, и как только беспокойство прошло, она кликнула свою горничную, пленную татарку, и дала ей приказание осторожно вывести его в сад и оттуда отправить через забор. Но на этот раз бурсак наш не так счастливо перебрался через

Андрій. Ох, матусечко! Знаю я добре, що не гаразд, коли-ж не сила моя! Тяжко у мене на душі, і лежить на серці чорна дума! Що мені, бідному, робити? "
[5, с. 18–20].

забор: проснувший-ся сторож хватил его порядочно по ногам, и собравшаяся дворня долго колотила его уже на улице, покамест быстрые ноги не спасли его". [3, с. 55–56].

У другій дії в драмі М. Старицького і Ванченка-Писанецького події відбувалися під Дубно. Гоголівський текст, пов'язаний з подіями, що проходили на Запорізькій Січі, автори п'єс не враховують. Не згадується і боротьба Тараса Бульби зі своїм полком та інших запорожців проти ворогів України, у якій проявляють себе не лише полковник Тарас, а й його сини Остап і Андрій. І, читаючи ці гоголівські рядки, груди наповнюють радість і гордість за тих, хто віддавав себе служінню Вітчизні.

Гоголь детально описує поведінку запорожців під Дубно. Вказує на те, що бездіяльність призводить до пияцтва, порушення пильності, виникнення розслабленості козаків. Ситуація складається так, що начебто і нема поруч ворогів у Дубно. Андрій "обошел козацкие ряды. Костры, у которых сидели сторожа, готовились ежеминутно погаснуть, и самые сторожа спали, как видно перекусивши сильно чего-нибудь во весь козацкий аппетит. Он подивился немного такой беспечности, подумавши: "Хорошо, что нет близко никакого сильного неприятеля и некого опасаться" [3, с. 87].

М. Старицький про цю ситуацію говорить у ремарці, підкреслюючи незадоволення козаків своєю бездіяльністю протягом місяця під мурами Дубно". Коли ж то воно буде, а так стояти обридло! Просто нудота бере, а чи й сум – краще би вже лізти на мури абощо..." – заявляє Андрій батьку. Присутні при розмові Кукубенко, Шило, Грач пишаться синами Тараса [4, с. 315].

Драматург підсилює цю думку ще й тим, що у другій яві розповідає про відважність Остапа у сутичці з поляками під Дубно, яка завершилась перемогою і великою доброю добычею зброї, коней та дорогоцінностей. Саме за це запорожці обирають Остапа своїм курінним. І Кукубенко, і Товкач радіють разом з козаками, сповіщаючи про це Тараса. Остап

дякує всім: "Спасибі вам, панове-товариші, коли ваша така воля, то я мушу їй коритись! (Прийма палицю). Пошли ж мені, боже, за святу віру, за нашу землю і за вас, мої друзі, і голову оцю положити, бо серце давно уже ваше!" [4, с. 317].

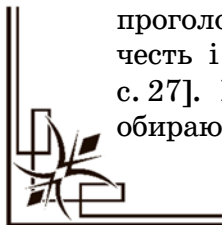
Тарас виражає вдячність за довіру синові і пропонує промити палицю новому атаманові. Під час частування Бульба проголошує свою знамениту промову про товариство.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький теж у ремарці описує козацький табір біля Дубно і тих, хто лежить і курить люльку, хто спить, або ж грає в карти, чи варить кашу в казанах. На передньому плані Тарас Бульба і кошовий отаман Семен Гуня ведуть розмову про те, чи довго у фортеці поляки витримають голод. Андрій, який чув цю розмову, зауважує: "А на що ми з ними і воловодимось, я не розумію! Вдармо зразу, та й годі! А то чогось, аж сумно, сидіти отак без діла!" [5, с. 23].

Тарас зауважує: "Який горячий, та приткій! Ех, нерозумна еси голова! "Терпи, козак, отаманом будеш!" Потерпім і ми, бо за терпіння, як то кажуть, і Бог дає спасіння". І далі пригадує час, коли добре погуляли і ляхів побили. Ця коротка фраза дає якоюсь мірою зрозуміти, чим займаються козаки і Тарас, коли вони пішли з садиби Бульби, про що розповідав більш детально Гоголь у повісті. Драматург вкладає в уста Тараса ще одну фразу: "Кажуть Дубенський лях заможний і багатий, буде нашим молодцям добра пожива".

Кошовий отаман Гуня сповіщає Тараса, що Чигиринський курінь, а разом з ним і Остап пішли на перегін шляхетському загону, який пробирався у фортецю. Тарас виражає свою гордість, що Бог послав йому хоробрих синів. Але драматург підкреслює, що при всьому цьому на душі у Бульби щось було важко і сумно, і Тарас бере бандуру та співає: "Ох, і ти гетьмане, ти гетьмане,/ Та запорожській отамане,/ Гей, запорожській отамане!"

Остап повертається з козаками з вилазки, яка виявилася досить успішною, бо вони перемогли п'ятисотенний загін поляків, які хотіли напасти на запорожців уночі, взяли гарну добичу. І це все здійснено завдяки кмітливості Остапа. Козаки проголошують йому здравицю, а Тарас пропонує випити "за честь і славу доброго козачества і на погибель ворогу!" [5, с. 27]. М. Старицький у цей момент сповіщає, що Остапа обирають курінним отаманом.

Тарас піднімає тост за козаків.

Бульба проголошує своє слово про товариство. У повісті Гоголя воно звучить зовсім за інших обставин, коли частина козаків організувала погоню на чолі з кошовим отаманом за турками, які ограбували Запорізьку Січ, а друга частина загону залишилась під Дубно і обрала своїм отаманом Тараса Бульбу. Він звернувся до козаків з короткою промовою, але не для того, "...чтобы одобрить и освежить их, – знал, что и без того крепки они духом, – а, просто, самому хотелось высказать все, что было на сердце" [3, с. 132].

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли басурмане, всё пропало. Только остались мы сирые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случалось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, – видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, – любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а..." сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, подло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребах запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие басурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а поскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого

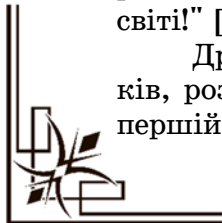
братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупица русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, – так никому ж из них не доведется так умирать!.. Никому, никому!.. Не хватит у них на то мышьиной природы их!" [3, с. 132–133].

Цієї цілісної, глибокої промови, яка піддавалась критиці з боку українців, немає в першій миргородській редакції повісті 1835 р.

Як ми вказували раніше, композитор П. Сокальський в лібрето до опери "Облога Дубно" використав ці слова, надавши їм соціального звучання, яке відповідало настроям української громадськості 60–70-х років ХХ ст. [16].

У драмі М. Старицького текст слів Тараса Бульби подається у скороченому вигляді: "Тарас. "Перша моя річ, – що таке, панове, наше товариство? Колись-то, чували ви, наша земля красувалась і пишала всім людям на диво. Знали нас і по Царградах, і в Яссах, і по Краковах; були у нас свої православні князі, а не недовірки. Та ба! Все пропало, все зруйнували бусурмани та католики; тут-то на поміч і родині, і вірі з'явилося наше товариство велике, і нема святішої віри, сім'ї на світі, як наша, братове-панове! Коха матір дочку, батько сина, то що ж з того? І звір звірят коха. Але поріднитись душею може тільки людина. І так, як любимо ми один одного, – немає на світі! Хай лихо тяжке посипа нашу неньку, хай і всередині заводиться тля, та не вдасться вороженькам, не вдасться: товариство наше на сторожі стане рідному краю. І коли на те піде, що буде треба вмирати, – то ніхто так не здолає вмерти, як ми! <...> Так ось же, братове, друга моя річ: вип'ємо найперше за православну віру, щоб осяйнула на весь світ і рознесла окривдженим правду і втіху. <...> А тепер вип'ємо за нашу матір Січ і за великого батька Луга! <...> А тепер, друзі мої, вип'ємо останній ковток за наш рідний край, посиротілий, і за всіх християн, які суть на світі!" [4, с. 318–319].

Драматург, перериваючи промову Тараса голосами козаків, розбиває її на одну розширену і три короткі частини. У першій він говорить про історичну значущість своєї

батьківщини. Про запорізьких козаків, які врятували рідну землю завдяки їх згуртованості і братству, і про готовність віддати за неї своє життя.

М. Старицький, на відміну від Гоголя, ніде не вживає слово "російський" і цим самим підкреслює, що запорізькі козаки борються за свободу України від іноземних загарбників: турків, татар і поляків. І в цьому проявляється політична позиція М. Старицького як активного прогресивного українського діяча національного руху ХІХ ст.

Друга коротка частина пов'язана з православною вірою. І це відповідало історичній правді, бо в період національно-визвольної війни роль церкви піднялася на високий громадсько-політичний рівень. У Гоголя в промові Тараса цього немає. У повісті письменник про це говорить в інших місцях і за інших обставин, зокрема у попередній промові після його обрання отаманом.

Розповідаючи про Запорізьку Січ і про поповнення її новими людьми, які бігли звідусіль із України, Гоголь вказує на те, що християнська віра і була тим мірилом, яким визначалась відданість батьківщині. "Пришедший являлся только к кошевому, который обыкновенно говорил: "Здравствуй! Что, во Христа веруешь?" "Верую!" отвечал приходивший. "И в трицу святую веруешь?" "Верую!" "И в церковь ходишь?" "Хожу!" "А ну, перекрестись!" Пришедший крестился. "Ну, хорошо", – отвечал кошевой, – ступай же, в который сам знаешь, курень". Этим оканчивалась вся церемония" [3, с. 65].

Відомий український режисер Ігор Савченко у кінофільмі "Богдан Хмельницький" цей діалог приписує дяку Гаврилу, який перевіряє людей, що поповнювали військо гетьмана. І це показово для того історичного часу.

У третій частині Тарас Бульба проголошує здоровницю за Запорізьку Січ, яку козаки називали своєю матір'ю і яка їх виховала мужніми та стійкими. Козаки з честю носили найменування запорожці, яке символізувало все те, що пов'язувалось з відданістю товариству і вірністю козацькій присязі. Запорізькі козаки більш за все дорожили своєю свободою, що асоціювалася з широким Лугом, Степом, яких найменували батьками.

Четверта частина, увібрала в короткому тексті глибоку думку драматурга про свій рідний край Україну, яку називає

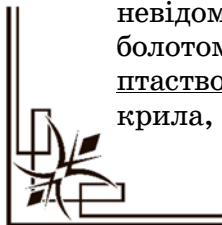

"посиротілою", бо багато українців її залишили у пошуках кращого життя і розбрелися по світу.

Вся промова Тараса Бульби у драмі М. Старицького носить глибокий соціальний сенс, наповнений хвилюючими роздумами про Україну і український народ.

Після цих слів М. Старицький подає історичну пісню "Ой з-за Чорного моря, з-за Лиману, знялася чорна хмара...", яку виконує Кобзар, нагадуючи про тяжку долю українського народу, коли чужинці "край сплюндрували, худобу забрали / Жінок і дівчат у ясир погнали /. Палять церкви божі, і хутори, й хати". Драматург вводить образ Кобзаря, щоб розповісти не лише про напад татар на рідний край, які грабежом і пожежею перейшли придніпровський край (і ця розповідь змушує Тараса прискорити штурм Дубно), а й подати звістку Тарасу та його синам про матір, яка молиться за них і передала їм хрестики, освячені у Києві у Лаврі. У Гоголя це роблять осавули, які прибули під Дубно. І брати задумались, що означало це благословіння. І далі ідуть гоголівські роздуми про це. У п'єсі М. Старицького Тарас, передаючи дітям ці реліквії, говорить: "Надіньте, сини мої, хрести – то материне благословення. Дороге воно і святе, і від куль, і від всякої напасті оборонить: виплакано воно у бога кривавими сльозами, так хороніть його і згадуйте свою матір нещасну..." [4, с. 320–321]. Гоголь зазначає: "Надели на себя святыя образа оба брата и невольно задумались, припомнив старую мать свою" [3, с. 86].

Драматург у ремарці зазначає, що голос у Тараса тремтить, але він пересилює себе, щоб не показати свою слабкість. Остап теж тужить за матір'ю, але зовні не показує це. Зовсім по-іншому поводить себе Андрій. Він плаче, промовляючи, що ніхто не обітре сліз з материнських очей, ніхто не припаде до її лона. У двох розгорнутих ремарках Андрій, згадуючи матір, роздумує над майбутнім своїм життям, долею, використовуючи такі гоголівські слова: "Що то віщує твоє благословення: чи звитягу над ворогом і щасливе повороття до тебе, додому, з гучною славою, з дзвоном бандур, з невмирущими піснями старців, чи, може... ох, хто то віда? Мовчиш ти, доле німа, невпросима, і невідомий людині завтрапній день; грядуще стоїть, мов над болотом осінній туман. Літає в ньому сліпе, нерозсудливе птаство, і голубка не розпізна ястреба, черкається об його крила, не сподіваючись лиха, а воно уже тут, біля неї..." [4,

с. 321]. Підкреслені слова – це гоголівські, а далі все переосмислене драматургом.

Використовуючи народнопісенні образи у ліричному монолозі Андрія, М. Старицький намагається підготувати глядача до самовідкриття героя про свої власні почуття, пов'язані з першим його коханням: "Яка ніч чудова та тиха, теплом яким тягне пахучим... сріблом оддає степ... вабить серце до ласки, до любовців... знаджує розкошами до щастя... А тут кругом тільки горе панує та стогін людський розлягається. А в Києві? Що то там тепер? Де моя зоря, моя скрута? Чи ще на волі красує і звеселя мир своєю небесною вродою, чи вже віддала серце якомусь вельможі, а про мене... Ох, дурне твоє серце, козаче, а голова ще дурніша! Та що я їй? Якесь з вулиці бидло, якась псина схизматська... І вона б мене мала на мислі? Гай, гай! Давно б було слід забути ту дурницю, так ні! Ні Січа, ні буря, ні пекельні жарти не вивітрять гадок з голови, і вони, свавільні, літають собі над її будинком у Києві і плетуть неосяжливі мрії" [4, с. 321]. Цих слів немає у Гоголя, та і вся сцена у п'єсі дещо скомпонована по-іншому.

Далі у Гоголя розповідається про зустріч татарки з Андрієм. М. Старицький після цих ліричних роздумів Андрія вставляє яву про євреїв Янкеля і Сруля, які проникають у табір козаків, дивуючись, що їх ніхто не затримав, а вони можуть роздобути хліб і вигідно продати у фортеці. Андрій, не помічаючи їх, співає ліричну пісню "Ніч, яка любовців повна!", що доповнює його роздуми і переживання.

Драматург К. Ванченко-Писанецький відходить від гоголівського тексту. Промову Тараса він вставляє, як було зазначено вище, в епізод, коли Бульба пригощає козаків після успішного повернення Остапа з побратимами, які обрали його отаманом, з військової вилазки, пов'язаної з розгромом польського підрозділу і захопленням здобичі. У п'єсі Тарас говорить: "А ну, хлопці-молодці, котіть сюди барило з мого воза, та добудьте ковшів і чарок! (Викотили барило з горілкою і понасіпають по ковшах та чарках). Остап, роздавай ковші панам отаманам і усип горілки. А ви, пани брати, беріть що хто запопаде, насипайте і пийте скільки влізе! (Насипають горілку і п'ють). Пани товариші! (Піднима чарку угору). Вип'єм-же, наперед усього, за військо наше запорізьке, щоб боронило віру православну Христову і не давало на поругу недовірку поганому! Вип'єм за нашу честь-славу лицарську,

щоб і онуки і правнуки спам'ятали добром про нас і щоб слава наша греміла по всьому світу і жахала б ворогів наших!" Далі Кобзар співає пісню "Максим-козак, Залізняк", у якій йдеться про подвиг славного війська запорізького під його керівництвом під Уманем. Цим драматург підкреслює патріотичну тему, розпочату Тарасом Бульбою.

Важко сказати, чому у своїй драмі К. Ванченко-Писанецький не використав прекрасний гоголівський текст промови Тараса, збіднивши цим ідейну спрямованість свого твору.

У подальшому у другій дії і М. Старицький, і К. Ванченко-Писанецький, йдучи за сюжетом повісті Гоголя, розповідають про зустріч татарки й Андрія у нічний час у таборі козаків. У Гоголя цей епізод побудований на діалозі Андрія і татарки. М. Старицький майже повністю використовує його в п'єсі з деякими відхиленнями, які пояснюються перекладом їх на українську мову.

К. Ванченко-Писанецький теж передає страждання Андрія, коли той залишається на самоті. Ні про які материнські хрестики, а у зв'язку з цим і реакцію персонажів на них, у його драмі немає. Андрій спостерігаючи за козаками, що віддалися проявам радості, промовляє: "...Веселяться, радіють, гуляють... необачне, веселе життя". Тільки я один не можу себе присилувати "...Думка за думкою так і ворухатися в моїй голові... Обличчє панночки коханої скрізь слідкує за мною... Уразила вона мене в саме серце і з того часу блукаю мов несамовитий... Ех, на що я її побачив, на що я і зустрівся з нею? Лучше б мене перша вража куля пробила, ніж маю терпіти такі муки і не мати спокою ні в день, ні в ночі... Чи побачу ж я її коли знову, мою кохану Людвіку, чи почую я ще з уст її ласкаве слово, що так і летиться в душу і вражує серце! Ох, як мені важко в світі жити, як надверезується моє безталанне серденько і нічим його не заспокоїти, нічим" [5, с. 30]. Автор завершує діалог повідомленням про те, що у таборі з'явилася татарка.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький діалог Андрія і татарки будує за текстом Гоголя з деякими уточненнями, хоч вони не змінюють суті змісту розмови дійових осіб.

Таким чином, драматурги в деяких випадках використовують повністю текст повісті, в інших опускають його, бо важко передати яскраву описовість, у діалозі часто вони

вставляють свій текст, якого немає у Гоголя. Але і своїми фразами автори драм намагаються передати дух гоголівського твору.

Третя дія будується на подіях, які відбуваються в фортеці у кімнаті панночки (у М. Старицького вона Марильця, а у К. Ванченка-Писанецького – Людвіка). Автори пропускають із гоголівського тексту епізод, пов'язаний з переходом татарки і Андрія таємним проходом у фортецю через костюл, а потім площу, на якій Бульбенко побачив мешканців, що вмирили від голоду, і, нарешті, палац воєводи. Гоголь детально описує панночку, її стан і реакцію на все це Андрія.

М. Старицький же у перших чотирьох явах вказує на те, як спів молитви з костюлу долітає до кімнати Марильці і панночка під супроводом хору теж співає сумну молитовну пісню. А потім від молитви свої думки вона переводить на козака, який нині знаходиться у ворожому таборі, і просить Бога простити цей гріх. Входить воєвода та комендант фортеці Заремба, які сповіщають Марильцю про складне становище у фортеці з харчуванням, про відсутність прибиральників трупів, а в зв'язку з цим і ріст ремства бунтівного серед жовнірів. "Останні хвилини, – заявляє Воєвода, – військо слухати не стане, або кинеться нас же різати, або відчинить само браму. Треба ввійти з ворогами в перемови: виторгувати хоч що-небудь собі і здати місто" [4, с. 328]. На що Марильця відповідає: "Ні, краще смерть славна, лицарська, ніж ганебна покора і погибель від ката" [4, с. 328]. Заремба повідомляє, що прийшла звістка від полковника про швидку допомогу. Залишившись одна, Марильця знову звертається до Бога. І у цей час татарка сповіщає панночку, що вона привела Андрія.

К. Ванченко-Писанецький будує початок третьої дії на тому, що панночка Людвіка, слабка і бліда, ходить з сумними роздумами про татарку, яка повинна знайти знайомого козака. Вона впевнена, що козак допоможе їй. "Він хоч і ворог нам, але ж добрий лицар!" Падає на коліна і просить Бога врятувати їх.

У цей час до неї в кімнату заходить її батько, воєвода Бужинський, а згодом і полковник Попель, які обговорюють тяжку ситуацію, яка склалася у фортеці, і висловлюють думку, що загін, який ішов їм на допомогу, мабуть, потрапив у засідку до запорожців. Про це свідчить веселий вечірній гомін у таборі козаків. З поляком не хочеться здаватися

козакам, бо "милосердя від них не жди... Ми їх теж не милуємо". І Бужинський, сподіваючись на допомогу Андрія, вирішує: "Буду держатись до кінця, – не здамся!"

Майже нічого цього, про що говорять М. Старицький і К. Ванченко-Писанецький у своїх драмах, немає у Гоголя. Але у повісті наявні розгорнуті розповіді Гоголя, насичені трагічністю того стану, у якому опинилися жителі Дубно. Письменник детально описує ситуацію, яка склалася на час облоги фортеці.

Драматургам такий розклад дійових осіб і визначення їх місця в подіях необхідний був для того, щоб перейти до теми, пов'язаної з Андрієм і панночкою. Гоголь створює яскравий художній опис зустрічі Андрія і панночки, детально і живописно описуючи, як художник, портрет дівчини. "Не такою вообразал он ее видеть: это была не она, не та, которую он знал прежде: ничего не было в ней похожего на ту, но вдвое прекраснее и чудеснее была она теперь, чем прежде. Тогда было в ней что-то неоконченное, недовершенное, теперь это было произведение, которому художник дал последний удар кисти. Та была прелестная, ветреная девушка; эта была красавица-женщина во всей развившейся красе своей" [3, с. 100].

Далі Гоголь створює прекрасний словесний портрет панночки, звернувши увагу на підняті очі, наповнені глибоких почуттів, груди, ший, плечі, які були свідками краси, коси, стягнуті у товсту косу. Все це вражало Андрія. Але і сама поляка зачарувалась виглядом козака, який стояв перед нею "во всей красе и силе юношеского мужества, который, казалось, и в самой неподвижности своих членов уже обличал развязную вольность движений; ясною твердостью сверкал глаз его, смелою дугою выгнулась бархатная бровь, загорелая щека блистала всею яркостью девственного огня, и, как шелк, лоснился молодой черный ус" [3, с. 100].

Такими ми бачимо панночку та Андрія у повісті. І перша фраза, яку виголошує панночка своїм срібним голосом: "Нет, я не в силах ничем возблагодарить тебя, великодушный рыцарь", обростає у Гоголя яскравим обрамленням її образу: "Она потупила книзу свои очи; прекрасными, снежными полукружьями надвинулись на них веки, окрашенные длинными, как стрелы, ресницами" [3, с. 101]. Андрій, заморожений її виглядом і голосом, не в змозі промовити і слова, хоча в душі палав вогонь радості.

Татарка на золотому блюді піднесла панночці хліб, що приніс Андрій. "Красавица взглянула на нее, на хлеб и возвела очи на Андрея, – и много было в очах тех. Сей умиленный взор, выказавший изнеможенье и бессилье выразить обнявшие чувства, был доступен, чем все речи. Его душе вдруг стало легко; казалось, все развязалось у него. Все, что дотеле удерживалось какою-то тяжкою уздою, теперь почувствовало себя на свободе, на воле, и уже хотело излиться в неукротимые потоки слов..." [3, с. 101].

Гоголь зумів настільки глибоко розкрити психологічний стан героїв, використовуючи художньо-образні портретні описи, що подальші репліки Андрія: "Царица!.. Что тебе нужно? Чего ты хочешь? Прикажи мне! Задай мне службу самую невозможную, какая только есть на свете, – я побегу исполнять ее! Скажи мне сделать то, чего не в силах сделать ни один человек, – я сделаю, я погублю себя. Погублю, погублю! И погубить себя для тебя, клянусь святым крестом, мне так сладко..." [3, с. 102] сприймаються природно і відповідають настрою персонажа.

У п'єсі М. Старицького всього цього немає, та і, мабуть, важко передати психологічний стан героїв під час їх зустрічі після тривалої перерви у драматичному творі. Автор п'єси перші кроки Андрія робить більш стриманими. Після перших слів: "Ясновельможна! (вбік) А! Яка краса?!" козак починає турбуватися про те, щоб панна небагато з'їла хліба, бо це може завадити організмові. Марильця промовляє: "Чи ж варто про таку турботу". І після цього Андрій палко виголошує свій монолог слів із повісті Гоголя, наведений вище нами, в повному об'ємі: "Цариця! Чого тобі треба?.." Козак готовий віддати всі свої багатства, хутори, худобу, коштовності і дорогу зброю, щоб виконати бажання дівчини. І далі весь діалог героїв повністю побудований на тексті повісті Гоголя. М. Старицький вдало перекладає гоголівський текст українською мовою, не додаючи від себе майже жодної репліки.

У повісті Гоголь дає свою оцінку зраді Андрія: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой клочок волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [3, с. 106].

Основний діалог Андрія і панночки К. Ванченко-Писанецький теж будує за текстом Гоголя, але не дослівно перекладаючи його українською мовою, а допускаючи переказ. Порівняємо уривки з творів:

Гоголь

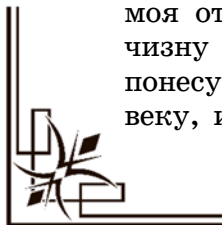
"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе."

"А что мне отец, товарищи и отчизна?" сказал Андрий, встряхнув быстро головой и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. "Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!" повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-

К. Ванченко-Писанецький

"Людвіка. Що, ти кажеш, козаче, опам'ятайся? Не драгуй словами ні себе, ні мене! Знаю я, що тобі не можна любити мене. Знаю я, яка страшенна провалля розділяє тебе від мене товариші, рідний край, віра твоя, лицарська честь і гонор, – а ми вороги тобі!"

Андрій. Не нагадуй мені про те! Для тебе усе покину, усе забуду! У мене від цього часу, окрім тебе, моєї богині, нема нікого на світі, нікого! Ти одна володієш мною, я тепер увесь твій, що звелиш мені, то я й зроблю! Я не піду більше від тебе ні на ступень, вмру біля твого серця! Коли й вмрати, то вмрати у купі з тобою!... Яка-б тоді й любов моя була, коли-б я покинув за тебе тільки те, що можно легко кинути? Ні, моя панна, ні, моя радість, я не так кохаю! Батька, матір, рідний край – усе що є на світі дороге усе віддам за тебе, я ваш, я твій! Чого-ж ти ще хочеш?" [5, с. 43].

нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!" [3, с. 105–106].

З монологу Андрія К. Ванченко-Писанецький знімає досить гострі заяви персонажа про відмову його заради панночки від батька, від своєї вітчизни України. Драматург вважав за недоцільне проголошувати ці найсвятіші слова навіть із вуст зрадника.

Обидва драматурги в наступних явах своїх п'єс подають зустріч Андрія з воєводою. Козак заявляє, що йому не треба від воєводи ніякої винагороди, крім панночки, з якою він хотів би одружитися на щастя і раювання. Марильця підтверджує вірність коханого полякам, бо він, мовляв, над усе на світі її коха і всього заради неї зрікається. І коли воєвода запитав: "І віри своєї?", після цих слів М. Старицький подає репліку Андрія, сказану немовби про себе: "Віри? Ой, що зі мною? Який солодкий туман огорта розум... якась отрута сповня моє серце... і в'яже волю" [4, с. 332]. Але слова Марильці: "Любий мій, коханий! (тихо). Я тебе наділю таким щастям..." і згода воєводи одружити молодих відволікають Андрія від сумнівів.

У розмові воєводи з комендантом фортеці Зарембою стає відомо, що Янкель таємно провів до фортеці декілька підвід та досвідчиків і наближається загін поляків, які допоможуть розбити з двох сторін козаків. Марильця перев'язує шарфом руку своєму соколу "на щастя в бою, на знищення ворогів, на щасливий поворот і єднання", а Андрій у цей час, ламаючи руки і, припадаючи до столу, промовляє: "Що я чиню! Не тямлю, не знаю! На кого здіймаю меча? На яку погибель, козаче, ти шлеш свою долю? Ой, що ж се? Ні Запорожжя, ні туторів рідних, ні церков святих вже не побачу, не побачу ні неньки старої, ні своєї дорогої родини... Ох, а що ж станеться з сивим батьком? Вирве він з чола чуприну і прокляне і день, і годину, в яку породив сина на безчестя і віковичну погибель! (Рве на собі волосся)" [4, с. 334]. В останньому рядку М. Старицький використовує слова Гоголя, процитовані нами вище. Всього цього у Гоголя немає. У повісті Андрій залишається незламним, відданим полячці, і ніякі сумніви не хвилюють його. М. Старицький намагається психологічно показати, що зрада нелегко дається Андрію, бо у нього ще

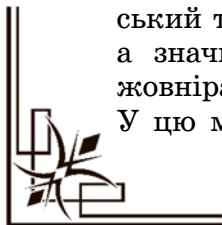

залишилося щось з того, що пов'язувало його з минулим. Але почуття перемагають.

Драматург К. Ванченко-Писанецький теж домислює ситуацію після зустрічі Андрія, панночки і сказаних Бульбенком слів, що він віддасть все, що є найдорожче для нього заради любові коханої. Андрій просить воєводу Бужинського продати йому свою дочку за дорогу ціну. І подальші слова свідчать про остаточне падіння Бульбенка: "Я віддам за нею козацьку свою честь! Знай, що коли хочеш врятувати свій замок, то не гай часу, зараз відчиняй браму і виводь свої полки... тепер ще темно, всі курені козацькі, що на вхідній стороні обложили замок, сплять кріпким сном, бо всі п'яні! – якомога! Я сам поведу вас, і ми настигнем напасти ще до зорі! Хліба здобудеш доволі. А отряд полковника Заремби, що ішов до вас на підмогу, запорозжці перебили! Ну, кажи ж тепер, віддаси мені дочку свою?" [5, с. 44]. К. Ванченко-Писанецький тут, як і М. Старицький, повністю відходить від гоголівського тексту, але намагається посилити падіння Андрія, який пішов на шлях торгівлі з воєводою заради придбання своєї коханої як якогось предмета, віддавши за це все найдорожче, що мав у своєму житті.

В кінці 3 дії в останній 10 яві К. Ванченко-Писанецький показує останню зустріч Людвіки та Андрія. Полячка промовляє ласкаві слова: "О, мій милий, о мій дорогий лицар! Як маю дякувати тебе!", але Андрій не слухає її і, немов несамовитий, починає оцінювати свій вчинок. Із його вуст звучить власний вирок: "Тепер пропав козак, навіки пропав! Пропав для усього козацького лицарства. Не побачу я вже більше ні Запоріжжя славного, ні батька рідного, ні нені, ні церкви Божої православної! Прощай, стара моя матусенько, прощай, братику мій любий! Прощай, батько. О, батьку, мій безталанний! Ти проклянеш і день, і час, в котрий породив на світ мене! Проклянеш і себе, що викохав на ганьбу усему козацькому чесному роду такого Ірода сина, як я! (Хлипаючи, пада на ослон, Людвіка піддержує його і обіймає)" [5, с. 45].

Четверта дія в обох п'єсах починається сценою розбору ситуації, коли (у Гоголя – Переяславський, у М. Старицького – Незамаєвський, а у К. Ванченка-Писанецького – Чигиринський та Каневський) козацькі курені були частково розбиті, а значна частина козаків захоплена у полон польськими жовнірами, які пробралися у фортецю через пияцтво козаків. У цю мить в повісті Гоголя та у К. Ванченка-Писанецького

промову перед козаками виголошує Кошовий, а у М. Старицького – Тарас Бульба. У різних авторів інтерпретація цієї промови здійснюється по-різному, що підтверджує порівняння текстів:

У Гоголя

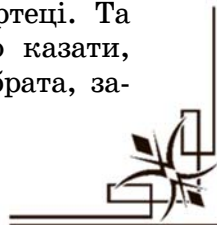
У М. Старицького

*У Ванченка-
Писанецького*

"Кошевой: "Так вот что, панове в эту ночь. Вот до чего довел хмель! Вот какое поруганье оказал нам неприятель! У вас, видно, уже такое заведение: коли только удвоить порцию, так вы готовы так натянуться, что враг Христова воинства не только снимет с вас шаровары, но в самое лицо вам начихает, так вы того не услышите" [3, с. 107].

"Тарас. Так ось що, панове-братове, скоїлось сю ніч, ось до чого привів анахчег темський хміль! Ось яку наругу нам ворог вчинив. Прортедь! У вас, видно, валось у місто кілька підвід і жовнірів; Незамаєвський курінь проспав. Шило. Вибач, пане отамане, трохи черкнули. Тарас. І я трохи винен, але у вас така поведенція, що коли дозволиш Михайлика витягти, то вже кожен ладен і корцями; та до того, що гонитель святого вояцтва не то що стягне штани з вас, а і в вашу пику начиха, то й не почувте!" [4, с. 335].

"Кошовий Гуня. (Стоїть меж козаками і держить слово. Всі понуро слухають). Казав, пани товариші, горілка не доведе нас до добра, так воно й сталося! От, яка біда стряслася цієї ночі! Люто посміявся над нами ворог, – нас обезчестили, побили ляхи! Половина чигиринського і каневського куренів перебіта, а друга перев'язана і у полон забрана. Вони й не чулись, як ворог на них напав, бо усі спали п'яні, жоден навіть не спручався, забрали як гурт баранів, ну, а поки другі курині настигли підійти на підмогу, ляхи утікли і зачинились знов у фортеці. Та вже нічого казати, у нашого брата, за-

порожця, така чортова обиклесть, коли пити, так п'є вже до того, що не скоро прочуняється! А тоді забирай його хоч живого і тащи усе! А цього і не годилось би, пани брати, робити на війні, треба задержуватись від запою! А то хутко нам ворог буде чхати прямо в пику, а ми не почуєм!" [5, с. 47–48].

Короткий текст промови кошового у Гоголя майже повторює М. Старицький у п'єсі і значно розширює його за рахунок деталізації окремих фактів К. Ванченка-Писанецький. Найганебніша проблема пияцтва серед козаків зачіпається у тексті Гоголя двічі, коли автор описує Запорізьку Січ на початку повісті, і в цьому епізоді. Причина цього ганебного вчинку повторюється. І про це говорять у повісті Гоголя та в п'єсі М. Старицького курений отаман Кукубенко, а у драмі К. Ванченка-Писанецького – Тарас Бульба. Драматурги майже дослівно повторюють гоголівський текст діалогу. Щоправда, М. Старицький включає в розмову ще й Товкача, Шила, Кобзаря, які підтверджують справедливість слів Кукубенка. В п'єсі К. Ванченка-Писанецького діалог проходить в основному між кошовим отаманом Гунею та полковником Тарасом Бульбою.

Далі М. Старицький зміщує події і після виступу Кукубенка та інших козаків подає промову Тараса (у повісті Гоголя її проголошує кошовий отаман Кирдюг) про події у Запорізькій Січі, на яку напали татари і пограбували скарби, а сім'ї полонили. Одним із найстаріших козаків Шило пропонує залишити осаду Дубно і погнатися за татарами. На що Кукубенко (у Гоголя Тарас Бульба) не погоджується:

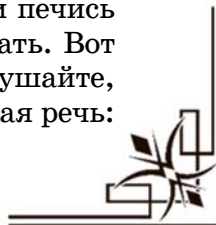
У Гоголя

"Тарас. "Нет, не прав совет твой, кошевой!" сказал он: "Ты не так говоришь. Ты позабыл, видно, что в плену остаются наши, захваченные ляхами? Ты хочешь, видно, чтоб мы не уважили первого, святого закона товарищества, оставили бы собратьев своих на то, чтобы с них с живых содрали кожу или исчетвертовали на части козацкое их тело, развозили бы их по городам и селам, как сделали они доселе с гетьманом и лучшими русскими витязями на Украине. Разве мало они поругались и без того над святынею? Что ж мы такое? спрашиваю я всех вас. Что ж за козак тот, который кинул в беде товарища, кинул его, как собаку, пропасть на чужбине? Коли уж на то пошло, что всякий ни во что ставит козацкую честь, позволив себе плюнуть в седые усы свои и попрекнуть себя обидным словом, так не укорит же никто меня. Один остаюсь!" [3, с. 123].

У М. Старицького

"Кукубенко: Ні, неправдива твоя рада, пане полковнику! Ти забув, либонь, що в Дубні знаходиться в'язнями кілька наших братів! Та щоб ми не вважили першого закону товариства святого і кинули б на поталу та на катування товаришів, не визволивши їх з неволі? Щоб вони, наші брати, помираючи на страшній драктивлі, не пом'янули нас добрим словом? Який в біса з того козак, що кине товариша у біді? Та коли вже на те іде, що козак, що кине товариша у нехтуєте козацьку честь, що волите, аби вам всяк межи очі плюнув, так принаймні мені ніхто не вчинить догани: один сам отут зостанусь" [4, с. 336].

На ці слова Кошового у повісті Гоголя відповідає старий козак, колишній кошовий отаман Бовдюг: "Пришла очередь и мне сказать слово, паны-братья!" – так он начал: "Послушайте, деда старого. Мудро сказал Кошевой, и, как голова козацкого войска, обязанный приберегать его и печись о его войсковом скарбе, мудрее ничего он не мог сказать. Вот что! Это пусть будет первая моя речь! А теперь послушайте, что скажет моя другая речь! А вот что скажет моя другая речь:

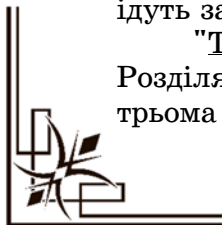

Большую правду сказал и Тарас-полковник, – дай боже ему побольше веку, и чтоб таких полковников было побольше на Украине! Первый долг и первая честь козака есть соблюсти товарищество. Сколько не живу я на веку, не слышал я, паны-братья, чтобы казак покинул где или продал как-нибудь своего товарища. И те, и другие нам товарищи; меньше их или больше, – все равно, все товарищи, все нам дороги.

Так вот какая моя речь: те, которым милы захваченные татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами, и не хочется оставлять правого дела, пусть остаются. Кошевой по долгу пойдет с одной половиною за татарами, а другая половина выберет себе наказного атамана. А наказным атаманом, коли хотите послушать белой головы, не пригоже быть никому другому, как только одному Тарасу Бульбе. Нет из нас никого равного ему в доблести" [3, с. 124].

У зв'язку з тим, що в п'єсі М. Старицького події змішані і Тарас Бульба виступає як керівник війська, а не один із полковників, то слова Бовдюга в драмі автор вкладає в уста двох персонажів – Шила, який пропонує гнатись за татариним, щоб козаки погуляли у вільному полі, а не "лежнями лежали, мов кабани ті у багнюці". Кукубенко, як вказано нами вище, пропонує зостатися. Підсумовуючи різні думки, Тарас заявляє: "Прийшла і наша черга. Слухайте ж, діти, мудро сказав Шило і про скарб військовий, і про татар, і про бусурманську неволю – ось що! І то моя перша річ! А тепер слухайте други: велику правду сказав і пан Кукубенко, продовж йому господь віку, щоб таких осавулів було у нас ще більше: найперший повин, найперша честь, у козака захистити од ворога товариство: і ці і там ті – наші товариші однакі, наше тіло, наша кров; і цих, і там тих нам однаково шкоди... Так не можна брати, нам нікого кидати в пригоді, не можна – тяжкий гріх!... Слухайте мою третю річ. Щоб не гаяти часу, добудемо ми місто, братів визволимо та вночі при світлі і рушимо мерщій за татарами. Так ось така моя рада і річ..." [4, с. 337]. І Тарас віддає наказ. Для цієї промови М. Старицький використовує слова, сказані Кошовим отаманом після домовленості розділити військо на дві частини. В основу промови драматург вкладає деякі слова Гоголя, які у повісті ідуть за промовою Кошового.

"Тарас: Спасибі, друзі! Така слухайте мого наказу! Розділяйтесь на три ватаги і становіться на три шляхи перед трьома брамами: перед головною брамою п'ять куренів перед

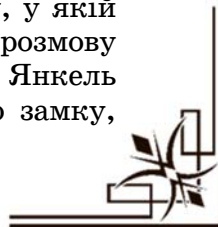
меншими по три. Я із своїми достанусь на засаді тут, Титарівській курінь та Тимошівський з правого боку на підмогу, а Щербаківський і Стеблеківський – з лівого... Перевір кожен курінний своїх, поповни недосталь з запасу, та хай кожен козак оглядить добре зброю. Та ось що ще: коли який-небудь шинкар продасть козакові хоч півмихайлика оковитої чи меду, то будь я собачий син, коли не повішу того догори ногами. Ну, тепер з богом, до слави!" [4, с. 337].

У п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченко-Писанецький після подій, які пов'язані з нічними пригодами, коли поляки сонних і п'яних козаків пов'язали, передає настрої запорожців, Тарас закликає дати полякам пам'яткового, щоб вони більше крадькома не нападали на п'яних людей. Курінний отаман Пилип Квач висловлює думку, що хтось доніс полякам, про п'яних козаків, які спали. Може це був польський розвідник, бо серед козаків такого Ірода не могло бути. Остап же висловлює думку, що це міг бути жид. І усі закричали: "Смерть, смерть жидам! Це їх штука!" Тарас заспокоює козаків, зауважуючи власну необачність, не слід зганяти злість на жидах, а треба побити ворога. І всі у п'єсі вигукують: "Ідемо на ляхів! За тобою, пане отамане, за тобою всі! Веди, веди нас! Смерть ляхам".

У Гоголя цієї сцени немає. К. Ванченко-Писанецькому необхідна вона була, щоб перейти до єврейської проблематики, яка присутня у повісті Гоголя. Пам'ятаємо сцену розправи над євреями запорожців на Січі і захват Тарасом Янкеля, який стане одним із важливих персонажів повісті, та інші епізоди, пов'язані з Дубно, куди євреї пробиралися, щоб займатися своєю торгівельною справою.

Свою присутність у фортеці Янкель пояснює тим, що хотів забрати борг хорунжого Галяндовича і разом з його загоном увійшов у Дубно.

До речі, М. Старицький вказує на те, що саме Янкель допоміг полякам проникнути у фортецю. І це свідчення драматург вкладає в уста коменданта Дубно Заремби, який, доповідаючи воєводі, заявляє: "Прорвалось кілька підвід і досвідчиків: жид Янкель провів" [4, с. 333]. Дещо по-іншому про зраду євреїв говорить К. Ванченко-Писанецький. Після закликів Тараса іти на ляхів автор п'єси подає сцену, у якій присутній Янкель і його приятель Лейзор, які чули розмову козаків і бояться, що знову буде над ними розправа. Янкель наказує Лейзору: "Зараз біжи, якомога поспішай до замку,

розкажи же пану воєводу і скажи, що козаків мало вже зосталось, тільки всього жменя. Нехай пан воєвода сам виходе в поле проти них і всіх гайдамаків може переплювати і зробить гіт гешефт для себе!" [5, с. 50]. Лейзор боїться, але Янкель повідомляє йому, що "бачив пана воєводу цієї ночі, то він обіцяв за те, хто його оповістить: чи багато ще зосталось козаків – 100 дукатів, чуєш 100 дукатів? Ти візьмеш у нього гроші і віддаси мені. Поспішай же хутко, я сказав воєводу, що або сам прийду, або пришлю кого, коли все розізнаю! Ти тільки скажи, що прийшов від мене, і тебе зараз впустять" [5, с. 510]. Янкель залишається і зустрічається з Тарасом Бульбою та сповіщає про Андрія, який знаходиться серед поляків.

У всіх трьох авторів ця розмова подається по-різному. У Гоголя вона побудована на чітких репліках, запитаннях і відповідях: "Андрія видел!" – вскрикнул Бульба: "Что ж ты, где видел его?.. в подвале?.. в яме?.. обеспечен?.. связан?.." На что Янкель отвечает, что Андрей находится среди поляков, одетый в "напличники в золоте и нарукавники в золоте, и зеркало в золоте, и шапка в золоте, и везде золото, и все золото. Так, как солнце взглянет весной, когда в огороде всякая пташка пищит и поет, и травка пахнет, так и он весь сияет в золоте. И коня дал ему Воевода самого лучшего под верх; два ста червонных стоит один конь". Після цих слів Тарас Бульба, пише Гоголь, "остолбенел" [3, с. 110]. Далі Гоголь подає повністю без авторських слів монолог Тараса і Янкеля. Тарас не хоче вірити Янкелю, ображає його різними словами.

Обробка діалогу Тараса і Янкеля у повісті та у драматичних творах різна, про що свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя

У М. Старицького

У К. Ванченка-Писанецького

"Зачем же он надел чужое одеянье?"

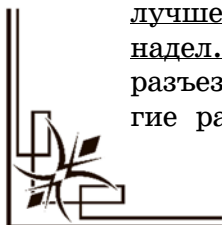
"Тарас (не розуміючи). Навіщо ж він чуже убрання надів?"

"Тарас. Та що ти, жидюго, верзеш? Який польський кунтуш? На що б то він одягнув його?"

"Потому что лучше, потому и надел... И сам разъезжает, и другие так же разъезжают; и"

Янкель. Бо воно краще, для того і одяг. Якби мені таке дали, то й я б бачите, він тепер

що б то він одягнув його? Янкель. Та, бачите, він тепер

он учит, и его учат. одяг, ой вей, ще як там у ляхів, щось
Как найбогатей- би одяг, – антик! дуже великій
ший польський Тарас (хмуро). пуритц!
пан!" Хто ж мого сина Тарас. Я ні-
"Кто ж его при- примусив? чого не второпаю!
нудил?" Янкель. Або я Кажи ти, бісів
"Я ж не говорю, кажу, що приму- сину, толком! Що
чтобы его кто при- сив? По своїй охоті, ти верзеш за нісе-
нудил. Разве пан не по своїй волі... Хіба нитницю?
знает, что он по пан не зна, що він Янкель. Я ка-
своей воле перешел до ляхів перейшов? жу настоящу прав-
к ним?" Тарас. Хто пе- ду, не верзу... А
"Кто перешел?" рейшов? хіба пан пол-
"А пан Анд- Янкель. А пан ковник не знає,
дрій." Андрій! що пан Андрій
"Куда пере- Тарас. Куди, вже тепер держить
шел?" куди перейшов? сторону Польщі?
"Перешел на их Янкель. До Тарас. Як?!
сторону, он уж те- панства; він тепер (Стовбенів).
перь совсем их- зовсім їхній. Янкель.
ний." Тарас (насту- Далибуг, правда!
"Врешь, свиное пає). Брепеш, сви- Тарас. Щоб
ухо!" няче вухо! моя дитина?...
"Как же можно, Янкель (зляка- щоб мій син... ко-
чтобы я врал? Ду- но). Як же можна, зак? Та я тебе
рак я разве, чтобы щоб я брехав? вб'ю, проклятий
врал? На свою бы Тарас. Так це жиде! Ти брепеш,
голову я врал? Раз- виходить по-твое- чортів сину!.. (Ки-
ве я не знаю, что му, що він продав дається до нього).
жида повесят, как отчизну і віру? Янкель. Ай,
собаку, коли он Янкель. Я ж ай, вей-мір! Як
соврет перед па- не кажу того, пане, можно, щоб я бре-
ном?" а тільки, що до хав! Хай мойому
"Так это выхо- ляхів перейшов. батькові не буде
дит, он, по-твоему, Тарас (скаже- щастя на тому
продал отчизну и но). Брепеш, чор- світі, коли я бре-
веру?" тів сину! Такого шу!
"Я же не гово- вчинку ще не було Тарас. Як?!...
рю этого, чтобы он на християнській Щоб син Тараса
продавал что: я землі! Ти клепlesh! Бульби квапився
сказал только, что на таке діло?
он перешел к ним."

"Врешь, чортов жид! Такого дела не было на християнско́й земле! Ты путаешь, собака!"

"Пусть трава порастет на пороге моего дома, если я путаю! Пусть всякий наплюет на могилу отця, матери, свекора, и отця моего и отця матери моей, если я путаю. Если пан хочет, я даже скажу, и отчего он перешел к ним".

"Отчего?"

"У воеводы есть дочка-красавица. Святой боже, какая красавица!"

Здесь жид постарался, как только мог, выразить в лице своєю красоту, расставив руки, прищуриив глаз и покрививши на бок рот, как будто чого-нибудь отведавши.

"Ну, так что же из того?"

"Он для нее и сделал всё, и перешел. Коли человек влюбится, то он всё равно, что подошва, которую,

Янкель (тремтять). Хай бур'яном заросте хати моеї поріг, коли я клеплю! У воеводи є дочка красуня... Ой вей, яка красуня! (Цмока). Тарас. Ну так що ж? Та не цмокай мені лизнем, бо вирву.

Янкель. Він для неї і перейшов: коли чоловік закохається, то все одно що мокра подошва.

Тарас (скрегоче зубами). А жінка – чортяча спокуса! Багато в світі душ погубила.

Янкель. А так! Слушайте ж, пане. Коли ускочив я до воеводи у двір, то всі гомонять, що незабаром весілля буде пана Андрія з воеводівною, як тільки проженуть запорожців, що пан Андрій присягав їх прогнати.

Тарас. І ти не вбив на місті того бісового сина?

Янкель. Завіщо? Де ліпше – чоловік туди переходить.

Янкель. Далибуг, їй-Богу, так!

Тарас. Щоб він продав Христову віру і батьківщину?

Янкель.

Далибуг, так. Я його бачив власними очима... Він такої тепер бучний лицар-воєнка! Сто дукатів коштує одна зброя, увесь чисто в золоті і галмазах, аж горить!... А щоб ви бачили, як він гарно муштрує польських солдатів!

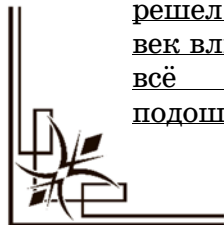
Тарас. (Збенжений). Та брешеш, брешеш,

проклятий Юдо! Не можна бути, щоб хрещена дитина продала віру? Як би він був турок, або невіра. ... Ні, не може він цього зробити! ніколи не зможе!

Янкель. Як пан хоче, то я скажу і для чого він перейшов до ляхів?

Тарас. (Не при собі). Ну?

Янкель. У пана Дубенського воеводи є дочка,

коли размочишь в воде, возьми, согни, – она и согнется”.

Крепко заду- мался Бульба. Вспомнил он, что велика власть слабой женщины, что погубляла она, что податлива с этой стороны природа Андрия; и стоял он долго, как вкопанный, на одном и том же месте.

“Слушай, пан, я всё расскажу пану”, говорил жид: “Как только услышал я шум и увидел, что проходят в городские ворота, я схватил на всякий случай с собой нитку жемчуга, потому что в городе есть красавицы и дворянки, а коли есть красавицы и дворянки, сказал я себе, то хоть им и есть нечего, а жемчуг всё-таки купят. И как только хорунжего слуги пустили меня, я побежал на воеводин двор продавать жемчуг и расс-

Тарас. І ти дуже гарна... Там бачив його у вічі? така гарна, ай,

Янкель. Їх бін вей-мір, просто а їд, в вічі! Такий настоящій цимес!

То пан Андрій за для неї усе зроздоров'я! Мене раз позвав і каже...

Тарас (ледве тримається). Що ж він, сатана, каже? якщо проженуть

Янкель. Що-о? Перш кивнув пальцем, а потім каже: "Янкель". А я: "Пане Андрію!" А він: "Скажи батьку, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько мені не батько, брат не брат, товариш не товариш, що з ними я буду битись, з усіма битись..."

Тарас. (Гнів-но). Брепеш, брепеш! Мовчи! Я тебе вб'ю як собаку, проклятий Богом чоловік! Сатано! Геть від мене, бо тут тебе і чорт злиже!

Янкель. (З жахом утік).

Тарас (до нього скажено). Брепеш, іудо! Брепеш, собако! Я тебе вб'ю, сатано, розчавлю, як жабу смердючу!

[4, с. 139–140].

Тарас. (Гнів-но). Брепеш, брепеш! Мовчи! Я тебе вб'ю як собаку, проклятий Богом чоловік! Сатано! Геть від мене, бо тут тебе і чорт злиже!

Янкель. (З жахом утік).

(Пальба і гвалт чутно усе більше і більше)

[5, с. 54–55].

просил всё у служанки-татарки.

"Будет свадьба сейчас, как только прогонят запорожцев. Пан Андрий обещал прогнать запорожцев."

"И ты не убил тут же на месте его, чортова сына?"
вскрикнул Бульба.

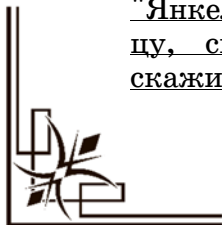
"За что же убить? Он перешел по доброй воле. Чем человек виноват? Там ему лучше, туда и перешел."

"И ты видел его в самое лицо?"

"Ей-богу, в самое лицо! Такой славный вояка! Всех взрачней. Дай бог ему здоровья, меня тотчас узнал; и, когда я подошел к нему, тотчас сказал..."

"Что ж он сказал?"

"Он сказал, — прежде кивнул пальцем, а потом уже сказал: "Янкель!" А я: "Пан Андрий!" говорю. "Янкель! скажи отцу, скажи брату, скажи козакам,

скажи запорож-
цам, скажи всем,
что отец – теперь
не отец мне, брат –
не брат, товарищ –
не товарищ, и что я
с ними буду биться
со всеми. Со всеми
буду биться!"

"Врешь,
чортов Иуда!" за-
кричал, вышед из
себя, Тарас:
"Врешь, собака! Ты
и Христа распял,
проклятый богом
человек! Я тебя
убью, сатана! Уте-
кай отсюда, не то –
тут же тебе и
смерть!" И сказав-
ши это, Тарас
выхватил свою
саблю" [З, с. 112].

Порівнюючи прозовий текст і драматичні твори, помічаємо, що М. Старицький майже повністю повторює Гоголя. К. Ванченко-Писанецький відходить від тексту повісті. Він не включає в драму слова Андрія, які він каже Янкелю і які той передає Тарасу: "Янкель! Скажи отцу, скажи брату... что отец – теперь не отец мне, брат – не брат...", які відіграють важливу роль у розкритті образу Андрія і його зради. Переказуючи чи доповнюючи своїми словами текст повісті, автор цим збіднює гоголівську думку, знімає напругу. Хоча в цілому обидва драматурги передали напруженість ситуації, стан старого Тараса, який довідався про зраду сина.

Слід звернути увагу на сцену, яка передає стан Тараса після почутих слів Янкеля. У Гоголя: "Тарас вовсе не гнался за ним [Янкелем – Г. С.], размыслив, что неразумно вымещать запальчивость на первом подвернувшемся.

Теперь припомнил он, что видел в прошлую ночь Андрія, проходившего по табору с какой-то женщиною, и

пони́к се́дою голо́вою, а всі́ е́ще не хо́тел ве́рять, чо́бы мо́гло слу́читься та́ке позо́рне де́ло, и чо́бы со́бственны́й сы́н е́го про́дал ве́ру и ду́шу" [3, с. 113].

Драматурги ці роздуми Тараса виділяють в окрему яву, коли Бульба після розмови з Янкелем залишається сам. Порівняємо і з'ясуємо, на що звертають увагу драматурги:

У М. Старицького

"Тарас. Держить його! Держить ірода! (Пауза). А! що се? Брехня!! Але жид не що зважився б... А!! (Кіда об землю шапку). Невже правда? О! будь же проклята та година, коли тебе мати з'явила, щоб до кінця світу гидувала твоїм іменем! То я породив такого гада, якого і на світі не бувало? То я батько такому чортячому виплідку? Прокляття! Правди, я дізнаюсь правди! (Заходить в розпачі)" [4, с. 340].

У К. Ванченка-Писанецького

"Тарас. (Сам, мов громом прибитий). Боже, що ж це діється? Так, так... щось схоже... З якоюсь бабою... Пам'ятаю... пам'ятаю!... Ач, чортота дитина, таки взяла своє! Породив же тебе сатана на таку дитину, таки взяла своє! Покусив і ганьбу усе́му ро́ду хре́щеному! Про́дав ві́ру і ду́шу... про́дав ба́тьківщи́ну і то́вариство! – О-о! Та́расе, Та́расе, – до чо́го ти до́жив? Зганьбив він твою честь козацьку! Тепер баби і діти мадзенькі знуцатимуться над мною, будуть показувати пальцями, що я, старий поганець, породив на світ такого ірода! А! Так не буде ж над ним мого батьківського благословення. Прокляте на його голову тут і там! Хай вся кров, що пролилась і дідами і батьками нашими за віру православну і рідний край, виступить із землі і потопить проклятого недовірка! – (Падаючи додолу). О, Боже, Владико Небесний! За що Ти мене так тяжко караєш?.. [5, с. 55–56].

У М. Старицького Тарас Бульба у розпачі проклинає ту хвилину, коли відбулося зародження сина. Але якась іскра

недовіри ще є у Бульби, і він сподівається, що дізнається правди.

К. Ванченко-Писанецький намагається передати стан Тараса, для якого звістка про зраду Андрія була мов грім серед ясного неба. Драматург підсилює роздуми Бульби нагадуванням того, що його рідний син продав батьківщину і товариство, зганьбив весь християнський рід, батьківську і козацьку честь. Зраду Андрія драматург подає як явне, і це знесилоє Тараса. Монолог Тараса, зокрема останню його часину, можна було б трохи скоротити, і він би був динамічніший і більш точний до стану героя.

Далі у Гоголя іде досить яскрава сцена сварки козаків і поляків під стінами Дубно, коли шляхтичі глузують із козаків, виводять посоромлених полонених на стіни фортеці. Драматурги від цієї сцени відмовляються і зосереджують увагу на підготовці битви з поляками.

Гоголь детально описує польський загін, який вискочив із воріт фортеці. Кошовий отаман запорожців віддавав військові розпорядження, і бій закипів. Автор повісті яскраво змальовує бойову операцію, показує, як хоробро борються козаки, але втрати були неминучі. Гоголь емоційно передає ці військові сутички, використовуючи прийоми романтизму, патетичну лексику. В центрі уваги у цьому епізоді – Остап, який мужньо поводить себе у бойовій ситуації і якого замість Бородатого, що загинув на полі бою, обирають курінним отаманом.

У Гоголя після опису цього бою, який закінчився перемогою козаків, іде розповідь про поділ полків на дві половини: одні залишаються під Дубно, а інші ідуть помститися татарам, які розграбували Січ. Автор повісті подає яскраві описи козаків, порівнюючи їх з орлами, говорить про їх мужню і трагічну долю, коли після кровавої битви все поле було покрите їх білими кістками, щедро омитими козацькою кров'ю.

Але автор упевнений, що "не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошинка с ружейного дула, козацкая слава. Будет, будет бандурист, с седою по грудь бороною, а может, еще полный зрелого мужества, но белоголовый старец, вещий духом, и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них" [3, с. 130–131].

Гоголь сповіщає, що ніхто у фортеці не знав про зміну, яка сталася у війську запорожців, але жида, довідавшись про це, донесли полякам про справжній стан, у якому опинилися запорожці.

Тарас Бульба, обраний Кошовим, виголошує свою знамениту промову про товариство. Ці події драматурги подають у своїх п'єсах раніше, на що ми вже звертали увагу.

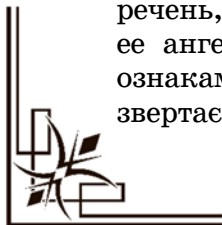
Подальші події, які збігаються у п'єсах з гоголівською повістю, це опис підготовки та самого наступного бою.

Гоголь детально описує бій, у якому проявляють свою мужність козаки.

"Как же вскинулись козаки! Как схватились все! Как закипел куренной атаман Кукубенко, удививши, что лучшей половины куреня его нет! Разом вбился он с остальными своими незайновцами в самую середину. В гневе иссек в капусту первого попавшегося, многих конников сбил с коней, доставши копьем и конника и коня, пробрался к пушкарям и уже отбил одну пушку. А уж там, видит хлопочет уманский куренной атаман, и Степан Гуска уже отбивает главную пушку. Оставил он тех козаков и поворотил с своими в другую неприятельскую гуцу" [3, с. 135].

Гоголь у своєму описі битви звертає увагу на поведінку, як отаманів, так і рядових запорожців, які перед смертю проголошують гасла: "Прощайте, паны братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" (Мосий Шило), "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" (Степан Гуска), "Не жаль расставаться с светом. Дай бог и всякому такой кончины! Пусть же славится до конца века Русская земля!" (Бовдюг) [3, с. 137–139]. Тарас Бульба підбадьорює козаків: "Что паны? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутя ли еще козаки!" І отримує відповідь: "Есть еще, батько, порох в пороховницах; еще крепка козацкая сила; еще не гнутя козаки" їде далі".

Сам характер опису бою у Гоголя більше емоційний, ніж стратегічний. Він хвилює, збуджує читача, наповнюючи його стан патріотичними почуттями. В описі бою багато окличних речень, високої лексики: "И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам" тощо. За всіма ознаками це романтизований опис, у якому автор більше звертає увагу на козаків, які проявляють свою волю і любов

до Вітчизни, до козацької звитяги. І далі Гоголь переключає увагу на загін поляків Тарас раптово побачив свого сина Андрія, який ударами шаблі розчищав собі дорогу. "Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собой дорогу, разгонял, рубил и сыпал удары направо и налево. Не вытерпел Тарас и закричал: "Как?.. Своих, чёртов сын, своих бьешь?.." Но Андрей не различал, кто перед ним был, свои и другие какие и ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечо, и все, что роздано для безумных поцелуев" [3, с. 142–143].

Тарас Бульба просить козаків заманити Андрія до лісу. І Андрій, у якого закипіла по всіх жилах молодецька кров, не помітив засідки й опинився перед батьком: "Чья-то сильная рука ухватила за повод его коня. Оглянулся Андрей: перед ним Тарас! Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен..." [3, с. 142]. І далі у Гоголя іде ліричний відступ, що має порівняльний характер, про школяра, який опинився у неслухний момент перед учителем. І спадає з нього безсила ярість: "И видел он перед собою одного только страшного отца". "Ну, что ж теперь мы будем делать?" сказал Тарас, смотря прямо ему в очи. Но ничего, умел на то сказать Андрей и стоял, усупивши в землю очи. "Что, сынку, помогли тебе твои ляхи?" Андрей был безответен: "Так продать? Продать веру? Продать своих? Стой же, слезай с коня!". Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом. "Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью", – сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье. Бледен, как полотно, был Андрей; видно было, как тихо шевелились уста его, и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчизны, или матери, или братьев – это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил" [3, с. 143].

Як же цей непростий, напружений драматичний сюжет розкрили драматурги у своїх п'єсах?

М. Старицький, завершуючи розмову Тараса з Янкелем зазначає, що брама відчинилась і Тарас Бульба звернувся до козаків: "Хлопці! Діти мої! Віддячимо тепер за стоянку вражим синам!" На що Остап відповів: "Не бійся, батьку, знатимуть нас!"

На сцені Остап, Тарас, Товкач, Шило, Кукубенко, Заремба, поляки, козаки. Розігрується битва, Заремба кинджалом б'є Шила, який вмираючи промовляє слова:

"Прощайте, пані-брати, товариші! Хай до кінця світу стоїть наша славна Україна і хай буде їй вічна слава!" Гине від кулі Кобзар, проговоривши слова: "Ой, під саме серце! Не жаль і вмерти! Дай всякому такого кінця... на вічну славу нашій Україні!" [3, с. 341]. І тут же чуються голоси: "Зрада! Зрада!.. Андрій Бульбенко наших б'є. З ляхом накладає". Тарас звертається до козаків, щоб вони заманили сюди Андрія. Всі побігли зі сцени, залишився лише Тарас, який говорить сам до себе: "Так, значить, правда! До мене всі чорти-зрадники! Радійте вашому батькові! Вирвіть чуприну мені, плюньте у вічі, всі чесні, всі вірні сини! А! Стій же! Жди мого суда!" [4, с. 342].

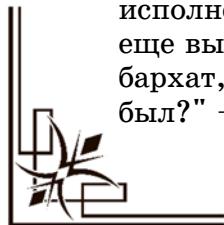
Порівняно з гоголівським текстом ця сцена дещо збіднена. Замість слів, проголошених Тарасом: "Что паны? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутся ли еще казаки?" – звучить коротка репліка: "А що, дітки?" Зменшена кількість і передсмертних звертань козаків. Щоправда, М. Старицький замінює у звертаннях слова "Русская земля" на Україну, що надавало фразі національного характеру і відтворювало боротьбу українського народу за свободу своєї Батьківщини.

Короткою є і ява 7 п'єси, де відбувається зустріч Андрія і Тараса. На сцену вибігає за двома козаками Андрій і помічає батька, який кричить: "Стій, зраднику! Ну, що ж тепер нам чинити? Чи помогли, тобі, синку, ляхи?"

Андрій лише й промовив: "Батьку!", коли Тарас відверто говорив у обличчя сину гоголівськими словами: "Так продати, продати віру, продати своїх? А? Стій, не ворущись! Я тебе породив, я тебе і уб'ю!"

Андрій у цей час промовляє ім'я Марильці і слово "прощай". У ремарці М. Старицький зазначає: "Тарас стріляє. Андрій падає. Довга пауза".

У повісті Гоголя далі ідуть слова: "Как хлебный колос, надрезанный серпом, как молодой барашек, почувший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова. Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно исполненное силы и непобедимого для жен очарованья, все еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты "Чем бы не козак был?" – сказал Тарас: "И станом высокий, и чернобровый, и

лицо, как у дворянина, и рука была крепка в бою? Пропал, пропал бесславно, как подлая собака!"

М. Старицький вкладає в уста Тараса лише трішки змінені останні слова процитованого тексту.

К. Ванченко-Писанецький із цього великого тексту гоголівської повісті майже нічого не використовує. У 7 яві козак Петренко, вбігаючи на сцену, сповіщає полковникові Бульбі, що "ляхи висипали з брами замка", що знову "напали на наших в роспдох". Старий запорожець Бородавка доносить Тарасу, що "Андрій, твій син, веде на нас ляхів!" Бульба просить Петренка піти за Андрієм і доставити його до нього живого.

У 8 яві Тарас весь у гніві. І тут Петренко сповіщає, що пригнав Андрія живим.

Тарас залишається на сцені один на один із Андрієм; промовляє: відомі гоголівські слова: "Що синку? Помогли тобі твої ляхи? Так продати віру і честь козацьку?! Проклят же той день і час, в який родився ти на світ! Ти думав, що віддам кому-небудь дитину свою? Ні, як тебе породив, я тебе й вб'ю! Стій не ворущися і не проси у Господа Бога прощення; за таке діло не прощають на тому світі! Пропадай собако!" (Отступає трохи, прицілюється і пале з мушкета). – Андрій (падає, промовляючи): "Господи прости мене! Людвіка... (помер)".

Тарас підійшов і, з жалем дивлячись на нього, говорить: "А чим не козак був? І рослий і чорнобровий, і лице, як у пана якого, і рука кріпка в бою, – пропав, пропав, без слави!"

Цей текст майже повністю збігається з гоголівським із деякими словесними змінами, уточненнями, як цього і вимагає драматичний твір.

У подальшому в тексті повісті йде розповідь про те, як Остап, що їхав до Тараса, запитує: "Батько, что ты сделал? Это ты убил его?" І той зізнається: "Я, сынку", кивнувши головою. Пристально поглядел мертвому в очи Остап. Жалко ему стало брата и проговорил он тут же: "Предадим же, батько, его честно земле, чтобы не поругались над ним враги и не растаскали бы его тело хищные птицы".

"Погребут его и без нас!" – сказал Тарас: "будут у него плакальники и утешницы!"

И минуты две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам – сыромахам, или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в чем бы то ни

было" [3, с. 142]. Але у цей час Тарасу сповістили, що наступають поляки, і він разом з Остапом ринулись у бій.

М. Старицький відтворює цей епізод у п'єсі. Він чітко будує діалог: "Остап (подбіга до трупа). Андрію, брате! Мертвий! Хто ж це? Батько?

Тарас. Я?

Остап. За віщо?

Тарас. За зраду?" [4, с. 342].

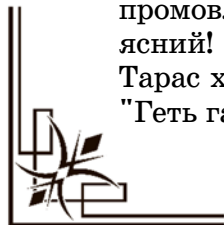
Остап пропонує поховати брата, на що Тарас відповідає: "Поховають його і без нас! Знайдуться йому і голосильниці, і жалібниці". І тут же додає текст, якого немає в останній редакції повісті: "(Скажено) Ні, я знайду її, оту красуню, що погубила мою дитину. За мною, на мури! Справимо поминки по Андрієві". Остап підтримує батька: "До помсти за брата! До помсти!"

Четверту дію М. Старицький завершує сценою, у якій козаки сповіщають Тарасу, що багато вже козаків побито, а останні хочуть йому подивитися у вічі. Тарас дає розпорядження Остапу підійти до поляків з одного боку, а він відсіче їх з іншого.

Із ремарки ми довідуємося, що Остап врізається в юрбу ляхів, але інша прийшла на допомогу й оточила його. Тарас закликає козаків допомогти, а Остапу не піддаватись. Але Остапа пов'язали. І тільки й промовив Тарас свої останні слова: "Остапе, ех, Остапе!" і упав під кленом.

Четверту й останню дію в п'єсі К. Ванченко-Писанецький завершує двома явами. У 10-й яві січовик Лагода і курінний отаман Семен Сорока сповіщають Тарасу, який був відсутній через зустріч з Андрієм, що загинули старий запорожець Бородавка і курінний отаман Квач, що "втомилась козацька сила! – Остапа, твого сина забили! Остапа згубили". На що Тарас відповідає: "Остапа! Мого Остапа забили (До трупа Андрієвого) Чи чуєш ти? Це ти стратив свого брата! Ляхи твої його доконали! Тепер я сам zostався, сам!"

Драматург, щоб завершити п'єсу, відходить від гоголівського тексту повісті і завершує ще одним видуманим епізодом. На сцену вибігають панночка і татарка, які помітили тіло Андрія. Людвіка кидається до нього, промовляючи слова: "Мертвий! Андрій! Андрій! Сокіл мій, ясний! Забили... згубили (хлипаючи, припада)". І в цей час Тарас хапає її за руку і відштовхує від Андрія, промовляючи: "Геть гадюко! Це ти, ворожа дочка, погубила його! Так здихай

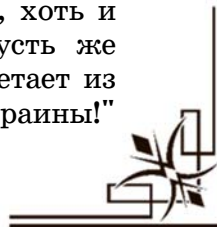
же і ти, як собака! (проткнув її ножем)". Січовик Ладога сповіщає, що "ляхи нас одрізали від своїх і гонять! Скорій до човнів, до човнів!" Але Тарас замешкався через люльку, яку загубив, і його схопили ляхи. Так завершує К. Ванченко-Писанецький останню мелодраматичну сцену і п'єсу взагалі.

Драматург ніби поспішав, щоб завершити трагічну історію Тараса Бульби і його синів Остапа й Андрія, відійшов від гоголівського тексту і перевів кінцівку помсти Тараса за сина Андрія та полячку, вбиваючи її, чим ослабив ідейну спрямованість боротьби козаків проти польської шляхти.

І все-таки інсценізація К. Ванченка-Писанецького в основному розкрила зміст гоголівської повісті, хоча автор більше концентрував увагу на любовній лінії, зраді Андрія, яка призводить до загибелі брата Остапа, козаків, а згодом і батька Тараса. Образ Андрія поданий не стільки в реалістичному плані, скільки в романтичному – від юнака, який став запорізьким козаком і ступив на шлях боротьби проти шляхти за свободу рідного краю, і до зрадника, овіяного романтичним коханням до панночки з ворожого стану, яке стало сенсом його життя. Саме цим і пояснює драматург трагедію Андрія. Вбивши Людвіку, Тарас ніби добивається справедливості. Покарані син-зрадник і та, яка довела його до цього. Але боротьба за Вітчизну жорстока. За її свободу гинуть кращі, і драматург, спрощуючи ситуацію і скорочуючи гоголівську розповідь, показує в коротких явах кінця п'єси смерть спочатку Остапа, а потім і Тараса.

М. Старицький також продовжує у трьох наступних діях відтворювати сюжет повісті Гоголя, пов'язаний з подальшою долею Тараса і Остапа.

Після опису битви з поляками і захопленням Остапа у полон слідує слова тексту X розділу гоголівської повісті: "Долго же я спал! – сказал Тарас, очнувшись, как после трудного хмельного сна, и стараясь распознать окружавшие его предметы. Странная слабость, одолевала его члены" [3, с. 145]. Товкач нагадує Тарасу, як його уже декілька днів всього порубаного, прив'язаного до сідла перевозив, тікаючи від поляків. "Хоть неживого, да довезу тебя! Не допущу, чтобы ляхи поглумились над твоей козацкою уродой, на куски рвали бы твое тело да бросали его в воду. Пусть же, хоть и будет орел высмыкивать из твоего лба очи, да пусть же степовой, наш орел, а не ляхский, не тот, что прилетает из польской земли. Хоть неживого, а довезу тебя до Украины!"

[З, с. 146]. Товкач довів Тараса до Запорізької Січі і почав його лікувати різними травами та різними ліками. "Лекарства ли или своя железная сила взяла верх, только через полтора месяца стал на ноги" [З, с. 146].

Гоголь детально описує як Тарас, залишившись без дітей, соратників по боротьбі, які загинули у сутичці з татарами та поляками, приходив до свідомості. Але все це давалось важко. Все, що діялося на Запоріжжі, уже не цікавило його. "Он уходил в луга и степи, будто бы за охотою, но заряд его остался невыстреленным. И, положив ружье, полный тоски, садился он на морской берег. Долго сидел он там, понурив голову и все говоря: "Остап мой! Остап мой! Перед ним сверкало и расстилалось Черное море; в дальнем тростнике кричала чайка; белый ус его серебрился, и слеза капала одна за другою.

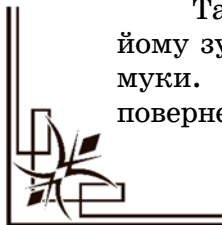
И не выдержал наконец Тарас. "Что бы ни было, пойду разведать, что он: жив ли он? в могиле? или уже и в самой могиле нет его? Разведаю во что бы не стало!" [З, с. 148].

І через тиждень він уже опинився у місті Умані, де зустрівся з євреєм Янкелем, якого просив відвезти непомітно до Варшави. В п'єсі події спочатку відбуваються у будинку єврея Янкеля.

Саме з цього епізоду і продовжує М. Старицький розкривати долю Тараса Бульби. У п'єсі три перші яви п'ятої дії розповідають про сім'ю Янкеля, в будинок якого приходять польський гайдук і повідомляє про те, що завтра мають страчувати козаків і серед них Бульбу. Зіставляючи факти, Янкель говорить, що це будуть карати Остапа, бо Тарас загинув. Але гайдук заявляє, що Тарас Бульба живий і завдає багато шкоди полякам, а тому урядом оголошено винагороду у дві тисячі дукатів тим, хто спіймає Тараса чи вкаже, де він знаходиться. Жадібність жидків тягне до зради, але Янкель пам'ятає про те, що Тарас колись врятував його від смерті.

Коли пішов гайдук, до будинку входить Сруль, син Янкеля, разом з Тарасом. І Сруль словами із повісті Гоголя розповідає, як передбачалось везти Тараса на возі: спочатку у бочці з-під горілки, а потім закладеним таранею і, нарешті, обкладеним цеглою.

Тарас дає Янкелю дві тисячі золотих, щоб той допоміг йому зустрітися з сином Остапом, якого поведуть на страшні муки. Жиди радіють цій сумі, бо Тарас обіцяє після повернення з зустрічі з Остапом ще дати три тисячі. А якщо

жиди допоможуть виручити Остапа, то Тарас обіцяв дати ще двадцять тисяч. (У повісті 12). Євреї по-жидівськи забелькотали своєю мовою, радіючи отримати таку винагороду. Янкель запрошує найрозумнішого жиди Мардухайя, щоб обговорити пропозицію Тараса.

Всі переговори з жиди Тарас веде в повісті у Варшаві, а у п'єсі – під Дубно. М. Старицький намагається використати репліки персонажів, які вони промовляють у повісті. Мардухай (у повісті Соломон, хоча серед трьох жидів діє і Мардухай) обіцяє: "Все для ясного пана зроблю, світ виверну. А коли ми та бог захочемо, то все буде як треба!" [4, с. 350].

Гоголь описує, як Тарас, переодягнутий у графський одяг, і Янкель пробиралися через місто, а потім казарми і підземелля, щоб зустрітися з Остапом. Але побачення зривається, бо Тарас не витримує образ, які сиплються з боку гайдука на адресу козаків.

Порівняємо ці репліки, виголошені у повісті та п'єсі:

У Гоголя

"Прошу пана оказати услуги!" произнес жид: "вот князь пришел из чужого края, хочет посмотреть на козаков. Он еще сроду не видел, что это за народ козаки..." "Я не знаю, ваша ясно вельможность", – говорил зачем вам хочется смотреть их. Это собаки, а не люди. И вера у них такая, что никто не уважает".

"Врешь ты, чортов сын!", – сказал Бульба: "Сам ты собака! Как ты смеешь говорить, что нашу веру не уважают? Это вашу еретическую веру не уважают!" "Эге, ге!", – сказал гайдук: "а я знаю, приятель, кто ты: ты сам из тех, которые уже сидят у меня. Постой же, я позову сюда наших".

Тарас увидел свою неосторожность, но упрямство и

У М. Старицького

"Янкель. Прошу пана... це ж ми от їх милость грабя з далекого краю хоче поглянути... хоче поглянути на козаків... зроду не бачив..."

Гайдук. З охотою... тільки ясний грабя, нема нічого цікавого, то собаки – не люди, і віра у них така, що ніхто, не поважа її.

Тарас (із запалом). Брешеш ти, чортів сине! Сам ти собака! Хто сміє на нашу віру лихе що сказати?

Гайдук. Еге-ге-ге! Он що! Так я знаю, приятелю, хто ти! З тих, що там сидять у мене? Га! Ось я гукну!

досада помешали ему подумать о том, как бы исправить ее. К счастью, Янкель в ту же минуту успел подвернуться.

"Ясновельможный пан! как же можно, чтобы граф, да был козак? А если бы он был козак, то где бы он достал такое платье и такой вид графский?"

"Рассказывай себе..." и гайдук уже растворил было широкий рот свой, чтобы крикнуть.

"Ваша королевское величество! молчите! Молчите, ради бога!" закричал Янкель: "Молчите! Мы уже вам за это заплатим так, как еще никогда и не видели; мы давали вам два золотых червонца".

"Эге! Два червонца! Два червонца мне ни по чем; я цырюльнику даю два червонца за то, чтобы мне только половину бороды выбрел. Сто червонных давай, жид!" [3, с.159].

Янкель (кидается)
Ясновельможный пане, я пану, щоб ясний грабя...
(до Тараса тихо) Ой пане, пане.

Тарас. Ех, урвалося!
(стиска кулака).

Гайдук. Ось я вас грабем (хоче кричати).

Янкель. Ваше крулевство, ваша величність, пробі! Ми пану заплатимо!

Гайдук. Сто дукатів, не то зараз гукну!

Янкель. Ой вей! Нащо так багато?

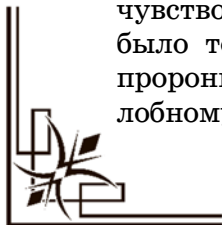
Гайдук. Ані шеляга!"
[4, с. 354].

Якщо у повісті Гоголя всі ці події відбуваються у підземеллі, то у п'єсі М. Старицького – під стінами брами.

Далі Гоголь описує площу, на якій зосередилось багато людей, серед них м'ясник зі збройним майстром, молодий шляхтич, гвардійці та представники соціальних верст населення. Репліки цих персонажів М. Старицький відтворює у третій яві шостої дії, додаючи при цьому натуралістичні розповіді різника про шматування тіла (цього немає у повісті). Без прозових гоголівських характеристик репліки у п'єсі сприймаються дещо збідненими.

174

Вражають читача і ліричні відступи в повісті. "Что чувствовал старый Тарас, когда увидел своего Остапа? Что было тогда в его сердце? Он глядел на его из толпы и не проронил ни одного движения его. Они приблизились уже к лобному месту. Остап остановился. Ему первому приходилось

выпить эту тяжелую чашу. Он глянул на своих, поднял руку вверх и произнес громко: "Дай же, боже, чтобы все, какие тут ни стоят еретики, не слышали, нечестивые, как мучится христианин! Чтобы ни один из нас не промолвил ни одного слова!" После этого он приблизился к эшафоту.

"Добре, синку, добре!" – сказал тихо Бульба, уставив в землю свою седую голову.

Палач сдернул с него ветхие лохмотья; увязали руки и ноги в нарочно сделанные станки, и...

Не будем смущать читателей картиною адских мук, от которых дыбом поднялись бы волоса. Они были порождение тогдашнего грубого, свирепого века, когда человек вел еще кровавую жизнь одних воинских подвигов и закалился в ней душою, не чуя человечества" [3, с. 163].

М. Старицький як драматург добре розумів складність постановки цієї сцени. Тому у ремарках до сьомої яви шостої дії він вказує на її оформлення: чути дзвін католицького дзвону. З монастиря чути сумний хорал. Чується голос: "Ведуть! ведуть!" Жовніри шикуються лавами, юрба, серед неї і Тарас оточує катарню. Одчиняється тюремна брама, із якої виходять козаки, на чолі з Остапом... Тарас хмуρο промовляє: "Остапе! Сину мій!" А Остап, піднявши руку під звуки сумного органу, проголошує: "Нам прочитали вирок, нас ведуть на страшну дратівлю, на смерть... Не зігнемось же ми перед катом, як не зігнулися перед ворогами, і гордо глянемо смерті у вічі!" Козаки вигукують: "Не зігнемось!" А Тарас промовляє: "Добре, синку, добре!" Звучить похоронний дзвін. А Остап продовжує свою промову, і драматург вкладає в його вуста гоголівський текст: "Дай же боже, щоб ніхто з панівляхів, що збіглись сюди, не почув козацького стону, щоб ніхто з нас не промовив і слова". Тарас одобрює ці слова сина, повторюючи фразу гоголівського тексту: "Добре, синку, добре!" Остап знову звертається до козаків: "А нуте, братці, з піснею до катарні!" Козаки рушають за Остапом з величною піснею. І в кінці дії, коли відбувається катування, Остап проголошує: "Батьку, де ти? Чи бачиш, чи чуєш?" І Тарас відповідає: "Чую, синку, чую!" [4, с. 355–356].

За повістю Гоголя далі довідуємося, що після смерті Остапа відшукався слід Тараса. "Сто двадцять тисяч козацького війська, – пише Гоголь у XII завершувальній частині повісті, – показалося на границях України. Это уже не была кака-я-нибудь малая часть или отряд, выступивший на добычу

ли на угон за татарами. Нет, поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отомстить за посмеянье прав своих, за позорное своих уничтожение, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за все, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков” [3, с. 164].

Після такого вступу Гоголь розповідає про те, як молодий, але сильний духом гетьман Остряниця разом із радником Гунею та вісьмома полковниками та багаточисленними військовими чинами, які стояли на чолі полків, гуляли по своїй рідній землі, знищуючи ворога. "Нечего описывать всех битв, – пишет Гоголь, – где показали себя козаки, ни всего постепенного хода компании: все это внесено в летописные страницы. Известно, какова в русской земле война, поднятая за веру: нет силы сильнее веры. Непреоборимо и грозна она, как не рукотворная скала среди бурного, вечноизменчивого моря. Из самой середины морского дна возносит она к небесам непроломные свои стены, вся созданная из одного цельного, сплошного камня. Отовсюду видна она и глядит прямо в очи мимобегущим волнам. И горе кораблю, который нанесется на нее! И щепы летят бессильные его спасти, тонет и ложится в прах все, что ни есть на них, и жалким криком погибающих оглашается пораженный воздух” [3, с. 165].

Цей ліричний відступ у гоголівській розповіді вражає високою і художньо-естетичною піднятістю, осмисленням того великого подвигу козацтва, яке проявило воно у боротьбі за свободу і незалежність своєї батьківщини.

У п'єсі М. Старицького немає і полум'яної промови Тараса Бульби. Драматург зосередив увагу на оцінці козаками ситуації, яка склалася біля розвалені башти над Дністром. В розмові між собою козаки Тарасового та Товкачєвого куренів стверджують, що ні славний полковник Тарас Бульба, ні курінний отаман Товкач не змогли переконати гетьмана Остряницю. Другий козак у виході першому сьомої дії говорить: "Уже як старий Бульба надсаджувался, аж плакав, щоб не няли віри Потоцькому, так ні! Цілу ніч сперечались, а таки, видно, передужала старшина" [4, с. 357].

Вся ця сцена, якої у повісті Гоголя немає, побудована на окремих фрагментах гоголівського тексту. Драматург вкладає

в уста своїх героїв слова, які промовляв Тарас, або ж подавав в описові подій Гоголь. Ця сцена побудована драматургом не лише як діалог персонажів, які оцінюють події минулого, а й як характеристика діянь Тараса Бульби, який справляв поминки по своєму сину Остапу.

Гоголь розповідав, як гуляв Тарас по всій Польщі, справляючи поминки по Остапові, навіть після того, як Бульба не підтримав гетьмана і старшин, які схилились до пропозицій Потоцького, самостійно продовжив боротьбу з поляками. М. Старицький подає різну оцінку пропозицій Потоцького старшиною і Бульбою у 1 яві сьомої дії. Як обробляє драматург гоголівський матеріал і зводить воедино дві точки зору на глобальні проблеми подальших взаємин з Польщею, свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя

"А Тарас гулял по всей Польше с своим полком, выжег восемнадцать местечек, близь сорока костелов и уже доходил до Кракова. Много избил он всякой шляхты, разграбил богатейшие и лучшие замки; распечатали и поразливали по земле козаки вековые меды и вина, сохранным сберегавшиеся в панских погребах; изрубили и пережгли дорогие сукна, одежды и утвари, находимые в кладовых. "Ничего не жалеете!" повторял только Тарас. Не уважили козаки чернобровых панянок, белогрудых, светлоликих девиц; у самых алтарей не могли спастись они: зажигал их Тарас вместе с алтарями. Не одни белоснежные руки подымались из огнистого пламени к не-

У М. Старицького

"2-й козақ... Ні, наш славний Тарас, даремно, що від туги і всякого лиха став білий, як лунь, а не такий: він навіть і на свій пай здобичі не брав, а лишив все на гурт... Йому одно в голові – зничтожить ворога упень, щоб і на розплід його не зосталось, бо, мовляв, що те чортяче насіння... корінням своїм путає нам волю і долю... і що жодного миру з лихвою бути не може... бо і у ворога така ж думка запекла, щоб нас всіх витрощити у пень. Так тут уже – хто кого.

Осаул. Так-так, наш батько на них страшенно лютий. З того часу, як покарали на смерть його останнього сина Остапа, старий мов збожеволів од муки: одна тільки думка опанувала їм – помста! Одна тільки річ

бесам, сопровождаемые жалкими криками, от которых подвинулась бы самая сырая земля, и степовая трава поникла бы от жалости долу. Но не внимали ничему жестокие козаки и, поднимая копьями с улиц младенцев их, кидали к ним же в пламя. "Это вам, вражьи ляхи, поминки по Остапе!" приговаривал только Тарас. И такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селе-нии, пока польское правитель-ство не увидело, что по-ступки Тараса были поболь-ше, чем обыкновенное раз-бойничество, и тому же самому Потоцкому поручено было с пятью полками пой-мать непременно Тараса" [3, с. 168].

зривалась з його уст: "Спра-вити поминки по Остапові". І батько справдив своє слово: всі свої хутори, всі маєтки, все добро до рубця спродав і на ту суму зібрав тисяч десять війська, тобто свій власний полк, та ще сопригласив до гурту отаманів Гуску, Чорто-пхала, Гонівітра, і почали гуляти та поминки по Остапові справляти.

Багато і охочекомонних і простого люду приставати стало до батька, віддячити панам-ляхам за їхні катування та знущання над нашою вірою, за орендарів-жидів. Ну, батько й став руйнувати і вогнем палити панські двори і костьоли... Чотири місяця гуляв, нікого живого не пускав з пекла... ані жінки, а ні панянки, а ні дитини! Заб'ються, було, вони, нещасні, у костьоли, за престоли, лементують, плачуть, здимають руки до неба, аж жаль бере за серце, а батько витяга їх звідтіля за коси і на гука: "Не жалійте псюк! Хай бачать матері, як то солодко, коли дітей на їх очах катують. Оце вам, ляхи, поминки по Остапові!" [4, с. 358].

М. Старицький у діалозі козака і Осавула не вико-ристовує майже жодного гоголівського абзацу чи речення, хоча все те, про що говорять дійові особи, в повісті Гоголя є. Драматург розширює характеристику Тараса Бульби, сповіщає про деталі, яких немає у тексті повісті Гоголя,

посилає тему помсти за смерть Остапа, яка переважає в діяннях Бульби. "Помста, помста і ще раз помста за страшні муки, які переніс Остап, є основною рисою характеристики, яку дає устами персонажів драматург. Національно-визвольні ідеї тут відходять на другий план. М. Старицький уміло передає у діалогах персонажів дух гоголівської розповіді про те, як гуляв по всій Польщі зі своїм поляком Тарас. І розгульні дії Тараса автор п'єси намагається зрозуміти, а не засуджувати, бо після смерті Остапа у страшних муках Тарас міг би "вовком-сіроманцем завити". М. Старицький вводить в текст п'єси ще один діалог, якого немає у Гоголя, що засвідчує перехід від стихійної боротьби полку Тараса як поминки по Остапу, знову до національно-визвольної війни під керівництвом гетьмана.

Діалог, якого немає у Гоголя:

"2-й козак. Так-то, так. А вслід же за Тарасом піднявся і молодий гетьман наш Остряниця?

Осаул. Старий Гуня сприяв думці Бульби та й підбив Гетьмана. А за Гунею повстав весь народ, то і гетьман мусив..." [4, с. 358].

У другій яві сьомої дії М. Старицький також відтворює події, пов'язані з перемовинами Потоцького з козаками і боротьбою Тараса з поляками. У повісті Гоголя про це сказано декількома загальними рядками. М. Старицький цю сцену деталізує, вводить дійових осіб. У цій сцені беруть участь Тарас, Товкач, генеральний писар і декілька полковників. Тарас Бульба, який був не згоден з рішенням старшинської ради йти на перемовинами з Потоцьким, дорікає присутнім. Генеральний писар доводить, що гетьман Польщі дав добрі умови: унію буде скасовано, простолюду надані значні пільги, права козацтва затверджені... Ось уклад підписаний, зафондований... чого ж ще нам бажати? Погуляли, силу козачу показали, добра надбали, ворогів настрацали...

Ну, по доброму мирові час і додому... "...Старшина доповнює генерального писаря: "не весь же вік точити людську кров?"

Ширше на цю проблему дивиться кошовий отаман Товкач, який не погоджується з генеральним секретарем, що "уклад добрий":

"Товкач. Добрий? Що козацтву обіцяє деякі права, а простолюду-полегкість, то вже добре? Т'але ж простолюду наш вільний був до ляхів, а козацьке лицарство мало певні

лицарські права... Та й земля вся нам належала... А тепер прийшла чужа, ворожа сила, захопила наші землі, людей повернула у своє бидло... та й тиче нам у зуби якісь полегкості..." [4, с. 359].

Цього тексту нема у Гоголя. Він необхідний був М. Старицькому, щоб оновити у сучасних умовах той стан, у якому знаходився український народ в час російського поневолення. Тут уже виражалась авторська позиція, близька до тих, що відповідала поглядам представників національного руху ХІХ ст.

Тарас закликає старшину схаменутися, розірвати угоду і кинутись на Потоцького, який їх обдурить, а уклад на шмаття порвуть. Генеральний секретар і старшини залишаються на своєму, закликаючи: "...не робіть бешкету, а вчиніть волю військової ради. Сумиріться і пристаньте до згоди!" [3, с. 167], бо вже військо рушило і його стан зайняли хоругви Потоцького. І далі у відповідь Тараса М. Старицький використовує текст гоголівської повісті, який художньо обробляє (підкреслені слова):

"Тарас. Га, значить кінець? І мови шкода! Ну, прощайте ж навіки! Як цим двом кінцям кривулі не зійтись ніколи (лама шаблю), так і нам, товариші-браття, не стрінутись... Розійшлися наші шляхи, і хай милосердний буде нам суддею! (Цього рядка у Гоголя немає – Г. С.). Запам'ятайте моє слово прощальне! (І далі у тексті повісті ідуть слова у дужках: "при сем слове голос его вырос, подымался выше, принял неведомую силу, и смутились все от пророческих слов). Згадаєте ви мене у свою смертельну годину! Думаєте, купити спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Ой-ой! Запануєте ви іншим пануванням, здеруть з голови вашого гетьмана шкуру, наб'ють її гречаною половою і возитимуть по торгах і базарах. Та й вам панове старшина, не втримати своїх голів; загинете всі по темних льохах, в ланцюгах, між мурами або на драгівні, коли не поварять вже живцем у казанах, як баранів!" [4, с. 360].

Всі, хто слухав Тараса, оцінюють його по-різному. Одні сприймали промову як божевільного, інші – як пророкування. А Гоголь після цих слів зазначає: "Смутны стояли гетман и полковники, задумалися все и молчали долго, как будто теснимые каким-то тяжелым предвестием. Не даром провещал Тарас: так все и сбылось, как он провещал..."

Немного времени спустя, после вероломного поступка под Каневом, вздернута была голова гетмана на кол вместе со многими из первейших сановников" [3, с. 168].

Тарас залишається із своїми прихильниками і козаками Товкача, звертаючись до них словами тексту гоголівської повісті, які були сказані раніше, коли полковник Бульба умовляв гетьмана і старшин не вірити Потоцькому (текст поданий у точному перекладі). Порівняємо його:

У Гоголя

"А вы, хлопцы!" про-
должал он, оборотившись к
своим: "кто из вас хочет
умирать своею смертию, – не
по запечьям и бабьим
лежанкам, не пьяными под
забором у шинка, подобно
всякой падали, а честной,
козацкой смертию, всем на
одной постеле, как жених с
невестою? Или, может-быть,
хотите воротиться домой, да
оборотиться в недоверков, да
возить на своих спинах
польских ксензов?"
[3, с. 167].

У М. Старицького

"А ви, хлопці! Хто з вас
хоче вмирати не на запічках
на лежанках бабських, не
п'яним по під тинном, край
корчми, як падло, а чесною
лицарською смертю, всім на
одній постелі, як молодий з
молодою? Чи може, ви ба-
жаєте вернутися додому та
поширитись в недовірків і
возити на свої спинах поль-
ських ксьондзів?"
[4, с. 361].

"За тобою, пане полковнику, за тобою!" – відповідають козаки словами із повісті Гоголя. І Тарас дає розпорядження козакам. Але вони ґрунтуються уже на словах М. Старицького, яких немає у тексті повісті.

Тарас залишається один з вартовим. Після довгої паузи він промовляє досить великий монолог, у якому жаліється на тяжку втому, бо не радують його ні справа, ні перемоги, ні криваві банкети.

"Один, один на світі, як дуб серед степу, розчахнутий громом, опалений блискавицею, як сирота".

Тарас підводить підсумки своєму життю: "Ой, насміялось ти наді мною, щербата доле! Дала двох синів, двох орлів, яких по лицарському завзяттю не бачило Запоріжжя, – і що ж? Один з-за ляхівки-баби зрадив вірі, Україні – і погинув без пуття, без честі, як пес, а другий – мої гордоці, моя слава..."

Ох, Остапе, Остапе! (тихо заплакав). Пора... чую серцем, що вже недовго... коли в козацьких очах замість пекельного вогню, проступа сльоза, – значить, кінець!" [4, с. 362].

Цей монолог Тараса, написаний М. Старицьким, сприймається природно, і він на місці. Це своєрідне передчуття героя кінця свого досить довгого, щасливого та важкого і трагічного життя.

Події, що відбуваються далі, відрізняються від поданих у повісті Гоголя, де він описує, як Тарас гуляв по Польщі і опинився на березі Дніпра, переслідуваний військом Потоцького. "Шість дней уходили козаки проселочными дорогами от всех преследований; едва выносили кони необыкновенное бегство и спасали козаков. Но Потоцкий на сей раз был достоин возложенного поручения; неутомимо преследовал он их и настиг на берегу Днестра, где Бульба занял для роздыха оставленную развалившуюся крепость" [3, с. 168–169].

М. Старицький далі досить динамічно, чітко і стисло подає цей момент, звертаючись до прийому домислення. Після проголошеного внутрішнього монологу до Тараса звертається вартовий, який сповіщає полковника про наближення групи кінних поляків з білою хусткою, що здивувало Бульбу. Виявляється, що стрілою поляки направили Тарасу Бульбі ультиматум Потоцького, наповнений грубими вульгарними словами про полегшення козакам смертної кари, якщо вони здадуться у полон, і не розраховувати на обіцяний мир: "Я тим миром доїду ще і вашого бидлячого гетьмана!" Цим листом Потоцький підтвердив пересторогу Тараса. Бульба дає розпорядження: "На коней, хлопці! Держіть до Дністра! Не вважай на провалля, лях не перескочить!" Сам же Бульба замешкався, бо впала люлька, яку він не хотів залишати ляхам, і був схоплений поляками. Тарас прив'язаний до сухого дерева, шляхтичі розвели вогнище, під яким менше всього думав про кінець свого життя. Він намагався скерувати дії своїх козаків, які тікали від погоні ворогів. І М. Старицький використовує репліки, які виголошує Тарас Бульба у повісті, обробляючи їх художньо:

182

У Гоголя

У М. Старицького

"К берегу! к берегу, хлопцы! Спускайтесь подгорной

"Гей, хлопці! Ліворуч! Лі-во-руч! Під кручею бачу човни.... не чують! Боже не

дорожкой, что налево. У берега стоят челны, все забирайте, чтобы не было погони!"

"Прощайте, товарищи!.. Вспоминайте меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь, да хорошенько погуляйте! Что взяли, чортовы ляхи? Думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся козак? Пойдите же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.." [3, с. 171].

чуют!... Гей, ліворуч! Почули: так-так! Тепер безпечно! Прощавайте, друзі! Згадуйте і мене та там тої весни прибывайте сюди погуляти! А що, взяли, ляхи? Думаете, що є що на світі, чого б злякався козак? Ех, необачні, зламали ви згоду з орлами і лишились без своїх оборонців, а налетять на вас шуляки, то і заключають вашу буйну сваволю і славу!"

[4, с. 364].

М. Старицький, притримуючись передових прогресивно-демократичних поглядів, не міг повторювати слова Гоголя про російську віру та про російського царя, у якого повірив автор "Ревізора".

Гоголь завершує свою розповідь про Тараса Бульбу словами: "А уже огонь подымался над костром, захватывал его ноги и разостлался пламенем по реву... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!.. Козаки живо плыли на узких двухрульных челнах, дружно гребли веслами, осторожно минули отмели, всполошивая подымавшихся птиц, и говорили про своего атамана" [3, с. 171].

Порівняльний аналіз гоголівського тексту і п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького дав можливість з'ясувати спільність і відмінність їх текстів, трактування основних образів Тараса, Остапа, Андрія.

У драматургів ширше був розкритий образ матері, яка з другорядного перетворюється в один із основних. Як не важко було передавати геніальний гоголівський текст засобами сценічного дійства, все ж драматурги кожен по-своєму знаходили ті художні прийоми, які сприяли збереженню

художньо-образної специфіки повісті і її основної сюжетної лінії. Відходи від гоголівського тексту пояснюються тим, що у драматичному творі потрібно було більш сконцентрованим подати основний розвиток подій, чіткіше і логічніше об'єднати окремі епізоди, щоб не перевантажувати дійство п'єси і подати вершинні моменти, які відіграють важливу роль у розвитку ідейного змісту твору.

У порівнянні з гоголівським текстом у п'єсах чіткіше звучать українські соціально-національні аспекти, зняті прославляння "русской землі" і "русского царя", що не відповідало ні історичному часові, який осмислюється у творах, ні тим національно-патріотичним настроєм самих драматургів і тим цільовим настановам, керуючись якими вони вводили свої п'єси не лише в мистецьке, а і суспільно-політичне життя 70–90-х рр. ХІХ та поч. ХХ ст.

Важливу роль у розкритті ідейного змісту п'єс відіграє не лише автор, а й постановник і актор, які своїми сценічними засобами відтворювали події драми і підносили глядацькій аудиторії образи. Їх майстерність сприяла поглибленню сприйняття персонажів і визначенню їх ролі у національно-визвольній боротьбі українського народу проти ворогів. Часто створені на сцені образи переходили із часткового їх трактування у символ народної мудрості, звитяжності, національному духові. Цьому допомагали включені в сценічне дійство музика, пісні, народно-побутові сцени. Введений М. Старицьким образ Кобзаря посилює національний характер всього дійства.

*Драматург К. Ванченко-Писанецький
серед членів своєї родини*

Тарас Бульба на українській сцені

*Актор Марко Кропивницький у ролі
Тараса Бульби*

Перші українські інсценізації повісті Гоголя "Тарас Бульба" були здійснені у 80–90-х роках ХІХ ст. Історичний час вимагав нагадування українцям їх героїчної боротьби за свободу і незалежність. І найбільш близькою до цієї проблематики була гоголівська повість, переробки якої для сцени вперше здійснив театральний діяч Григорій Ашкаренко, трупа якого працювала в Кременчузі (1880–1890). Вона була російськомовною, справи йшли погано. І тоді М. Кропивницький і М. Садовський порадили йому звернутися до міністра внутрішніх справ Росії графа Лоріса-Мелікова, щоб той дозволив їм ставити п'єси малоросійською мовою. Текст телеграми, як згадує М. Садовський, був жалібний. Антрепренер Г. Ашкаренко скаржився на стан справи у трупі, і він, "полтавський дворянин і російський патріот", просив його сіятельство не дати можливості зовсім розоритися та дозволити поставити декілька українських вистав, на які підуть глядачі, адже це допоможе вийти трупі зі важкого становища [1]. І такий дозвіл був отриманий. Радості не було меж. Пішли на сцену п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських драматургів. Але їх було обмаль, і Г. Ашкаренко почав обробляти для сцени твори Гоголя. Спочатку були "Тарас Бульба" (драма у 5 діях і 8 одминах), яку цензура не дозволила 24.02.1887 р., а потім "Царицині черевики, або Чого кохання не зможе" (комедія у 3-х діях, 4 одминах) (ценз. дозвіл 10.08.1890). Не зважаючи на перепони, п'єса "Тарас Бульба" все ж пробилася крізь цензуру.

Поступово на постановку нових інсценізацій "Тараса Бульби" під різними назвами отримують цензурний дозвіл В. П. Райський-Ступницький ("Похід запорожців і Тарас Бульба", 1896), А. Ф. Шатковський ("Тарас Бульба", 1897), В. Д. Цисс ("Тарас Бульба", 1899), І. Я. Квітка (Павловський) ("Тарас Бульба і його сини", 1903), І. А. Тогобочний ("За віру і край (Тарас Бульба)", 1903) та ін.

186

Відомий актор і режисер Василь Василько, який пройшов школу М. Кропивницького, М. Садовського, Л. Курбаса, Г. Юри та інших діячів театрального мистецтва, децю скептично ставився до цих антрепренерів та постановників вистав у власних пересувних подорожуючих по Україні

трупах. У своїх спогадах він писав: "Потураючи низькопробним смакам найвідсталіших елементів міщанства та буржуазії, "малороси" насаджували безідейність, аполітичність, відхід від життєвих тем. Серед них з'явилося багато всіляких драмаробів – епігонів, халтурників на зразок Раєвського, Боровиковського, Ванченка-Писанецького, Суходольського, Колесниченка, які засмічували українську сцену п'єсами низького ґатунку. Серед цих драмаробів було багато антрепренерів, і вони легко просували свої горе-твори на сцену. У кожного такого антрепренера обов'язково був свій "Тарас Бульба", своя "Майська ніч", свій "Мазепа" [2].

І все ж поява в репертуарі українських труп п'єс на гоголівську тематику сприяла збагаченню репертуару, підняттю якісного його рівня.

Серед яскравих сценічних інтерпретаторів гоголівської повісті були Марко Кропивницький, Микола Садовський та інші представники старшого покоління українських акторів.

Важливою сторінкою у творчій біографії Марка Кропивницького була робота актора над роллю Тараса Бульби у виставі "Тарас Бульба під Дубно" в інсценізації Костянтина Ванченка-Писанецького за повістю Гоголя [3].

Перший раз виставу показали на гастролях у Курську 17 січня 1893 р. [4]. Цю інсценізацію побачили шанувальники театру багатьох міст протягом тривалого часу.

Вперше в Україні виставу показали 15 серпня 1893 р. в Харкові [5], де базувалась власна трупа М. Кропивницького, яка на початку 1893 р. розпалась, і він перейшов у трупу Пономаренка, де працював актором та режисером. У репертуарі цієї трупи з'явилася п'єса "Тарас Бульба під Дубно". Після Харкова [6] вона включалась у репертуар різних труп, в яких брав участь М. Кропивницький, а у другій половині 1894 р. своєї трупи. Її показували під час гастролей по Україні у 1894–1896 роках у Чернігові, Ніжині, Гомелі, Бобруйську, Києві, Катеринославі, Одесі. По-різному складався репертуар театру, тому виставу "Тарас Бульба під Дубно" ставили по декілька разів під час гастролей в тому чи іншому місті [7]. В репертуарі М. Кропивницького ця п'єса значилася 50 разів. Останній раз актор зіграв Тараса у ній 23 березня 1900 р. під час перебування його трупи у Миколаєві [4, с. 476].

Інтерес до цієї вистави був у глядачів постійним. І не лише тому, що це був знайомий гоголівський сюжет, все ж їх

цікавила його інтерпретація та сцені. Автор інсценізації К. Ванченко-Писанецький виділив чотири основні епізоди, які постійно хвилювали читачів: зустріч Тараса з синами, прощання матері з Андрієм і Остапом, вбивство Тарасом Бульбою свого сина Андрія та власна смерть Тараса, коли його поляки прив'язали до дерева і підпалили. Саме ці сцени дали можливість розкритись багатьом акторам, які брали участь у виставі.

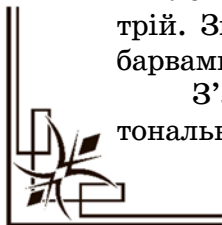
Критика постійно відзначала гру М. Кропивницького, підкреслюючи, що він це робить живо і викінчено. Вражав глядачів і акторський "оксамитний, широкого діапазону міцний бас-баритон, що так імпонував у "Тарасі Бульбі" [8]. Як зазначав актор Г. Маринич, "у цій ролі Кропивницький перевтілювався до невпізнання; зовсім інша, велична, постать, і мова, і орлиний погляд, і тверда, широка хода, і поведінка військового" [9].

Спогади акторів дають можливість відтворити основні картини інсценізації. К. Ванченко-Писанецький дещо відступає від гоголівського тексту повісті, бо потрібно було створити її сценічний варіант. Декорація першої дії в основному збігається з гоголівським описом Тарасової світлиці.

На сцені бачимо Тараса Бульбу – Марка Кропивницького, який сидить на лаві. Він одягнутий у широкі червоні шаровари, підперезані зеленим поясом, червоні чоботи, білу вишивану сорочку. На його обличчі виділяються білі довгі вуса, біла чуприна – оселедець, кінець якого закладений за ліве вухо, сиві наклеєні брови і горбинка на носі. А з-під брів дивляться розумні, надзвичайно виразні очі. Чекаючи синів, Тарас – Кропивницький перебирає струни на бандурі (до речі, актор добре умів грати), і співав пісню "Ой під лісом та під Лебедином". "Під м'які, чарівні звуки бандури оксамитно, з глибоким почуттям ллється пісня", – зауважував виконавець ролі Андрія Іван Мар'яненко, який грав разом з М. Кропивницьким у цій виставі [11].

Клопочеться біля столу дружина Тараса Соломія (арт. Г. Борисоглібська), думки якої пов'язані з турботою про синів: "Як то вони дойдуть?" У цей час заходять сусіди – Товкач, Шило та інші. "Вони вносять із собою жвавий, бадьорий настрій. Змінився ритм, задзвеніли келихи, заграли яскравими барвами жупани" [10, с. 36].

З'являються сини Тараса Остап і Андрій. Змінюється і тональність розвитку дії вистави. Звучить перша репліка

батька: "А повернись, сину, цур тобі, який ти смішний?.. А ну, побіжи котрий з вас, чи не впадеш, заплутавшись у поли?.." [12, с. 8]. В цих словах відчувається і задерикуватий характер Тараса, і гордість, що, нарешті, прилетіли його богатирського складу сини-соколи, і гумор.

Остап ображається і кидає різкувато, але з гордістю слова: "Ой, не смійся, батьку! далєбі поб'ю". "Тарас – Кропивницький, ховаючи внутрішнє захоплення, якомь через сміх, що від нього весь він труситься, цілком серйозно дивується: "Як, батька?.." – і далі всю бійку веде дуже легко, на жартівливому серйозі, без фізично-м'язового напруження" [10, с. 37]. І лише після того, як Остап подужав Тараса, батько цілується з сином, промовляючи: "Отак, синку, бий усякого, хто зачепить!" Гра акторів у цій сцені була настільки природною і майстерно побудованою, що завжди викликала захоплення і гучні оплески.

Порівняно з гоголівським текстом, в інсценізації з'являються нові персонажі, зокрема, Кобзар, який приносить звістку про те, що польська шляхта плюндрує рідний край, знущається з людей. Настрій у присутніх змінюється. Обурення, гнів чується із вуст козаків, які хапаються за шаблі. Тарас Бульба у стані, психологічного надриву б'є горшки, вигукуючи: "На біса мені ця хата! На біса мені ці горшки! Завтра ж їду з синами на Запоріжжя". Його підтримують і сусіди.

Усі розходяться. Залишається у хаті лише Андрій. Біля сонного сина затримується мати, яка виголошує монолог, що передає гарячу материнську любов і тугу. Що чекає на її синів-соколят, чи зможе вона знову їх побачити? Допомагає актрисі Ганні Борисоглібській передати материнське горе, щем серця, тугу самотності музичний супровід. Музика дає можливість прискорити розвиток дії. Завершальні музичні акорди передають почуття пробудження. Світає. Виходять Тарас з Остапом, щоб зібратися у дорогу.

М. Кропивницький у сцені прощання дружини-матері з чоловіком та синами відходить від гоголівського трактування поведінки Тараса. У цей час він проявляє чутливість до своєї дружини. Іван Мар'яненко згадував:

"Тарас по паузі спиняється перед матір'ю, що сидить, скорботно, схиливши голову, над Андрієм. Старий хитає головою і, зітхнувши, промовляє: "Ну, пора, пора!". В цьому

"пора" звучить і готовність до виконання рицарської повинності захищати рідний край від напасників, і людське почуття до материнської любові.

"Поблагослови дітей своїх. Материна молитва зо дна моря винесе", – стримуючи глибоке хвилювання, говорить Тарас.

Мати теж насилу стримується, проказуючи благословення. Сцена набуває глибоко драматичного, затамованого напруження: здається, от-от вирветься зойк із материних грудей.

Та старий Бульба – Кропивницький швидко піднімає синів:

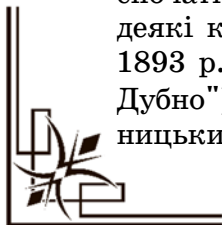
– Ну, синки, час, час!

І тут мати в пориві кидається до дітей, благає Тараса залишитися ще трохи. Тарас стримує її і свої почуття, що перехоплюють йому голос. Останній зойк – і мати, як підкошена, падає на руки Тарасові.

– А, мати!.. – тамуючи велику схвильованість промовляє Бульба – Кропивницький і швидко виходить з рішучим наказом: "На коней!" [10, с. 37–38]. У цей час вибухнула пісня "Засвистали козаченьки". На сцені залишається осиротіла жінка й мати, яка схилилась на одвірок і плаче. Не витримуючи своєї туги, вона знепритомнівши падає на землю. Поступово стихає пісня.

"Від цієї мужньої гамми почуттів, – зауважує І. Мар'яненко, – заходиться серце і підступають до горла сльози навіть у нас, виконавців ролей Андрія й Остапа. Публіка теж плаче" [10, с. 38].

Порівнявши репліки персонажів п'єси "Тарас Бульба під Дубно" зі спогадами І. Мар'яненка, встановлюємо, що вони не відповідають змістові п'єси. Крім цього, п'єса К. Ванченка-Писанецького, закінчується смертю Андрія, панночки від рук Тараса і повідомленням Сороки про смерть Остапа. А у спогадах говориться і про майстерно зіграні сцени загибелі самого Тараса, чого немає у п'єсі К. Ванченка-Писанецького. В чому ж причина цих розбіжностей? Нас наштовхує на думку, що М. Кропивницький у свій репертуар включив спочатку слабку п'єсу К. Ванченка-Писанецького, внівши деякі корективи в текст твору. І тут слід нагадати, що саме 1893 р. М. Старицький закінчив п'єсу "Тарас Бульба" ("Під Дубно"), яку заборонила цензура. Очевидно, М. Кропивницький, готуючи виставу, взяв у М. Старицького деякі сцени

та персонажів. А 1897 р. цензура дозволила другий варіант п'єси М. Старицького до постановки. Тож, можливо, М. Кропивницький використав у своїй режисерській діяльності і цей варіант, але, як засвідчує хронологія постановки п'єс по роках і містах показу, всі вистави, пов'язані з гоголівською повістю, йшли під назвою "Тарас Бульба під Дубно" [4, с. 476]. Детальніше встановити цю істину міг би лише режисерський варіант вистави М. Кропивницького, але він поки що не розшуканий.

Проте, як би там не було, спогади сучасників та відгуки періодичної преси підтверджують високу майстерність М. Кропивницького.

Критика постійно відзначала сцену підготовки козаків до бою з польською шляхтою під Дубно, насичену стурбованістю Тараса про зникнення сина Андрія, його зраду, сумнівами і, нарешті, зустрічю з ним.

М. Кропивницький створює тонкий психологічний малюнок зміни думок з чимраз чіткішими, виразнішими інтонаційними барвами переконанням у зраді сина. Мимохіть захоплюєшся і живеш почуттями героя. І ось Тарас довідується про зраду Андрія. Враз гостро змінюється ритм. В очах замигтіли блискавиці. Мов грім, лунають бурхливим рокотом страшні прокльони, заповнюючи сцену й зал. Акторам не вистачає сили дотримуватися відповідного тону. Напруження невпинно зростає. Починається бій.

"Рубаючи направо й наліво, влітає на сцену Андрій.

– Стій! – гукає Тарас.

Велика пауза. Під важким поглядом Тараса Андрій немов кам'яніє.

– Ну що, синку, допомогли тобі твої ляхи? – стримуючи себе величезним напруженням волі, удаючи спокій, важко промовляє Тарас – Кропивницький. – Так продати віру, продати своїх... – За цим спокоєм, за цією непорушністю відчувається внутрішнє клетотіння гніву й розпачу, а разом – болу й сорому за сина. В залі мертва тиша. Постріл. Зойк. Андрій падає мертвий.

– А чим не козак був... – по великій паузі ринуть з глибини душі органі, затамовані звуки невимовного горя батька-рицаря. Потім бурхливий порив – заклик до бою" [10, с. 38].

Важко сказати, з кого писали свого Тараса Бульбу художники Герасимов та Кибрик, але, мабуть, вони бачили

світлини, на яких зображений актор Марко Кропивницький у ролі Тараса. Саме таким і уявляєш собі гоголівського героя.

"Це були висоти художньо-реалістичної героїки", – зазначає Іван Мар'яненко. У виконанні М. Кропивницького Тарас Бульба виростав у легендарного велетня, мужнього борця за свободу України від будь-яких її ворогів. Майже не було жодного разу, щоб критика різних міст не відзначила цю роль великого майстра [11]. М. Кропивницького у той час називали "малоросійським Щепкіним" [4, с. 323].

Виконання М. Кропивницьким ролі Тараса Бульби демонструвало не лише уміння актора створювати на сцені живі образи реальної дійсності, піднімаючи їх до своєрідної символіки, а й збуджувати почуття глядачів, спонукати їх до роздумів про долю України і її народу.

Таким ми його бачимо й у фінальній сцені, коли Тараса схопили шляхтичі. Над ним глумляться гайдуки, прив'язуючи до сухого дерева і підкладаючи гілля під нього. Але не про свою смерть думає Тарас–Кропивницький. Його погляд звернений до козаків, які тікають від погоні. Він голосно подає команди: "Гей, хлопці! До човнів! До човнів!" і закликає їх повернутися згодом і помститися ненависним ворогам. М. Кропивницький робить цю невеличку фінальну сцену емоційно звеличеною, як апофеоз героїзму і мужності козаків, які і в найтяжчі хвилини залишаються стійкими та мужніми. Перед нами залишається живий Тарас Бульба, який входить у безсмертя. Скільки величі і трагізму треба було вкласти у цю роль, щоб її обезсмертити. Завдяки грі героїв п'єса переростає в глибоко реалістичне дійство, пронизане героїчною романтикою.

Молодий тоді ще актор Г. Маринич дивувався: "Надзвичайне виконання ролі Тараса М. Л. Кропивницьким мене просто зачарувало, і я дивувався, як може людина створити такий сильний трагедійний образ. Кращого виконавця цієї ролі мені не довелося побачити за все своє життя" [4, с. 302]. Актор О. Дорошевич підтверджував: "Який це був могутній Тарас! Кожне слово, кожен рух цього Тараса просились на полотно, в гіпс, мармур, і нам здавалось, що якби великий Гоголь воскрес і побачив цього геніального виконавця його Тараса, він напевно сказав би: "Так, це мій Тарас. Для такого велетня-актора можна і слід було написати таку постать, як мій Тарас Бульба" [4, с. 325].

Неперевершеним виконавцем ролі Тараса Бульби виступав і Микола Садовський. Серед різних постановок, здійснених М. Садовським за творами М. Гоголя, особливо виділяються дві – "Тарас Бульба" і "Ревізор". Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" Микола Карпович любив і про це неодноразово заявляв у своїх виступах. Він вважав, що коли б Гоголь написав лише одного "Тараса Бульбу", то й цим твором він віддячив народові, що породив його. Образ Тараса Бульби М. Садовський розцінював як такий, в якому найяскравіше втілено "національні риси патріота-українця".

То ж коли Михайло Старицький написав п'єсу за славнозвісною повістю, М. Садовський включив її до репертуару свого театру. Незадовго до цього у 1906 р. він створив разом з М. Заньковецькою на основі ніжинської і полтавської труп перший в Україні стаціонарний театр. У сезоні 1908–1909 років і була поставлена вистава "Тарас Бульба", для якої вперше готувалися декорації, костюми, реквізит. Як відзначає відомий режисер В. Василько, який у цей час працював у театрі, "постановка "Тараса Бульби" – одна з програмних, капітальних робіт Миколи Карповича. У ній яскраво була втілена тема патріотизму, вірності, братерства. Перше враження від вистави – це нічого показного, нарочито підкресленого. Їй притаманні суворість і простота. Усе гранично реальне, переконливе, глибоко правдоподібне. І в грі акторів, і в костюмах, і в декораціях – у всьому була глибина і велич творчого задуму авторів спектаклю, ніякої помпезності, театральщини, до якої легко можна було б вдатися при постановці історичних п'єс" [2, с. 59].

М. Садовський був завжди уважний до створення вистави, до кожної дії, продумував до дрібниць кожну мізансцену. В першій дії події відбуваються на подвір'ї садиби Тараса Бульби. Чітко виписана декорація: добротна хата заможного козака з невеличким ганком, через усю сцену – частокіл, посередині її широка брама з хвірткою. Ліворуч на передньому плані – міцний, величезний дуб, під яким стоїть стіл і лави. Все зроблено на совість: добротно, міцно. Саме тут відбудеться знаменита сцена зустрічі Тараса з синами Остапом та Андрієм, які поверталися з Київського колегіуму.

Микола Садовський, граючи Тараса, уважно продумав як вбрання, одягнувши білий жупан, який пасував до його сивої чуприни та вусів, червоні шаровари і такі ж чоботи, дорогий "слуцький" пояс, на якому зависала крива шабля,

два пістолі, порохівниця, пірнач, так і зовнішні риси, які проявлялися в густих бровах, орлиному пронизливому погляді. Микола Карпович добре володів зміною голосу та пластичністю руху. І тут він обрав трохи хриплуватий, але міцний голос, а також тверду, хоча і старечу ходу.

Роль Остапа грав один із видатних учнів М. Садовського Олександр Корольчук, який був у театрі вчителя з дня його заснування і до 1920 року. Високий на зріст юнак з розвиненою мімікою та пластичною виразністю, хорошим голосом – таким залишився він у пам'яті сучасників. О. Корольчук грав переважно характерні ролі. Серед кращих його робіт і гоголівські образи: Хорунжий ("Вій"), Чарівник ("Страшна помста") та Остап ("Тарас Бульба").

Андрія грав видатний актор Іван Мар'яненко, який працював у театрі з 1906 р. Він мав "прекрасні зовнішні та внутрішні дані – високу струнку постать, красиве обличчя, чудовий грудний голос, наявність певної акторської психотехніки, високу загальну культуру" [2, с. 192].

Підбір акторів на головні ролі відповідав гоголівським типам героїв: високі, статні, дужі стоять сини перед Бульбою. "Тарас глузує з їхнього довгополого вбрання. Андрій (І. Мар'яненко) стоїть засоромившись, а в очах Остапа (О. Корольчук) забігали бісики завзяття. Починається бій навкулачки батька з сином. У цій сцені не було ніякої метушливості, комедійності, події будувалися на цілковитому серйозі: випробування силою, ділом, а не словами. Тарас захоплювався, навіть пишався Остапом. Він бачив у ньому свою молодість, і сам ніби молодшав" [2, с. 136].

М. Садовський продумав кожну картину. Закінчилась зустріч з дітьми. Пішли розмови про подальшу їх долю. І глядач, слідкуючи за Тарасом – М. Садовським, розуміє, що збудження героя не випадкове. Він вважав, що змужніти сини зможуть лише на Січі, і це значить, що необхідно їхати туди зараз. Емоційність Тараса, коли він б'є горшки, викликана саме цим рішенням, цим піднесенням почуттів.

Глибоко психологічно розкрита сцена прощання матері з синами. Образ матері створила видатна актриса Ганна Борисоглібська. Невисока на зріст, огрядна, з круглим обличчям, хитруватими очима, трохи хриплуватим голосом актриса уміла яскраво створювати побутові образи. І в цій сцені бачимо, як Г. Борисоглібська правдиво, щиро, з великим драматизмом передає материнські почуття. Ніч. Мати,

схилившись над головами своїх синів, проголошує, причитаючи в стилі народного голосіння, монолог. І в характері його виголошення відчувається, що мати назавжди прощається зі своїми дітьми. Материнське серце підказує їй, що вона їх більше не побачить. Це справляє сильне враження.

Всі, хто працював разом з М. Садовським, зокрема В. Василько, І. Мар'яненко та інші, звертають увагу на вміння режисера організовувати масові сцени. М. Садовський досить чітко все продумував, вибудовував. Кожний персонаж масовки відігравав свою функціональну роль. І у виставі "Тарас Бульба" теж дуже вдало поставив народну сцену під Дубно. "Біля фортеці, що видніється вдалині, розкинувся військовий табір козаків, оточений возами з гарматами. Відчувається суворий побут походу, похмурий гумор, військова дисципліна. Кожний знає своє місце і завдання. Все організоване, чітке, виразне. Спускається ніч і у таборі поступово стихає вир життя. Своєю природністю і невимушеністю ця сцена справляє сильне враження" [2, с. 53].

Тарас Бульба приліг на возі. Він стомився і заснув. Прокидаючись, він промовляв лише одну фразу. Але робив це М. Садовський природно, та ні стілець не відчувалося ніякої гри. Це був природний стан людини, що, не розслабляючись, поринала в сонне забуття. І тому Тарас не звернув уваги ні на жінку-татарку, ні на сина Андрія, які витягли у нього з-під голови мішок з хлібом. Монотонно щось промовляючи, Тарас повернувся на другий бік. І все це зроблено М. Садовським психологічно правдиво.

Велике враження залишала сцена зустрічі Тараса з Андрієм під час бою і його страти. І знову М. Садовський глибоко розкриває свої переживання. І тут велику роль відіграють і міміка, і інтонації голосу, і ритм гри. Посередині сцени твердо, трохи розставивши ноги, стоїть Тарас – Садовський і суровим поглядом дивиться на Андрія. І може, перед Бульбою промайнули хвилюючі епізоди з дитячого та юнацького життя сина, який зрадив надії батька. І ось звучить суворий, трохи надломлений голос батькового вироку: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю". І в цій мізансцені двоє: батько та син. Хоча на сцені багато козаків, але глядач не звертає уваги на них. Все зосереджено на двох, на тій трагедії, яка розіграється через хвилину. А зараз батько й син пильно дивляться один на одного, і їх погляди зійшлися. Але в цю хвилину батько втратив не просто сина, а захисника

Батьківщини, тому природним і був постріл, і слова: "Чим не козак був?". У цих словах відчувався страшний біль і глибокий батьківський сум. Всю цю сцену М. Садовський будував на поглибленому психологізмі. І не відчувалося тут сценічної гри. М. Садовський передавав глибоке батьківське горе. "Це була справжня патетична трагедійна сцена", – підкреслював В. Василько.

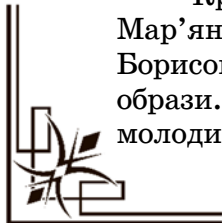
Продумано була поставлена і остання сцена загибелі Тараса. Фінал п'єси. Охоплений полум'ям, Бульба, перериваючи слова від болю і задухи, бо йому не вистачає повітря, кричить козакам, які знаходяться біля човнів, спрямовує їх врятування і закликає повернутися та віддячити ляхам по заслугах.

Вистава була зіграна майстерно, бо всі актори відчували особливу відповідальність. М. Садовський добивався від кожного актора точної передачі характеру героя, створення того типу, який би відповідав епосі. Учасник цього колективу актор І. Мар'яненко відзначав, що М. Садовський краще поставив цю виставу, ніж М. Кропивницький, "І декорації, і костюми, і масові сцени, і музичне оформлення – все перевершувало давню поставу Марка Лукича. Спектакль звучав як широке монументальне полотно героїчних подій. Та прекрасне в цілому виконання Тараса Садовським вже не могло дорівнятися до виконання Кропивницького – Миколі Карповичу не вистачало голосових ресурсів" [10, с. 164]. І все ж М. Садовський по-своєму зумів майстерно створити образ Тараса, який надовго запам'ятався глядачам.

Виступаючи 12 березня 1917 р. на зборах українських акторів, М. Садовський висловив свою мрію поставити оперу М. Лисенка "Тарас Бульба". Останній раз поставив М. Садовський п'єсу М. Старицького "Тарас Бульба", коли він у 1922 р. працював в ужгородському театрі. Образ Тараса, зіграний ним, та і вся постановка мала великий успіх у глядачів. А під час перебування у Чехословаччині празькі студенти звернулися до знаменитого актора і режисера поставити "Тараса Бульбу". Ця робота мала для М. Садовського моральне задоволення.

196

Крім М. Садовського, у виставі 1908 р. брали участь Іван Мар'яненко (Андрій), Олександр Корольчук (Остап), Ганна Борисоглібська (мати) та інші. Кожен із них створив яскраві образи. За спогадами В. Василька, Мар'яненко–Андрій – це молодий хлопець, лагідний до матері, задумливий, дещо

замкнутий у собі. У відносинах до полячки проявляє себе як закоханий юнак, але не демонструє себе "солоденьким" любовником, як дехто з акторів і досі грає цю роль" [2, с. 21]. І. Корольчук представляє Остапа спокійним, розважливим, вольовим, дужим і завзятим козаком.

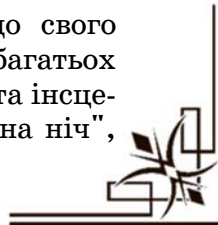
Ганна Борисоглібська створила яскравий образ дружини і матері. "Сцену прощання з синами, – засвідчує В. Василько, – вона сповнювала щирим материнським почуттям, великим драматизмом. "... Ніч. Мати у головах поснулих синів. Монолог починався з думок про їхню долю. Свої болючі переживання і відчай вона виливала у причитуванні над синами, у народному голосінні ніби над померлими. Це справляло дуже сильне враження" [2].

На початку ХХ ст., у радянський час, п'єси Гоголя "Одруження", "Ревізор", "Сорочинський ярмарок", "Майська ніч", а також деякі інші на сюжети його повістей йшли в багатьох театрах українською мовою, вистава "Тарас Бульба" з'явилася вперше на сцені Театру ім. М. Заньковецької, колишнього Народного театру П. Саксаганського, у сезон 1922–1923 року.

Академічне видання "Український драматичний театр" (1952), підготовлене Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії, лише двічі згадує "Тараса Бульбу" за п'єсою М. Старицького серед поставлених вистав українськими театрами та й то це припадає на 20-ті рр. ХХ ст.

Короткі свідчення зустрічаємо у хронологічних відомостях про діяльність окремих театрів. Так, Український драматичний театр ім. М. Заньковецької, повернувшись у 1944 р. до Львова, у 50-х рр. ХХ ст. у переддень ювілею М. Гоголя включив до свого репертуару "Тараса Бульбу", п'єсу М. Старицького, поставлену головним режисером театру Борисом Теном [13; 14]. А у 1954 р. до 300-річчя возз'єднання України з Росією виставу "Тарас Бульба" поставив Рівненський обласний музично-драматичний театр. Трохи пізніше п'єса М. Старицького зайняла важливе місце у репертуарі Тернопільського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка [15] і Миколаївського драматичного театру юного глядача (1959) [17].

Театри Західної України охочіше включали до свого репертуару "Тараса Бульбу", ніж інші театри, хоча у багатьох із них йшли п'єси М. Гоголя "Ревізор", "Одруження" та інсценізації його творів "Сорочинський ярмарок", "Різдвяна ніч",

"Вій", "Майська ніч", "Сварка Івана Івановича з Іваном Никифоровичем", "Мертві душі" та інші.

У 60-х рр. ХХ ст. на афішах Дніпропетровського академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка з'явилося повідомлення про постановку романтичної вистави "Тарас Бульба".

У зв'язку з підготовкою до святкування 200-річчя від дня народження М. Гоголя активізувалась робота, пов'язана з постановкою вистав за повістю "Тарас Бульба". За основу їх брався текст не М. Старицького, а інших авторів, які за сюжетом гоголівської повісті написали свої твори. Так, полтавчани поставили п'єсу Івана Барабаша, а харківчани – Леоніда Томи та ін. [16].

14 жовтня 2006 р. Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр імені Володимира Магари показав виставу "Тарас Бульба" за сценарієм Леоніда Томи у постановці художнього керівника проекту Валентина Слонова та режисера-постановника Євгена Головатюка. Це незвичайне театральне дійство, яке розгорталось просто неба у Козацькій залозі на острові Хортиця, було задумане як героїчна сага про українську славу.

У виставі задіяно майже 150 осіб, весь склад Запорізького театру, а також актори кінноспортивного театру "Запорізькі козаки" (керівник – Юрій Капішинський), вихованці Запорізької дитячо-юнацької школи бойових мистецтв "Спас" (керівник – Костянтин Рижов), театр вогню "Юрак" (керівник – Юрій Ряничов). Проведена була велика робота з підготовки вистави: пошили понад 100 костюмів, зробили вози, виготовили шаблі, зброю, гармати, різний реквізит, декорації. В цьому велику роль зіграла художник Катерина Слонова. Музику до вистави написали Наталія Боева та Дмитро Савенко.

У виставі основні ролі зіграли провідні актори. Образ Тараса Бульби яскраво створив відомий український актор, народний артист України Михайло Голубович, високий, статний, красивий представник козацької відваги і мужності, Остапа – Роман Гринь, Андрія – Антон Попудренко, панночки – Наталія Зубик, матері – Ніна Шинкарук, кобзаря – Сторчогляда – Владлен Попудренко, Товкача – Іван Смолій та інші актори театру.

Вистава справила велике враження на глядачів, яких зібралося понад 300 чоловік. Звучав гоголівський текст

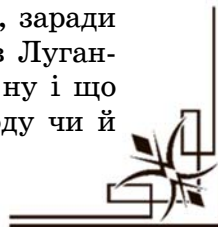

українською мовою не лише з вуст акторів, виконавців ролей, а й від імені актора, що читав деякі ліричні відступи повісті. Панночка промовляла свій текст польською мовою. Важливо відзначити, що арт-проект здійснили саме запорізькі митці.

Полтавський академічний обласний український музично-драматичний театр закривав свій театральний сезон у серпні 2012 р. виставою "Легенда про Тараса", поставленою режисером Олексієм Коломійцем. Він же був і автором музики. Цю виставу за жанром визначають як лейт-опера, таке собі співуче, динамічне дійство, у якому задіяно 45 акторів. Основна увага зосереджена на показові героїчної боротьби українського козацтва за свободу батьківщини. Автор постановки Олексій Коломієць намагався чітко протягти сюжетну лінію гоголівської повісті, хоча і відходив у деяких сценах від Гоголя. Він вводить у дійство багато народних пісень, які добре виконувались як сольо, так і у хоровому виконанні полтавчанами. Масовість на сцені деякою мірою заважала прослідкувати сюжетну лінію у виставі, хоча постановник намагався вибудувати всі основні сцени, розкриті у повісті. Образ Тараса Бульби створив народний артист України Василь Голуб.

9 січня 2013 р. у Луганському українському драматичному театрі була показана героїко-романтична вистава "Тарас Бульба", яку поставив режисер Володимир Московченко. Основні ролі виконували провідні актори театру Михайло Голубович – Тарас, Валентина Медведенко – мати, Олександр Морозов – Остап, Євген Тодоракін – Андрій.

Це незвична сценічна постановка. Народний артист України Михайло Голубович, який зіграв Тараса Бульбу у запорізькій виставі, очевидно, підштовхнув режисера-постановника розіграти театралізоване дійство просто неба. Постановник і актори намагалися створити яскраві образи борців за свободу і показати трагічні сторінки, які пов'язані як з героїзмом, так і зрадою. Критик Катерина Горбань зазначала: "Кожне явище, подію зумовлюють, як мінімум, дві причини: видима (побутова, житейська) і глибинна-божественна, – та, по якій за великим рахунком можна побачити путі Господні. Оце і є те ненав'язливе, справжнє патріотичне виховання, і приходить до тебе та хвиля, заради якої й напоумив Всевишній режисерів-постановників Луганського театру воскресити виставу. Приходить щире: ну і що ж я? тільки подивився, доторкнувся долі свого народу чи й

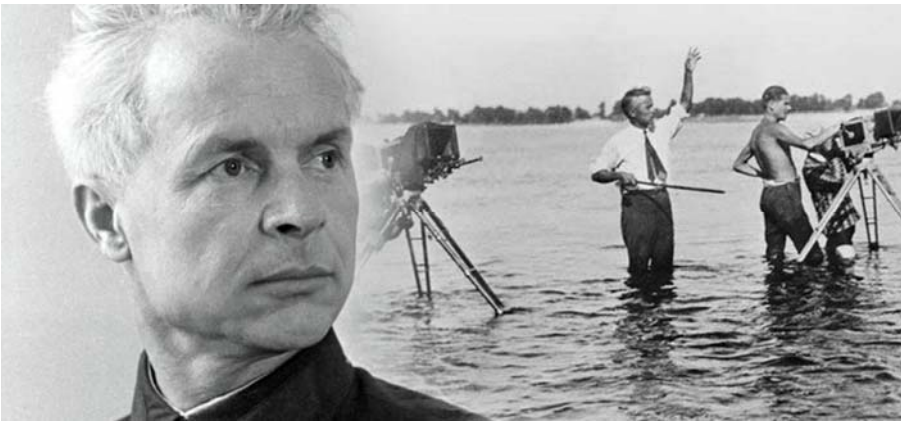
сам щось зроблю реальне? Глядачу приходить таке логічне: тобі ж не обов'язково віддавати життя за Україну. Так що ж тобі заважає любити землю, цю мову, цей народ?" [16].

Сучасні вистави як за постановкою, так і за трактуванням окремих сцен осучаснені. Іде пошук тих засобів сценічної майстерності, які дають можливість із сьогодення поглянути на гоголівських героїв і з розкрити одну із героїчних сторінок історії українського народу. Всі постановки нагадували про одне: український народ у всі віки свого існування боровся та продовжує і нині відстоювати незалежність своєї батьківщини, за свободу якої віддавали своє життя кращі сини України. Тема гоголівського "Тараса Бульби" залишається актуальною і сьогодні. Змінився ворог, а боротьба продовжується.

*Повість М. Тоголя
"Тарас Бульба" та однойменний
Кіносценарій О. Довженка
(до проблеми культурного і
мистецького виміру)*

Кінорежисер О. Довженко на зйомках фільму

Однією із яскравих сторінок подальшої долі повісті Гоголя "Тарас Бульба" була її екранізація. На екранах багатьох країн з'явилися гоголівські герої. Першим із українців, хто звернувся до майбутньої екранізації повісті, був Олександр Довженко – видатний майстер світового кіно. Ще з дитячих років він любив твори Гоголя, перечитував їх, а ставши кіномитцем, поставив за мету перенести на екран образи гоголівської повісті. Він зізнавався: "Гоголь володів моєю душею".

О. Довженко розумів складність перекладу досить відомої повісті на мову кіноекрана. На нараді працівників Київської кіностудії режисер розкрив основні принципи роботи над класичним твором: "Треба володіти якостями видатного хірурга, щоб "препарувати" повість і так перенести її на екран, щоб ні одна клітинка не була порушена, щоб залишився весь аромат твору, його краса, щоб відчувалася душа народу" [2, т. 1, с. 434].

Саме цим керувався митець, коли почав писати сценарій, роботу над яким він завершив навесні 1941 р. Проте була й інша причина звернення митця до гоголівського твору. О. Довженко почав працювати над кіносценарієм у складний час, коли в Західній Європі гітлерівський фашизм розпочав Другу світову війну. Це загрожувало і Радянському Союзу, до якого входила і Україна. В літературі та мистецтві актуальною стає тема "Якщо завтра війна...". Патріотичні почуття збуджували і О. Довженка, і він для їх вираження взяв для майбутньої екранізації повість Гоголя "Тарас Бульба», яка відбивала думки митця про пересторогу війни і захисту Батьківщини від поневолення. О. Довженко у своїй кіноповісті, а саме так можна назвати його сценарій, намагався передати дух народу. "Я вважаю, – зізнавався Олександр Петрович, – що повість ця написана Гоголем у найвищій мірі "кінематографічно", і я намагався, щоб у режисерському сценарії не було помітно "швів" і слідів мого втручання. У фільмі будуть діяти персонажі повісті, у недоторканому вигляді залишаться сюжет і композиція твору" [3, т. 5, с. 307].

Не одразу все вдавалося. В архіві митця залишилося три варіанти сценарію. Лише останній режисер взяв до роботи.

Газета "За більшовицький фільм" надрукувала уривок із цього кіносценарію, зазначаючи при цьому: "Сценарій "Тарас

Бульба" побудовано так, що вся сила і краса твору М. Гоголя залишилась недоторканою (1941, 20 квітня)".

У травні О. Довженко почав готувати третій варіант кіносценарію до екранізації, але розпочалася війна – фашисти напали на Радянський Союз.

Один і той же текст осмислювали з різною метою два видатні митці. І О. Довженку необхідно було відтворити у своєму творі геніальний гоголівський текст, який мав свою оригінальну мовну та художню специфіку.

У повісті Гоголя 12 розділів. О. Довженко перший розділ повісті "Зустріч Тараса Бульби з синами" детально продумує, розбиває її на декілька частинок, даючи їм назви: 1. Двір Бульби. 2. Світлиця Бульби. 3. Двір. 4. Київ. 5. Двір. 6. Світлиця.

Як і Гоголь, О. Довженко розпочинає свою кіноповість словами: "А повертись-ка, сын! Экой ты смешной!" – "А повернись-но, сину! Який-бо ти смішний". Але далі режисер у самому описі відходить від Гоголя і дає більш детальну характеристику, яка конкретизує дії акторів і режисера під час роботи над фільмом.

У Гоголя епізод зустрічі побудований майже на одних репліках, у Довженка ці ж репліки влітаються в описовий текст. "Тарас Бульба з синами стояв посеред великого двору. Двір поріс споришем. Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Ворота відчинені. Видно, що сини тільки що заїхали в двір. Тут стояли їх коні й слуги. За ворітьми – кілька вершників. У хвіртку входили сусіди й сусідки. З комори до будинку пробігла моторна дівчина" [2, т. 1, с. 234].

У Гоголя цього деталізованого тексту немає, хоча подальший розвиток дії іде за повістю з використанням відповідних реплік, які звучать гарною українською мовою. Лише у деяких місцях вони уточнюються. Так, після сказаних слів Остапа: "За образу не подивлюся й не уважу нікому" О. Довженко звертає увагу на психологічний стан Бульби: "Тарас дивиться на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап зовсім, а не знає що" [2, т. 3, с. 234]. В іншому випадку гоголівський текст випадає, бо, на думку режисера, його не можна було використати. Це торкається опису матері. Після її слів: "Смотрите, добрые люди: одурел старый! Совсем

спятив с ума!" іде характеристика: так "говорила бледная, худощавая и добрая мать их, стоявшая у порога и не успевшая еще обнять ненаглядных детей своих".

Кіноепізод "Світлиця Бульби" у О. Довженка дещо збіднений в описовій його частині. У Гоголя іде детальна характеристика двох красивих дівчат-служниць: "Они, как видно, испугались приезда паничей, не любивших спускать никому, или же просто хотели соблюсти свой женский обычай: вскрикнуть и броситься опрометью, увидевши мужчину, и потом долго закрываться от сильного стыда рукавом" [1, с. 42].

Далі Гоголь дає детальний опис світлиці з усіма її прикрасами: "Светлица была убрана во вкусе того времени, о котором живые намеки остались только в песнях, да в народных думах, уже не поющих более на Украине бородами старцами-слепцами, в сопровождении тихого треньканья бандуры, и в виду обступившего народа; во вкусе того бранного, трудного времени, когда начались разыгрываться схватки и битвы на Украине за унию" [1, с. 42–43].

Гоголь на цілу сторінку описує світлицю з її маленькими вікнами, навколо яких були зроблені червоні обводи, а полиці переповнені різного роду пляшками, кубками, чарками турецької, черкеської та угорської обробки та чеканки, з іконами у парадному кутку, широка пічка з запіччям та прикрасами, які були добре відомі ще з малих років Остапу і Андрію. Все це випадає із довженківського тексту. Можливо, все це буде виписано художником в сценографії до фільму.

В епізоді "Світлиця" вся увага звернена на Тараса Бульбу і гостей, а він запросив до гостини всіх сотників і полкових чинів. Весь подальший текст сценарію збігається з гоголівським, бо побудований на діалогах. Крім цього, після слів Тараса, який сповістив, що завтра їде з синами на Січ, О. Довженко подає характеристику матері: "Бідна мати, звикши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лавці. Безмовне горе тремтіло в її очах і в міцно зціплених устах" [2, т. 1, с. 237]. Цей опис передає тривожний стан матері, і він дещо відрізняється від гоголівського. Автор повісті доповнює опис матері словами: "Она не смела ничего говорить; но, услыша о таком страшном для нее решении, она не могла удержаться от слез; взглянула на детей своих, с которыми угрожала ей такая скорая разлука, – и никто бы не мог описать всей безмолвной силы ее горести, которая,

казалось, трепетала в глазах ее и в судорожно-сжатых губах" [1, с. 45].

І тут же Гоголь подає розгорнуту характеристику Тарасу Бульбі як одному із типів, що виникали на території колишньої Київської Русі, розграбованої монгольськими та іншими хижаками, і на цих згарищах, перед очима грізних сусідів і вічній загрозі формувалась смілива людина, яка не боялась нічого на світі і у якої давній мирний слов'янський дух наповнювався войовничим полум'ям. І так, на думку автора, народилося козацтво. Цей ліричний досить великий відступ, наповнений різнобарв'ям художньо-стилістичних знахідок, давав можливість читачеві відчутти, звідкіля у козаків з'явилася велика сила хоробрості і любові до Вітчизни, свого рідного краю.

У цьому уривку Гоголь декілька разів вказує, що територія козацтва у тяжкому XV столітті – це була "Южная первобытная Россия", а саме козацтво, – "широкая, разгульная замашка русской природы", "необыкновенное явление русской силы". Проте це не відповідало історичній правді. Росія, яка у той час ще називалася Московією, не могла впливати на формування козаків. Цей волелюбний дух ішов від прапредків славних воїнів Великої Русі.

А тому говорити, що в Запорізькій Січі формувався русский характер, що мав "могучий, широкий размах, дюжую наружность" [1, с. 47], буде історично неправильно, бо земля козачої республіки ніколи не була "русской".

Цей великий ліричний відступ хоча і був наповнений яскравим художньо-образним описом, все ж мав політичний характер, і О. Довженко, мабуть, хоча любив такі гоголівські тексти, все ж відмовився від його використання.

У третій частині першого розділу під назвою "Двір" О. Довженко самостійно створює на домислі епізод, коли Тарас Бульба оглядає коней, заглядаючи їм у зуби та перевіряючи підкови, дає розпорядження Товкачу, як керувати замість нього підрозділом козаків, відбирає із слуг чоловіків, які мають разом із ним їхати на Січ, в коморі вибирає шаблі і мушкети.

О. Довженко підкреслює цією сценою діловитість Тараса, його вимогливість, суворість, покрикуючи на чоловіків: "Баболюби", а у бік жінок: "Вже закудкудакали! Чортів курятник!" Від двору і комори О. Довженко переводить глядачів знову до світлиці, де Тарас давав розпорядження

словами Гоголя стелити постіль надворі. І тут О. Довженко дещо змінює опис характеру Бульби. Після слів Тараса: "Та не стели нам постелі!" автор кіноповісті зауважує: "...звернувся він досить лагідно до жінки, начебто ніякого посуду він і не бив зовсім і нікуди не збирається їхати" [2, т. 1, с. 238].

І далі в обох творах іде опис літньої ночі. Але обидва художники слова по-своєму її описують, звертаючи при цьому увагу і на діючих осіб:

У Гоголя

"Ночь еще только что обняла небо, но Бульба всегда ложился рано. Он развалился на ковре, накрылся бараньим тулупом, потому что ночной воздух был довольно свеж, и потому что Бульба любил укрыться потеплее, когда был дома. Он вскоре захрапел, и за ним последовал весь двор; всё, что ни лежало в разных его углах, захрапело и запело; прежде всего заснул сторож, потому что более всех напился для приезда паничей. Одна бедная мать не спала. Она приникла к изголовью дорогих сыновей своих, лежавших рядом; она расчесывала гребнем их молодые, небрежно включенные кудри и смачивала их слезами; она глядела на них вся, глядела всеми чувствами, вся превратилась в одно зрение и не могла наглядеться. Она вскормила их собственною грудью, она возрастила, взлелеяла

У О. Довженка

"Ніч тільки що огорнула небо, й будинок, і двір, і сад, і ставок, і тополі.

Посеред двору на сні, на килимі, укритий баранячим кожухом, хропів Тарас.

Хропли слуги коло комори.

Спить Остап.

Пасуться коні.

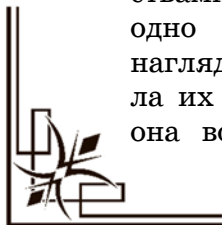
Хропе сторож, що упився з нагоди приїзду паничів. Спить Тарас.

Не спить Андрій. Очі його широко розплющені. До нього долітає хропіння і Тараса, і слуг, і далекий спів дівчат, але він нічого не чує. Він не присутній.

Андрій дивиться на зоряне небо. Поступово перед його очима виникає панночка. Андрій простягає до неї руки. Панночка зникає.

Здоровезний сірий український віл лежить і тихо ремигає.

До узголів'я сплячих поруч Остапа і Андрія схилилася мати.

их – и только на один миг
видит их перед собою.
"Сыны мои, сыны мои
милые! что будет с вами?
что ждет вас?" говорила
она, и слезы остановились в
морщинах, изменивших ее
когда-то прекрасное лицо"
[1, с. 48].

Мати розчісувала гребенем
волосся Остапа й плакала.
– Сини мої, синочки
любі! Що буде з вами? Що
жде вас?" [2, с. 238].

У двох однорідних текстах смислове навантаження різне. О. Довженко слідом за оператором висвічує лише окремі деталі, суб'єктів, яких покрив нічний сон і нічна місячна тиша, яку переривають спів дівчат та хропіння сплячих, а то тихий голос матері, що промовляє окремі слова гоголівського тексту. О. Довженко тут більше звертає увагу на Андрія, зануреного у спогади про минуле, про панночку, і поступово заплющуючи очі, він перед собою бачить Київ.

Автор кіноповісті вирішив засобом сонного напливу воскресити картини, пов'язані зі знайомством Андрія з юною полячкою, тобто ті події, які описані у другому розділі повісті Гоголя в час переїзду Андрія разом з батьком і братом через степ до Запорізької Січі. Як бачимо, О. Довженко весь цей матеріал спогадів Андрія переносить раніше. У різних творах-переробках ці епізоди, що торкаються кохання Андрія до панночки, подаються саме у час перебування молодого Бульби вдома в різних ситуаціях: то Андрій розповідає про своє кохання матері, то брату Остапу. О. Довженко використовує засіб сну, через який відтворює події, застосовуючи свої режисерські прийоми, розповіді, стислі конкретні речення, що торкаються дій персонажів і місця, де проходить зустріч героїв [2, с. 239–240].

У нічному описові Гоголь приділяє багато уваги психологічному стану матері. У переважній більшості переробок матір отримує конкретне ім'я і її характеристика дещо поглиблена, хоча і Гоголь в повісті створює величний образ Матері і Жінки козаків славетного запорізького війська. Це хвилюючий опис, який нікого не залишає байдужим. Продовжуючи його, Гоголь пише: "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее

покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может-быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё. Рыдая, глядела она им в очи, которые всемогущий сон начинал уже смыкать, и думала: авось либо Бульба, проснувшись, отсрочит денька на два отъезд; может-быть, он задумал оттого так скоро ехать, что много выпил.

Месяц с вышины неба давно уже озарял весь двор, наполненный спящими, густую кучу верб и высокий бурьян, в котором потонул частокол, окружавший двор. Она всё сидела в головах милых сыновей своих, ни на минуту не сводила с них глаз своих и не думала о сне" [1, с. 48–49].

Перечитуючи цей опис, відчуваєш велику насолоду від уміння Гоголя передавати глибокі почуття матері і розкривати її трагічну долю. Важко сьогодні сказати, чому О. Довженко не використав цього ліричного гоголівського тексту в монолозі матері чи в діалозі з кимось із персонажів. Це лише збагатило б образ Матері, який би уособлював собою долю багатьох жінок-матерів і дружин, піднімав би їх значущість у суспільстві. В результаті цього у кіноповісті образ матері вийшов дещо статичним, вона у своєму горі лише немов механічно виконує традиційно-побутові дії: "Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию"; "Мати на ганку. Побачивши синів уже на конях, вона кинулася до Андрія. Вона вхопилася за його стремено й припала до сідла. Двоє дужих козаків взяли її обережно й понесли до хати.

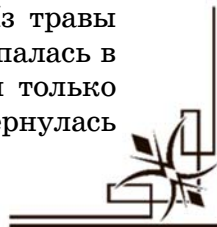

Плакали жінки. Чути їх стогін і голосіння. Козаки рушили з двору" [2, с. 241].

У Гоголя всі ці сцени подано ширше, глибше і схвильованіше. Порівняємо: "Теперь благослови, мать, детей своих!" сказал Бульба: "моли бога, чтобы они воевали храбро, защищали бы всегда честь рыцарскую, чтобы стояли всегда за веру Христову, а не то – пусть лучше пропадут, чтобы и духу их не было на свете! Подойдите, дети, к матери: молитва материнская и на воде и на земле спасает". Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья мать... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить" [1, с. 50–51].

Другий розділ своєї повісті Гоголь розпочинає з опису степу з його багатоголоссям птахів і тварин та різнобарв'ям трав і квітів, які полонили слух і погляд вершників: "Солнце выглянуло давно на расчищенном небе и живительным, теплотворным светом своим облило степь. Всё, что смутно и сонно было на душе у козаков, вмиг слетело; сердца их встрепенулись, как птицы.

Степь, чем далее, тем становилась прекраснее. Тогда весь юг, всё то пространство, которое составляет нынешнюю Новороссию, до самого Черного моря, было зеленою, девственною пустынею. Никогда плуг не проходил по неизмеримым волнам диких растений. Одни только кони, скрывавшиеся в них, как в лесу, вытоптывали их. Ничто в природе не могло быть лучше их. Вся поверхность земли представлялася зелено-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов. Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; желтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесенный, бог знает откуда, колос пшеницы наливался в гуще. Под тонкими их корнями шныряли куропатки, вытянув свои шеи. Воздух был наполнен тысячею разных птичьих свистов. В небе неподвижно стояли ястребы, распластав свои крылья и неподвижно устремив глаза свои в траву. Крик двигавшейся в стороне тучи диких гусей отдавался бог знает в каком дальнем озере. Из травы подымалась мерными взмахами чайка и роскошно купалась в синих волнах воздуха. Вон она пропала в вышине и только мелькает одною черною точкою. Вон она перевернулась

крылами и блеснула перед солнцем. Чорт вас возьми, степи, как вы хороши!" [1, с. 57–58].

Наводячи цей великий шматок тексту, хотілося ще і ще раз насолодитися письмом великого письменника, збагнути ту красу, яка оточувала наших героїв. Цей опис настільки збагачений художньо-виразними засобами, що його можна назвати поемою у прозі, у якій переплелися і живописні картини, і музика, що звучала багатством акордів, і незбагненне відчуття волі.

О. Довженко не ставив за мету повторити Гоголя чи своїми словами наблизитись до нього в описові степу, яким добиралися Тарас з синами та іншими козаками до Січі. Він як автор специфічного кінематографічного жанру дає матеріал і для режисера, і для оператора передати це місце, про що свідчать відповідні описи:

"Степ прийняв козаків у свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки чорні козацькі шапки миготіли між колоссям. Степ щодалі ставав чарівнішим. Уся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, на якому розбризкано мільйони різних квіток" [2, с. 241].

Мета О. Довженка була не описати красу природи, а розповісти про дії в ній Бульбенків, у яких чітко поставлена мета. Тож і слова, сказані Тарасом (тут О. Довженко використовує гоголівський текст): "Еге! Що ж це ви, хлопці, так припишкли? – сказав Бульба, прокинувшись від своєї задуми. – Ану, враз всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки, та закуримо, та полетимо так, щоб і птиця не здогнала!", відповідають станові, у якому знаходилися Остап, Андрій і козаки, що їхали разом [2, с. 272].

О. Довженко ще раз звертається до опису вечірнього степу: "Увечері весь степ одмінився. По темному блакитному небу, немов велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота. Вся музика, що бриніла вдень, стихла й змінилася іншою. Часом з якогось самотнього озера долітав крик лебедя і срібною хвилею котився в повітрі" [2, с. 242].

У цих описах, даних по-своєму, проявляється художня майстерність О. Довженка, його уміння поєднати поетичне з буденним: "Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь, ставили на нього казанок і варили собі куліш" [2, с. 242].

Гоголівський опис степу займає особливе місце у композиції повісті. Квітучий степ – це перехідний етап між мирним збагаченим достатками хуторянським та бурсацьким життям, наповненим юнацькими пригодами та пробудженням молодечих пристрастей, і бурхливим життям Запорізької Січі, що супроводжувалося кривавими походами. Це час між миром і війною, у якому по-різному завершують свій життєвий шлях Тарас Бульба та його сини Остап і Андрій. Про безпеку нагадує побіжно Гоголь, а потім і О. Довженко.

Описуючи красу степу, Гоголь раптом переключає увагу читача на незвичну для цієї краси деталь: "Один только раз Тарас указал сыновьям на маленькую, черневшую в дальней траве точку, сказавши: "Смотрите, детки, вон скачет татарин!" Маленькая головка с усами устала издали прямо на них узенькие глаза свои, понюхала воздух, как гончая собака, и, как серна, пропала, увидевши, что козаков было тринадцать человек" [1, с. 59]. О. Довженко теж звертає на це увагу.

Мальовнича краса степу зачаровувала молодих Бульбенків і тягнула до роздумів. Кожен з них думав про своє. І Гоголь тут подає розгорнуті спогади Андрія про його зустріч з польською панночкою, про ту пригоду, що засіла глибоко у його серці. Як ми вже зазначили вище, О. Довженко використовує цей епізод гоголівського тексту раніше, коли описував нічний сон вдома перед від'їздом на Січ. У цьому ж описові степу та вечірнього відпочинку кіносценарист також знову звертає увагу на цей спогад Андрія, але лише побіжно: "Андрій лежав і дивився в небо. У небі сяяли мільйони зірок. На мить з'явився образ панночки і зник" [2, с. 242].

Перш ніж розпочати опис Запорізької Січі Гоголь подає прекрасну пейзажну картину Придніпров'я: "В воздухе вдруг заглодело; они почувствовали близость Днепра. Вот он сверкает вдаль и темною полосой отделился от горизонта. Он веял холодными волнами и расстилался ближе, ближе, и, наконец, обхватил половину всей поверхности земли. Это было то место Днепра, где он, дотоле спертый порогами, брал, наконец, свое и шумел, как море, разлившись по воле; где брошенные в средину его острова вытесняли его еще далее из берегов, и волны его стлались по самой земле, не встречая ни утесов, ни возвышений" [1, с. 60].

О. Довженко на це має лише одним рядком: "Серед степу блищав Дніпро. Клекотіли пороги" [2, с. 242].

Спомин про Дніпро має різне художнє навантаження: у О. Довженка як місце, де розкинулась Січ, а у Гоголя як прообраз того складного життя, яке чекає на Тараса і його синів.

Опис Запорізької Січі О. Довженко подає, слідуючи тексту Гоголя, звертаючи увагу на ті ж самі деталі і тих персонажів, що були відзначені у повісті. Передана радість зустрічі зі старими друзями і знайомими. Гоголь детально описує життя запорожців, вказує, як протягом тижня Остап і Андрій освоювали козацьку науку. Автор повісті дає детальний опис того, що являла собою Запорізька Січ. "Вся Сечь представляла необыкновенное явление", – пише Гоголь і у розгорнутій формі пояснює, яким було життя запорожців у мирний час, яким чином тут з'являлося поповнення і як їх приймали до козацької сім'ї.

О. Довженко все це опускає, він відбирає всього декілька характерних епізодів, у яких діють Тарас та запорожці, зокрема прийняття новоприбулих до запорізької сім'ї. Гоголь це подає так: "Пришедший являлся только к кошевому, который обыкновенно говорил: "Здравствуй! Что, во Христа веруешь?" "Верую!" отвечал приходивший. "И в триицу святую веруешь?" "Верую!" "И в церковь ходишь?" "Хожу!" "А ну, перекрестись!" Пришедший крестился. "Ну, хорошо", отвечал кошевой: "ступай же, в который сам знаешь, курень." Этим оканчивалась вся церемония" [1, с. 65]. Довженко цей цікавий діалог передає українською мовою.

Далі Гоголь описує структуру Січі, вказує на кількість куренів, на характер управління, на життя Остапа і Андрія, "имевшее столько приманок для молодых людей", які "кинулись со всею пылкостью юношей в это разгульное море и забыли вмиг и отцовский дом, и бурсу, и всё, что волновало прежде душу, и предались новой жизни. Всё занимало их" [1, с. 66]. І потім ішов опис того складного життя і справжньої науки з формування молоді до бойових дій з ворогом.

О. Довженко описує все це і після сцени прийняття новоприбулих до Січі подає зустріч Тараса Бульби та кошового, яка майже збігається в обох авторів. Тарас пропонує кошовому здійснити походи, а той заперечує це, пояснюючи тим, що укладено мир з татарами і турками. Не погодившись з кошовим, пише далі Гоголь, Тарас, підпоївши козаків, радить їм переобрати кошового.

О. Довженко дещо по-іншому розгортає сюжет: Тарас після розмови з кошовим іде до козаків, які зібралися в гурт і вирішили написати турецькому султану свій гнівний, сповнений гострих висловів лист.

Сценарист перед написанням листа подає характеристику тим, хто зібрався у коло, хто ходив походами по Чорному морю, хто запалював люльки на кафських, козловських і сінопських пожежах і повертався порубцьований, покарбований і все ж веселим на Січ. І ці козаки на горілчаній бочці, посадивши хитрого пройдисвіта поета-писаря, диктували лист турецькому султану, який склав Тарас, доповнюючи міцними словесними висловами: "Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Вавілонський ти кухар, македонський броварник, олександрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинопас і байстрюк і нашого бога дурень, свиняча морда, різницька собака, кобиляча... Не годен ти синів християнських мати. Війська твого не боїмося... Землею і водою битимемось з тобою, проклятий сину, чорт би побрав твою матір. Так тобі козаки відповідають. Місяць на небі, год у книзі, числа не знаєм, бо календаря не маєм. День такий, як і у вас, поцілуйте ж ось куди нас..." [2, с. 246]. Гоголь у повісті навіть про це і не згадує. Це творча ініціатива сценариста.

Вставляючи цей епізод з листом, О. Довженко по-своєму хотів відтворити у фільмі знамениту картину художника І. Рєпіна, внести своє у трактування цієї відомої події, яку закарбувала в пам'яті історія та усна народна творчість.

Збуджені запорожці почали бити у литаври, збіглися козаки, прийшли кошові, писар, суддя та інші, щоб з'ясувати причину зібрання. І тут Тарас Бульба, підмовивши п'яненських козаків, пропонує переобрати кошового. Кошовий не витримав лайки і крику, вимоги покласти булаву і в збудженому стані кладе її на землю. І далі відбуваються вибори нового кошового.

О. Довженко слідує у цій сцені за Гоголем. У гострій полемічній сутичці був обраний кошовим Запорізької Січі старий розумний козак Кирдяга. І коли запорожці закричали "Слава!", О. Довженко вказує ще на одну деталь, якої немає у Гоголя: "Задзвонили дзвони... З відчиненої брами січової Покровської церкви виходив столітній батюшка, з причтом, півчимами, корогвами і святою водою" [2, с. 249]. Ця деталь

відповідала історичній дійсності, і сценарист не міг на неї не прореагувати.

У Гоголя на другий день, а у О. Довженка одразу після обрання кошового на Січі відбулися збори козаків. У повісті автор подає сцену розмови Тараса Бульби з кошовим, який погоджується з тим, що не можна порушувати підписану з турками угоду про мир, і в той же час без походів не може існувати козацьке військо. І кошовий порадив Бульбі, щоб він провів відповідну роботу і зібрав на площу козаків, немовби з їх власних інтересів, для подальшої розмови. Чути було голоси: "Вот пропадает даром козацкая сила: нет войны!.. Вот старшины забайбачились наповал, позаплыли жиром очи!.. Нет, видно, правды на свете!" [1, с. 73]. Подібне було чути і в інших кутках зібрання. У своєму виступі кошовий сказав, що "без войны не можно пробыть. Какой и запорожец из него, если он еще ни разу не бил бусурмена?", додавши при цьому, що бідніє Січ. Але, проголосивши, що не можна розпочати війну, бо султану обіцяли мир, кошовий все ж пропонує "пустить с челнами одних молодых, пусть немного пошарпают берега Натолии" [1, с. 73].

О. Довженко цей епізод випускає і подає наступну за ним подію, яка була пов'язана з появою посланців (О. Довженко називає їх прізвиська), один з яких розповів про злочинство польської шляхти на території всієї України. Сценарист у цій сцені повністю використовує гоголівські репліки козаків і посланців, і обидва тексти майже збігаються. Лише у деяких місцях О. Довженко звертає увагу на потрясіння Тараса і кошового: "Бульба стоїть вражений почутим. Всі веселі витівки походу на Туреччину були вмить забуті. Страшна дійсність постала перед його духовним поглядом у всій своїй суворій неминучості... Похід на Україну... Важка війна з панством польським... Стояв кошовий і дивився на своє військо, як на розбурхане море. І здавалося, що він виростав на очах. "Щоб попустити такі муки на Руській землі від проклятих недовірків!" – кричав козак Лаврін Швачка, звертаючись до товаришів. Тут уже не було хвилювання легковажних. Хвилювались характери важкі, міцні" [2, с. 251].

214

І Гоголь, і О. Довженко подальший поворот сюжету спрямовують на розправу над жидами, які були членами активного буденного життя в Січі, а їх близькі родичі допомагали шляхті експериментувати в захопленій поляками

території України. "Жидов расхватили по рукам и начали швырять в волны. Жалкий крик раздался со всех сторон, но суровые запорожцы только смеялись, видя, как жидовские ноги в башмаках и чулках болтались на воздухе" [1, с. 78]. У цій стихійній сутичці Тарас Бульба рятує від розправи лише Янкеля. Цей же епізод відтворює і О. Довженко. Для обох авторів Янкель був необхідним для подальшого розвитку сюжету.

Завершальною сценою подій, які відбуваються у Запорізькій Січі, в обох творах є виступ кошового, який оголосив похід запорожців проти Польщі, отримавши на це згоду громади, а також звернувши увагу на дотримання дисципліни під час походу, наголосивши, що за пияцтво буде нещадно карати. Це важливе застереження, бо, як показала практика, пияцтво було причиною загибелі багатьох козаків чи зриву якогось важливого завдання. Промова в цілому збігається в обох текстах.

О. Довженко розумів, що запорожці не могли покинути свою Запорізьку Січ, яку називали матір'ю, без благословення, і кінорежисер вводить сцену, якої немає у Гоголя: "У дерев'яній великій церкві повно запорожців. Запорожці стоять навколішках і щиро моляться. Молільник. Священик перед царськими вратами кропив свяченою водою. Усі цілували хрест. Співав хор, і дзвонили дзвони. Далеко потягся у степ козацький обоз.

Вилітали з Січі в степ молоді запорожці, а за ними і вся Січ з литаврами, бунчуками, знаменами" [2, с. 253].

Одним із складних моментів для О. Довженка було відтворити ліричний відступ Гоголя про хвилю наступу запорожців, коли в цей рух втяглися усі: "Скоро весь польський юго-запад сделался добычею страха. Всюду пронеслись слухи: "Запорожцы!.. показались запорожцы!.." Всё, что могло спастись, спасалось. Всё подымалось и разбегалось в сей нестройный, изумительно беспечный век, когда не воздвигалось ни крепостей, ни замков, а просто как попало становил на время соломенное жилище свое человек, думая: "Не трать же на него работу и деньги, когда оно и без того будет снесено дотла татарским набегом!" Всё всполохнулось: кто менял волов и плуг на коня и ружье и отправлялся в полки; кто прятался, угоняя скот и унося, что только было можно унести... Пожары обхватывали деревни; скот и лошади, которые не угонялись за войском, были избиваемы

тут же на месте. Казалось, больше пировали они, чем совершали поход свой...

Бегущие толпы монахов, жидов, женщин вдруг омоглодили те города, где какая-нибудь была надежда на гарнизон и городское рушение. Высылаемая временами правительством запоздалая помощь, из небольших полков, или не могла найти их, или же робела, обращала тыл при первой встрече и улетала на лихих конях своих... И тут-то более всего пробовали себя молодые козаки, чуждавшиеся грабительства, корысти и бессильного неприятеля, горевшие желанием показать себя перед старыми, померяться один на один с бойким и хвастливым ляхом, красовавшимся на горделивом коне, летавшими по ветру откидными рукавами епанчи. Потешна была наука...

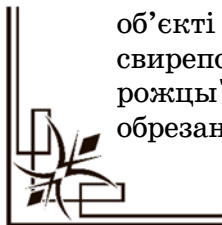
... А старому Тарасу любо было видеть, как оба сына его были одни из первых..." [1, с. 80–83].

Вилучені із великого описового тексту декілька уривків дають можливість уявити масштабність подій і фактів буденного та військового життя, охопленого війною краю, пов'язаних з козацькою помстою польській шляхті, яка зганьбила український рідний край, перетворила на рабів його синів і дочок, батьків і матерів.

О. Довженко доповнює цей опис конкретними деталями, робить зримим цей гоголівський текст, виділяє декілька особливих моментів, фактичних ситуацій, яких немає у Гоголя. Довженківський текст дуже конкретний і компактний. У ремарці, яка іде після від'їзду козаків із Січі, сценарист пише словами Гоголя: "Незабаром весь польський південний захід затремтів від жаху: "Запорожці!" Все, що могло рятуватися, рятувалося... все схоплювалося й розбігалося за звичаєм цього нерозважного віку" [2, с. 254].

І далі О. Довженко деталізує всю картину, робить її зримою: "Ніч. Удалині бурхає заграва пожежі. Чути тривожний дзвін і далекі крики. Степовим шляхом тікають пани, чоловіки, жінки, старі, обозні, кінні, піші. З жахом озираються назад. Далекі нічні пожежі. Тікають на смерть перелякані вороги народу" [2, с. 254].

Погляд сценариста звернений на ті деталі, які були в об'єкті Гоголя, які були наслідком "тех страшних знаків свирепства полудикого века, которые пронесли везде запорожцы" [1, с. 82]. Їх у Гоголя небагато: "Избитые младенцы, обрезанные груди у женщин, содранные кожи с ног...";

"крупною монетою отплачивали козаки прежние долги" [1, с. 83].

О. Довженко уточнює цю картину. З одного боку, сценарист звертає увагу на тих, хто приєднується до козаків: "Плаче покинута синами мати. Тільки що відірвалися від неї сини і, схвильовані й радісні, кидаються назустріч запорожцям.

Ось ратай кинув свій плуг і, сівши на коня, вирушає вдаль.

Ось вони, десятки до нього подібних гречкосіїв, що плюнули на все на світі, поспішають, хто як може, піші й кінні, вдаль, захоплені невідступною силою, назустріч безмежним полям.

Грає кобзар. Слухають його люди.

Плачуть біля своїх злидених, нашвидкуруч поставлених хат покинуті матері, сестри.

Упала жінка на курний шлях. Зникає вдалині озброєний вершник – її чоловік.

Суне Запорозька Січ. Майорять знамена й бунчуки. Суне день і ніч" [2, с. 254].

У цьому ліричному описові Гоголь виділяє головних героїв повісті молодих Бульбенків Остапа і Андрія, чого не робить О. Довженко. Лише в кінці опису сценарист однією фразою згадує Андрія: "Мчить Андрій, мов п'яний, у посвисті куль, у шабельному блиску" [2, с. 255].

Перед цим О. Довженко помічає також панночку: "Озираючись на пожежі, метается в розпачі панночка, підхоплена потоком утікачів на захід" [2, с. 254].

Гоголь конкретизує дії Остапа, які він проявляє у бою: відважність, цілеспрямованість, уміння зорієнтуватися в критичній ситуації. "Остапу, казалось, был на роду написан битвенный путь и трудное знание вершить ратные дела. Ни разу не растерявшись и не смутившись ни от какого случая, с кладнокровием, почти неестественным для двадцатидвухлетнего, он в один миг мог вымерять всю опасность и всё положение дела, тут же мог найти средства, как уклониться от нее, но уклониться с тем, чтобы потом верней преодолеть ее. Уже испытанной уверенностью стали теперь означаться его движения, и в них не могли не быть заметны наклонности будущего вождя. Крепкое слышалось в его теле, и рыцарские его качества уже приобрели широкую силу качеств льва" [1, с. 83–84].

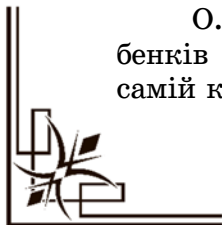

Це перша досить розлога характеристика Остапа, який, отримавши військові знання у школі Запорізької Січі, удосконалює і збагачує їх, доводячи свою відмінну якість молодого талановитого воїна до досконалості. То ж і слова Тараса Бульби, який спостерігав за Остапом: "О! да этот будет со временем добрый полковник!", – говорив старий Тарас: "ей-ей, будет добрый полковник, да еще такой, что и батька за пояс заткнет!" [1, с. 83–84], сприймаються природними, як оцінка звитяги, а не лише як батьківська похвала.

Гоголь за такою ж схемою подає і характеристику Андрія, який теж добре проявив себе у бою. Андрій бій сприймав немовби зачаровану музику, створену свистом куль та дзвоном мечів. Поводить себе як романтичний герой. І в такому ж ритмі дій іде опис його поведінки в бою. "Он не знал, что такое значит обдумывать, или рассчитывать, или измерять заранее свои и чужие силы. Бешеную негу и упоенье он видел в битве. Пиршественное зрелось ему в те минуты, когда разгорится у человека голова, в глазах всё мелькает и мешается, летят головы, с громом падают на землю кони, а он несется, как пьяный, в свисте пуль, в сабельном блеске и в собственном жару, нанося всем удары и не слыша нанесенных. И не раз дивился старий Тарас, видя, как Андрій, понуждаемый одним только запальчивым увлечением, устремлялся на то, на что бы никогда не отважился хладнокровный и разумный, и одним бешеным натиском своим производил такие чудеса, которыми не могли не изумиться старые в боях" [1, с. 84]. Ця характеристика Андрія завершується похвалою: "И это добрый – враг бы не взял его! – вояка! не Остап, а добрый, добрый также вояка!" [1, с. 84].

Гоголь, характеризуючи братів і відзначаючи у них сміливість, безстрашність, в той же час помічає те, на що звернув увагу Тарас Бульба. Запальність Андрія, відсутність відчуження ситуації могло призвести до загибелі. В цілому ж характеристики, подані автором, дали можливість читачеві скласти уявлення, що являли собою Бульбенки після перебування на Січі. Це була демонстрація того, на що були спроможні Остап і Андрій як воїни, як випускники Запорізької академії.

О. Довженко цей чудовий опис бойової поведінки Бульбенків не використовує. І пояснення цього слід шукати у самій кінематографічній побудові епічного матеріалу.

Індивідуалізація життя Остапа і Андрія так, як вона подана Гоголем, у взаємозв'язку з широким епічним показом подій у сценарії відводила б глядачів від конкретизованого панорамного зображення. О. Довженко чітко скомпонував цю картину і зробив її зримою без Бульбенків.

І Гоголь, і О. Довженко подальший розвиток подій пов'язують словами: "Войско решилось итти прямо на город Дубно, где, носились слухи, было много казны, богатых обывателей. В полтора дни поход был сделан, и запорожцы показались перед городом. Жители решились защищаться до последних сил и крайности и лучше хотели умереть на площадях и улицах перед своими порогами, чем пустить неприятеля в дома. Высокий земляной вал окружал город; где вал был ниже, там высывалась каменная стена или дом, служивший батареей, или, наконец, дубовый частокол. Гарнизон был силен и чувствовал важность своего дела. Запорожцы жарко было полезли на вал, но были встречены сильною картечью. Мещане и городские обыватели, как видно, тоже не хотели быть праздными и стояли кучею на городском валу. В глазах их можно было читать отчаянное сопротивление; даже женщины решились участвовать, и на головы запорожцам полетели камни, бочки, горшки, горячий вар и, наконец, мешки песку, слепившего очи" [1, с. 84–85].

О. Довженко із всього гоголівського тексту використовує лише підкреслені слова, замінюючи "гарячий вар" на "гарячу смолу". Але далі О. Довженко домислює деякі епізоди цього бою: "До кошового підбіг запорожець, облитий окропом, з запорошеними очима.

– Ну його з такою війною! Поливають горячими помями та піском, начебто не козаки ми, а шершні, прости господи!

– Нічого, пани-браття, ми відступимо... Але нехай я буду поганець-татарин, коли ми випустимо з міста хоч одну душу. Хай дохнуть з голоду, собаки" [2, с. 255].

Цими гоголівськими словами кошового завершується опис штурму фортеці. В подальшому сценарист слідує за Гоголем, вказуючи, що горять навколо Дубно хліба, скирти. І О. Довженко знову тут висвічує образ панночки, чого немає у Гоголя: "З жахом дивляться обложені, разом з ними і панночка на пожежі" [2, с. 255].

Гоголь детально описує табір козаків. Чути незадоволення запорожців. "Молодым, и особенно сынам Тараса

Бульбы, не нравилась такая жизнь. Андрий заметно скучал. "Неразумная голова", говорил ему Тарас: "Терпи козак – атаман будешь! Не тот еще добрый воин, кто не потерял духа в важном деле, а тот добрый воин, кто и на безделье не соскучит, кто всё вытерпит, и хоть ты ему что хочь, а он всё-таки поставит на своем". Но не сойтись пылкому юноше с старцем. Другая натура у обеих, и другими очами глядят они на то же дело" [1, с. 87].

О. Довженко підкресленими словами гоголівського тексту завершує нічний опис сонного табору козаків. Ніщо не провіщало поганого.

В обох творах іде опис зустрічі Андрія з татаркою, служницею панночки, але ці тексти відрізняються художнім обрамленням. Текст Гоголя багатий на виразні художні засоби, передачу психологічного стану Андрія. Порівняємо цей однаковісінський, здавалось би, текст:

У Гоголя

"Временами он как будто позабывался, и какой-то легкий туман дремоты заслонял на миг пред ним небо, и потом оно опять очищалось и вновь становилось видно. В это время, показалось ему, мелькнул пред ним какой-то странный образ человеческого лица. Думая, что было то простое обаяние сна, и сей же час рассеется, он раскрыл сильнее глаза свои и увидел, что к нему точно наклонилось какое-то изможденное, высохшее лицо и смотрело прямо ему в очи. Длинные и черные, как уголь, волосы, неприбранные, растрепанные, лезли из-под темного наброшенного на голову покрывала. И странный блеск взгляда, и мертвенная смуглота лица, выступавшего

У О. Довженка

"Андрий підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць.

Спали воли. Андрий лежав з заплющеними очима. Раптом з-за воза піднялася й схилилася над ним чудна якась жіноча постать.

– Хто тут? – придушеним голосом промовив Андрий, схопившись одразу за зброю.

У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати.

– Чш...

– Хто ти?.. Я, здається, тебе знав...

– У Києві, торік..." [2, с. 256].

резкими чертами, заставили бы скорее подумать, что это был призрак. Он схватился невольной рукой за пищаль и произнес почти судорожно: "Кто ты? Коли дух нечистый, сгинь с глаз; коли живой человек, не в пору завел шутку, – убью с одного прицела".

В ответ на это привидение приставило палец к губам и, казалось, молило о молчании. Он опустил руку и стал вглядываться в него внимательней. По длинным волосам, шее и полуобнаженной смуглой груди распознал он женщину. Но она была не здешняя уроженка. Всё лицо было смугло, изнурено недугом; широкие скулы выступали сильно над опавшими под ними щеками; узкие очи подымались дугообразным разрезом кверху, и чем более он всматривался в черты ее, тем более находил в них что-то знакомое. Наконец, он не вытерпел, чтобы не спросить: "Скажи, кто ты? Мне кажется, как будто я знал тебя или видел где-нибудь?"

"Два года назад тому в Киеве" [1, с. 88].

Порівняння текстів показало, наскільки вони різняться: художньо-описовий – повісті і чітко діалогічний – кіносценарію.

Подальші тексти розмови Андрія і татарки, а також опису переходу до фортеці майже збігаються в загальних

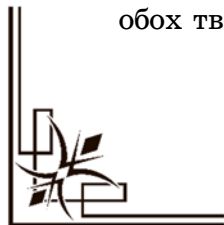

рисах без деталізації і ліричних гоголівських описів. Крім одного – це поглиблений психологізм описів у Гоголя: "И он отошел к возам, где хранились запасы, принадлежавшие их куреню. Сердце его билось. Всё минувшее, что было закрыто, заглушено нынешними козацкими биваками, суровой бранною жизнью, – всё всплыло разом на поверхность, потопивши, в свою очередь, что было теперь. Опять вынырнула перед ним, как из темной морской пучины, гордая женщина. Вновь сверкнули в его памяти прекрасные руки, очи, смеющиеся уста, густые темноореховые волосы, курчаво распавшиеся по грудям, и все упругие, в согласном сочетаньи созданные члены девического стана. Нет, они не погасали, не исчезали в груди его, они посторонились только, чтобы дать на время простор другим могучим движениям; но часто, часто смущался ими глубокий сон молодого козака. И, проснувшись, долго лежал он без сна на одре, не умея истолковать тому причины.

Он шел, а биение сердца становилось сильнее, сильнее при одной мысли, что увидит ее опять, и дрожали молодые колени" [1, с. 90].

Цей уривок цікавий тим, що тут подано детальну узагальнену портретну характеристику панночки, хоча і не завершену, бо Гоголь і в подальшому буде збагачувати її. І ще одна деталь. Гоголь знову підкреслює, що Андрій не переставав думати про панночку, до якої прикипіли його душа і серце, і думки про неї лише відсувалися військовими подіями. Якби не ця зустріч, то, може, і залишилася у пам'яті Андрія панночка як марево юності, першого захоплення. Проте зустріч відбулася. І ця сцена у повісті відіграє важливе значення, бо тут вирішувалися проблеми не лише часткового особистого прояву двох закоханих, а й інтереси батьківщини, козацької честі, відданості й обов'язку.

Ця сцена у Гоголя займає шість сторінок, у О. Довженка – дві. Кожна гоголівська фраза обростає чудовим додатковим високохудожнім текстом. О. Довженко компактно передає діалог Андрія і панночки, використовуючи при цьому і характеристику стану персонажів. Порівняємо лише останні сказані слова: підкреслені речення у тексті – це спільні для обох творів:

У Гоголя

"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твой отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе."

"А что мне отец, товарищи и отчизна?" сказал Андрей, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. "Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!" повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!" [1, с. 105].

У О. Довженка

"Не обмануй, лицарю, і мене, й себе. Знаю я, на велике моє горе, що тобі не можна любити мене, і знаю, яка обітниця і обов'язок твій. Тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми – вороги тобі.

– А що мені батько, товариші і вітчизна? – сказав Андрій, випроставшись. – Нема в мене нікого. Нікого! Хто сказав, що моя вітчизна – Україна? Вітчизна на те, чого прагне душа наша. Вітчизна моя – ти. Ти моя вітчизна! І все, що тільки є, – все віддам за таку вітчизну" [2, с. 259].

Цей епізод зради Андрія завершується знаменитими словами Гоголя: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой клоч волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [1, с. 106].

О. Довженко у тексті використовує лише перше та останнє речення. Сценарист при цьому зазначає, що "цей напис іде на нічному загальному плані, де польський загін, увійшовши до кріпості, веде половину Переяславського куреня або де лежать порізані лицарі, з осклянілими очима, немов дивуючись своїй несподіваній смерті" [2, с. 260].

Ранок. У Довженка Тарас Бульба схвильований турбується про Андрія, якого немає серед убитих. Ці роздуми перериває кошовий, який розповідає про те, як п'яних запорожців порубали ляхи, а половину забрали у полон. Саме з цього вранішнього епізоду і розпочинав Гоголь говорити про нічну пригоду. Виступ Кукубенка, а потім Бовдюга про причину трагедії збігаються в обох текстах. Виникає питання: а що треба робити? І старий козак Бовдюг радить розіслати поляків лайкою (цього немає у Гоголя), а кошовий Кирдяга наказує козакам розділитися на три купи і вести розвідувальну роботу. У цей час Янкель доповідає Тарасу про зраду Андрія заради дочки-красуні воеводи. Цей діалог О. Довженко повторює повністю, випускаючи згадку Тараса про нічну зустріч з Андрієм, якого бачив разом з якоюсь жінкою.

О. Довженко іде за Гоголем і в епізоді сварки козаків та поляків під стінами Дубно. Вгорі на валу поруч з поляками стояли голі полонені запорожці, серед них курінний Хліб. Сценарист поглиблює цю сцену не лише перегуками козаків і шляхти, свідками сварки яких були полонені козаки, що спостерігаємо й у Гоголя, а й діалогом та діями присутнього тут Хліба: "Вперед! Ідіть, собачі душі!

І хорунжий люто замахнувся нагаєм на курінного Хліба, що стояв був попереду, але Хліб так ударив ланцюгом хорунжого, що той тільки несамовито зойкнув і упав мертвим на землю.

Три панцирники, однак, схопили Хліба ззаду. Підійшов воевода і, повернувши голову в бік стрільців, сказав, показуючи на Хліба:

– Застреліть!

– Стривай, пане, – сказав Хліб. – Не віддавай мене на ганебну смерть, як пса. Не стріляй. Ти взяв мене в полон п'яного, коли я спав безборонний. Звели посадити мене на палю, дай мені вмерти достойно лицарською смертю, як умерли батько мій і дід" [2, с. 263].

Але у цей час відчинилися ворота фортеці і виїхали на своїх конях ляхи.

Опис бою у Гоголя і О. Довженка багато в чому збігається, але кожен із авторів керується своєю логікою відбору епізодів та описові мужності запорожців. Для більш наочного порівняння подаємо частину цих описів, підкреслені речення характерні для обох текстів:

У Гоголя

"Не давать им, не да-
вать им строиться и стано-
виться в ряды!" кричал
кошевой: "Разом напирайте
на них все курени! Остав-
ляйте прочие ворота! Тыта-
ревский курень, нападай
сбоку! Дядькинский курень,
нападай с другого! Напирай-
те на тыл, Кукубенко и
Паливода! Мешайте,
мешайте и розните их!" И
ударили со всех сторон
козаки, сбили и смешали
их, и сами смешались. Не
дали даже и стрельбы
произвести; пошло дело на
мечи да на копья. Все
сбились в кучу, и каждому
привел случай показать
себя. Демид Попович трех
заколол простых и двух
лучших шляхтичей сбил с
коней, говоря: "Вот добрые
кони! Таких коней я давно
хотел достать!" И выгнал
коней далеко в поле, крича

У О. Довженка

"– Не давайте їм! Не да-
вайте їм шикуватися в
ряди! – гукав кошовий.

– Напирайте всіма ку-
ренями! Татарівський курінь,
нападай збоку! Напирайте
ззаду, Кукубенко й Паливода!
Мішайте їх, мішайте, роз-
діляйте!

І вдарили могутньою
лавиною козаки.

Збили й змішали ляхів і
самі змішалися. Діло пішло
на мечі та на списи.

Демид Попович заколов
і збив з коня трьох шлях-
тичів.

Рубан, добрий козак,
зчепився теж з одним з най-
хоробріших у польському
війську, і довго билися вони.
Вже подужав був Рубан пана
і вдарив його гострим турець-
ким ножом у груди, та не
вберігся: тут-таки звалив
його найвродливіший, старо-
давнього князівського роду

стоявшим козакам перенять их. Потом вновь пробился в кучу, напал опять на сбитых с коней шляхтичей, одного убил, а другому накинуд аркан на шею, привязал к седлу и поволок его по всему полю, снявши с него саблю с дорогою рукоятью и отвязавши от пояса целый черенок с червонцами. Кобита, добрый козак и молодой еще, схватился тоже с одним из храбрейших в польском войске, и долго бились они. Сошлись уже в рукопашный. Ододел было уже козак и, словивши, ударил вострым турецким ножом в грудь, но не уберегся сам. Тут же в висок хлопнула его горячая пуля. Свалил его знатнейший из панов, красивейший и древнего княжеского роду рыцарь. Как стройный тополь, носился он на буланом коне своем. И много уже показал боярской богатырской удали: двух запорожцев разрубил на двое; Федора Коржа, доброго козака, опрокинул вместе с конем, выстрелил по коню и козака достал из-за коня копьём; многим отнес головы и руки и повалил козака Кобиту, вогнавши ему пулю в висок. "Вот с кем бы я хотел попробовать силы!" закричал Незамайковский куренной атаман

лицар і помчав на білому коні далі, рубаючи голови багатьом козакам.

– От з ким би я хотів помірятися силою! – закричав Незамайківський курінний Кукубенко і, припустивши коня, полетів прямо йому в тил.

Наздогнавши князя, Кукубенко крикнув нелюдським криком. Озирнувся князь і впав з коня від кулі в лопатку. Кинувся з коня Кукубенко.

Силкувався було князь захищатися шаблею, та Кукубенко підняв палаш і зарубав його.

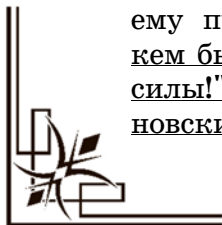
– Кукубенку! Що ж ти покинув неприбраним таке багатство? – гукнув курінний Бородатий і почав, нагнувшись, знімати з князя турецький ніж, оправлений у самоцвітне каміння, гаманець з грішми, не почувши, як налетів на нього червононосий хорунжий.

Розмахнувся і вдарив шаблею по шії.

Відскочила і покотилася могутня голова.

Розкрила обурені очі, дивуючись, що так рано розпрощалася з життям.

Налетів на червононосого хорунжого Остап і накинуд йому на шию аркан. Почервоніло ще дужче червоне обличчя хорунжого. Очі на лоб полізли. Хотів був

Кукубенко. Припустив коня, налетел прямо ему в тыл и сильно вскрикнул, так что вздрогнули все близь стоявшие от нечеловечьего крика. Хотел было поворотить вдруг своего коня лях и стать ему в лицо; но не послушался конь: испуганный страшным криком, метнулся на сторону, и достал его ружейною пулею Кукубенко. Вошла в спинные лопатки ему горячая пуля, и свалился он с коня. Но и тут не поддался лях, всё еще силился нанести врагу удар, но ослабела упавшая вместе с саблею рука. А Кукубенко, взяв в обе руки свой тяжелый палаш, вогнал его ему в самые побледневшие уста. Вышиб два сахарные зуба палаш, рассек надвое язык, разбил горловой позвонок и вошел далеко в землю. Так и пригвоздил он его там навеки к сырой земле. Ключом хлынула вверх алая, как надречная калина, высокая дворянская кровь и выкрасила весь обшитый золотом желтый кафтан его. А Кукубенко уже кинул его и пробился с своими незамайновцами в другую кучу.

"Эх, оставил неприбранным такое дорогое убранство!" сказал уманский куреной, Бородатый, отъехавши от

стріляти, та скорчена рука не змогла направити постріл. Куля полетіла в поле. Хорунжий рвонувся на мотузці, упав.

І поволик його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

– Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного!" [2, с. 265].

своих к месту, где лежал убитый Кукубенком шляхтич: "Я семерых убил шляхтичей своею рукою, а такого убранства еще не видел ни на ком". И польстился корыстью Бородатый: нагнулся, чтобы снять с него дорогие доспехи, вынул уже турецкий нож в оправе из самоцветных камней, отвязал от пояса черенок с червонцами, снял с груди сумку с тонким бельем, дорогим серебром и девическою кудрею, сохранно сберегавшеюся на память. И не услышал Бородатый, как налетел на него сзади красноносый хорунжий, уже два раза сбитый им из седла и получивший добрую зазубрину на память. Размахнулся он со всего плеча и ударил его саблей по нагнувшейся шее. Не к добру повела корысть козака: отскочила могучая голова, и упал обезглавленный труп, далеко вокруг оросивши землю. Понеслась к вышинам суровая козачья душа, хмурясь и негодуя, и вместе с тем дивуясь, что так рано вылетела из такого крепкого тела. Не успел хорунжий ухватить за чуб атаманскую голову, чтобы привязать ее к седлу, а уж был тут суровый мститель.

Как плавающий в небе ястреб, давши много кругов сильными крылами, вдруг останавливается распластаный на одном месте и бьет оттуда стрелой на раскричавшегося у самой дороги самца-перепела, – так Тарасов сын, Остап, налетел вдруг на хорунжего и сразу накинул ему на шею веревку. Побагровело еще сильнее красное лицо хорунжего, когда затянула ему горло жестокая петля: схватился он было за пистолет, но судорожно сведенная рука не могла направить выстрела, и даром полетела в поле пуля. Остап тут же, у его же седла отвязал шелковый шнур, который возил с собою хорунжий для вязания пленных, и его же шнуром связал его по рукам и ногам, прицепил конец веревки к седлу и поволок его через поле, сзывая громко всех козаків Уманского куреня, чтобы шли отдать последнюю честь атаману. Как услышали уманцы, что куренного их атамана Бородатого нет уже в живых, бросали поле битвы и прибежали прибрать его тело" [1, с. 116–118].

Досить завеликий шматок гоголівського тексту і замалий довженківського все ж дає можливість побачити, як сценарист відбирає із повісті необхідні факти і будує сцену для майбутніх зйомок. Обидва художники слова показали себе

прекрасними баталістами. Те, що подано в обох творах, зримо. Але текст повісті наповнений не лише дієвими епізодами, а й описовими, збагачений художньо-виразними тропами та засобами виразності.

Бій у повісті – це епізод розповіді, яка іде від імені автора, насичена дієсловами переважно минулого часу ("ударами со всех сторон, сбили, смешали, напал, накинул аркан, убил, привязал к седлу, поволок, ударил ножом, хлопнула пуля, разрубил, вышиб из седла, вынул пистолет" та ін.), виражає активну дію і посилює характеристику бойової ситуації. Картина бою стає панорамною і зримою в результаті накопичення в одному реченні іменників (коні, люди, воли, козаки, запорожці, ляхи, поляки тощо) разом з різноманітними дієсловами військового значення: "И ударили со всех сторон козаки, сбили и смешали их, и сами смешались", а також численних описів бойової сутички і проявленої при цьому винахідливості, мужності козаків (Демида, Поповича, Кобити, Кукубенка, Бородатка, Остапа), і супротиву ворога. Допмагають побачити ці прояви мужності і розгорнуті порівняння: "Как стройный тополь, носился он на буланом коне"; "Ключом хлынула вверх алая, как надречная калина, высокая дворянская кровь"; "Как плавающий в небе ястреб, давши много кругов сильными крылами, вдруг останавливается распластанный на одном месте и бьет оттуда стрелой на раскричавшегося у самой дороги самца-перепела, – так Тарасов сын, Остап, налетел вдруг на хорунжего" тощо.

Немало у гоголівському тексті знаходимо яскравих народно-пісенних образів, висловів, поетичних троп, зокрема постійних епітетів: "молодой козак, вострый нож, горячая пуля, буланный конь, богатырская удаль, сырая земля, алая кровь, могучая голова, суровый мститель, жестокая петля" і т. п., а також гіперболізації окремих дій: "двух запорожцев разрубил на двое", "сильно вскрикнул, так что вздрогнули все близь стоявшие от нечеловеческого крика", "понеслась к вышинам суровая козацкая душа". О. Довженко з цього великого описового тексту бою бере лише окремі епізоди. Майже весь початковий уривок з військовими командами кошового, а також декілька описів мужньої боротьби козаків Демида Поповича та Рубана (у Гоголя – Кобита) побудовані динамічно і чітко. Сценарист намагається використати тут монологічні вислови (Кукубенка, Бородатого, Остапа), доповнюючи їх описовими деталями здійсненого ними подвигу. У

цих описах О. Довженко використовує в українському перекладі окремі вислови Гоголя, які збагачують текст художньо-виразною образністю, зокрема такими, як "добрий козак, білий кінь, найвродливіший лицар, могутня голова" тощо.

Більш детально О. Довженко зупиняється на епізоді обрання Остапа курінним отаманом Уманського куреня. У Гоголя про це сказано декількома реченнями: "Как услышали уманцы, что куренного их атамана Бородатого нет уже в живых, бросали поле битвы и прибежали прибрать его тело; и тут же стали совещаться, кого выбрать в куренные. Наконец сказали: "Да на что совещаться? Лучше не можно поставить в куренные никого, кроме Бульбенка Остапа. Он, правда, младший всех нас, но разум у него, как у старого человека". Остап, сняв шапку, всех поблагодарил козаков-товарищей за честь, не стал отговариваться ни молодостью, ни молодым разумом, зная, что время военное, и не до того теперь, а тут же повел их прямо на кучу и уж показал им всем, что недаром выбрали его в атаманы" [1, с. 119].

О. Довженко добре розумів, що цей епізод ще раз засвідчував мужність Остапа, його військовий талант і сміливість. А це давало можливість висвітлити цей образ як приклад козацької молодецької звитяги. Тому сценарист гоголівські слова подає у діалозі козаків.

"І поволик його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

– Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного!

– А чим ти не курінний!!?!

– Остапа Бульбенка!

– Ти у нас курінний!

– Бульбенка на курінного!

Гукала більша частина куреня, мчавши з Остапом поруч. Остап зняв шапку.

– Спасибі, панове-братове, за честь. За мною!

– Слава! – гукали запорожці" [2, с. 265].

Козаки перемогли на цей раз ляхів. І Гоголь декількома штрихами малює цю картину після бою:

"Наконец разошлись все. Кто расположился отдыхать, истомившись от боя; кто присыпал землей свои раны и драл на перевязки платки и дорогие одежды, снятые с убитого

неприятеля. Другие же, которые были посвежее, стали прибирать тела и отдавать им последнюю почесть" [1, с. 120].

О. Довженко це подає дещо по-іншому, надаючи картині побутового спрямування: "Вечоріло. По степах гасали скажені коні з прив'язаними до хвостів трупами і розтинали повітря тривожним іржанням.

Запорожці сіли кружка вечеряти" [2, с. 266].

Гоголь у цьому розділі розповідає, що вранці з Січі прийшла страшна звістка, яку привіз козак Максим Голодуха, пробираючись крізь польські застави.

О. Довженко малює цю картину довготривалої подорожі козака короткими фразами: "Мчить степом козак Голодуха Максим на татарському коні, два коні на поводі.

Мчить Голодуха на парі коней.

Мчить Голодуха на одному коні.

Мчить Голодуха стомлений, розпухлий, спалений сонцем і вітрами. Влетів Голодуха в курінь. Обступили його запорожці" [2, с. 266].

Подальші події О. Довженко подає за Гоголем. На мітингу виступали старійшини, кошовий і вирішили, хто хоче іти на татар – стати на правий бік, а хто залишається – на лівий.

У Гоголя ця подія відбувається вдень, у Довженка – вночі. Після розподілу війська кошовий пройшовся між куренями і запитав: "А что, панове братове, довольны одна сторона другою?"

"Все довольны, батько!" отвечали козаки.

"Ну, так поцелуйтесь же и дайте друг другу прощанье, ибо, бог знает, приведется ли в жизни еще увидеться. Слушайте своего атамана, а исполняйте то, что сами знаете: сами знаете, что велит козацкая честь".

И все козаки, сколько их ни было, перецеловались между собою" [1, с. 127].

Після цих гоголівських слів, які О. Довженко повторює українською мовою, сценарист подає домислену ним сцену прощання, яка будується за народними звичаями: "Почали прощатися отамани, вклоняючись один одному.

– Прости мені, брате.

– Бог простить.

– Вдруге.

– Бог простить.

– Втретє.

- Бог простить. Прости й ти мені.
- Бог простить.
- Ще раз.
- Бог простить.
- Втретє.
- Бог простить.

Поцілувалися навхрест. Подивилися один одному в вічі, та так і не сказали нічого, немов прочитали в очах вічну розлуку. Замовкли і задумались обидві сиві голови.

Так прощалися запорожці товариш з товаришем, побратим з побратимом. Смеркало. Упала ніч на табір.

І вночі половина козаків на чолі з кошовим рушила в похід захищати Запорізьку Січ, а на другу половину на чолі з отаманом Тарасом Бульбою вранці чекала битва з поляками. Гоголь детально описує, називаючи навіть прізвища тих, хто зібрався в похід, і тих, хто залишався" [2, с. 268–269].

Далі Тарас Бульба пригощає вином козаків не у зв'язку з тим, що його обрали наказним отаманом та що провели своїх товаришів у похід, а щоб ще раз прославити Запорізьку Січ. Отож пролунали тости: "За Січ!", "За віру!", "За славу всіх християн, які живуть на світі!"

І після цього Гоголь подає ліричний відступ про козацьку долю. Випивши з келихів все вино, запорожці думали не про завойовану у бою здобич, а про їх долю.

І як орли, що сиділи на високій вершині, оглядали вони безкрайне море з дрібними птахами, човнами та кораблями, широкі поля, вкриті тілами козаків. І дощі будуть перемивати білі козацькі кістки, розбиті вози, розламані шаблі та списи, а орли – видирати зі скривавлених голів з чорними довгими чубами козацькі очі. І завершує Гоголь цю скорботну сторінку словами, переповненими гордості за полеглих в бою воїнів. "Не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошинка с ружейного дула, козацкая слава. Будет, будет бандурист, с седою по грудь бородою, а может, еще полный зрелого мужества, но белоголовый старец, вещий духом, и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них. Ибо далеко разносится могучее слово, будучи подобно гудящей колокольной меди, в которую много повергнул мастер дорогого чистого серебра, чтобы далече по городам, лачугам, палатам и весям

разносился краснѣй звон, сзывая равно всех на святую молитву" [1, с. 130–131].

О. Довженко коротко переказує гоголівський текст, замінюючи розлогі, насичені художньо-виразними мовними засобами фрази, короткими, але теж зримими. "Як орли, озирали вони все поле та долю свою, що чорніла вдалині. Буде все поле засіяне їх білими кістками... і піде дибом про них слава по всьому світу, і все, що тільки народиться потім, буде згадувати про них" [2, с. 270].

Сценаристу О. Довженку було важко використовувати ліричні відступи, якими насичений текст повісті Гоголя, бо йому треба було, не відволікаючись від сюжету, вести лінію розвитку дії. У сценарії ліричні відступи О. Довженко використовує лише для зв'язку подій чи переходу до нових епізодів, і майже ніколи ліричний відступ не перетворюється на широку панорамну картину. Але і без них, розумів О. Довженко, текст буде сухим, статичним. Тому і наступний епізод митець починає ліричним вступом: "Розвиднялось. На магістратській башті – вартові і французький інженер-фортифікатор Боплан. Боплан дивився в підзорну трубу в бік лісу, куди подалися запорожці. Залунали бойові сигнали" [2, с. 270]. У тексті Гоголя прізвище інженера не називається. Але цей ліричний відступ у обох випадках готував читача до розгортання нових важливих подій, які будуть пов'язані з кривавим боєм.

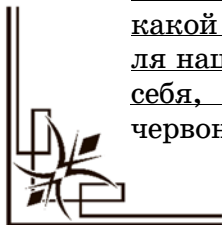
Тарас Бульба проголошує свою знамениту промову про товариство. О. Довженко перекладає дослівно майже весь текст полум'яного виступу наказного кошового Тараса Бульби перед своїми бойовими товаришами, перериваючи його зауваженням про реакцію запорожців на виголошені слова. Порівняємо ці тексти, що дасть можливість виявити як втрати, так і знахідки кіносценариста.

У Гоголя

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были

У О. Довженка

"Хочеться мені перед боєм сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, у якій пошані була наша земля – і грекам давалася взнаки, і Царгороду. І міста були пишні, і храми, і князі

пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли бусурманы, всё пропало. Только остались мы сирые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случалось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, – видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любит, как русская душа, – любит не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а..." сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любит никто не может! Знаю, подло

руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки.

Усе забрали бусурмани, все пропало, – мовив далі Тарас. – Зосталися тільки ми, сироти, та як удовиця-сиротина – земля наша!..

Польські улани вилітали з кріпосної брами, мов хижі птахи з клітки, лопочучи крилами.

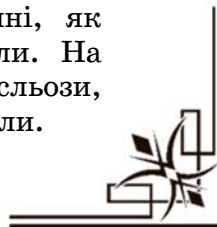
На кріпосному мурі стояв ксьондз і кропив уланив кропилком.

– Ось у який час подали ми, товарищі, руку на братство, на товариство. Нема зв'язку, святішого над товариство. Батько любить дитину свою, мати любить дитину свою, та все це не те, братці. Любить і звір свою дитину. Але поріднитися душею, а не крєвно може тільки людина.

Запорожці Демид Затувітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі.

– Бували і в інших землях, – чувся голос Тараса, – товарищі, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні!

Запорожці Софрон Подобайло і Павло Трамана стояли горді й пишні, як архістратиги або орли. На очах у них теж були сльози, але вони їх не помічали.

завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребях запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие бусурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а поскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупица русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, — так никому ж из них не доведется так умирать!.. Никому, никому!.. Не хватит у них на то мышинной природы их!"

Так говорил атаман и, когда кончил речь, всё еще потрясал посеребрившеюся в

— Слушайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам, — долітали слова Тараса. — Хай перейде її слава з роду в рід... Знаю, пахло завелось тепер на землі нашій. Думують тільки про мед у своїх льохах. Переймають чортзна-які звичаї. Гидують своєю мовою. Свій свого продає. Ласка чужого короля і магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх по морді, дорожча їм над усяке братство... Хай же знають вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх мишачої натури. Вогонь!

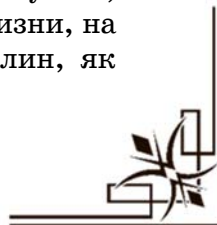
Останні слова Бульба вже мовив під тупіт і гуркітню поляків, які щільно підступили до табору" [2, с. 270–271].

козацких делах головою. Всех, кто ни стоял, разобрала сильно такая речь, дошедшая далеко, до самого сердца. Самые старейшие в рядах стали неподвижны, потупив седые головы в землю; слеза тихо накатывалась в старых очах; медленно отирали они ее рукавом. И потом все, как будто сговорившись, махнули в одно время рукою и потрясли бывальыми головами. Знать, видно, много напомнил им старый Тарас знакомого и лучшего, что бывает на сердце у человека, умудренного горем, трудом, удалью и всяким невзгодьем жизни, или хотя и не познавшего их, но много почуявшего молодою жемчужною душою на вечную радость старцам-родителям, родившим его" [1, с. 133].

Порівняльний аналіз тексту промови Тараса засвідчує, що О. Довженко використав з неї основні найважливіші моменти, опустивши деякі деталізації. Слово "русский" сценарист замінює на "руський" – від слова Русь, що відповідало історичному часові. Реакцію козаків на промову Тараса, яку подає Гоголь у її кінці, О. Довженко використовує в процесі її виголошення, називаючи попарно прізвиська реагуючих, уточнюючи психологічний стан запорожців.

У Гоголя сивочолі, збагачені розумом, працею і завзяттям старі та романтичні з гарячими серцями і відкритими на боротьбу та вічну радість своїм батькам молоді козаки перетворилися на монументальний об'єднуючий, могутній, викарбуваний, немов із граніту, образ захисників вітчизни, на чолі яких стояв Тарас Бульба. І лише декілька хвилин, як вони під звуки сурми кинуться у бій.

Важливе місце у повісті Гоголя займає також опис другого бою під Дубно, який має панорамний характер не лише за кількістю людей, коней, гармат, що брали участь у цій сутичці, а й за описом поведінки козаків та шляхтичів, і, як зазначає повістяр, "где прошли незамайновцы, – так там и улица, где поворотились – так уж там и переулоч!" Відбиває головну гармату у шляхти Степан Гуска, а поріділі ряди ляхів – це результат мужньої боротьби Вовтузенка, Черевиченка, Дьогтяренка, Вертихвіста. Мужньо бореться Мосій Шило (Гоголь дає йому широку характеристику, перед смертю він промовляє: "Прощайте, паны братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" Подібні слова говорять також Степан Гуска, Бовдюг. О. Довженко залишає їх у своєму тексті сценарію лише один раз, проте тричі повторює гоголівські слова, що проголошує Тарас: "А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не ослабла козацька сила? Чи не погнулись козаки?" І ті дружно відповідають тричі: "Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Ще міцна козацька сила". Сценарист вносить деякі свої уточнення. Гоголь показує, як пробитий списом Кукубенко, з грудей у якого полилася молода кров, немов дорогоцінне вино, падає, промовляючи передсмертні слова, після яких автор повісті зазначає: "И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам. Хорошо будет ему там". Бог посадив козака поруч, бо він "не изменил товариществу, бесчестного дела не сделал, не выдал в беде человека, хранил и сберегал мою церковь" [1, с. 140].

О. Довженко цей монолог перетворює на діалог і створює поетичну міфічну картину небесного життя. "У небесах, між хмарами, летить скривавлена Кукубенкова душа. Руки душі міцно затисли страшну рану, немов боячись, щоб з неї не витекла остання кров. За нею, трохи нижче й далі, летить багато інших душ козацьких.

На небі сидить старий бог-отець. За ним – ангели і святі, серед яких було чимало запорожців. Старий Бовдюг був теж серед святих. Знизу лине до бога Кукубенкова душа і зупиняється перед господом.

- Це ти, Кукубенко? – запитав бог.
- Я, господи, – відповів Кукубенко.
- Ти не зрадив товариства?
- Ні, господи...

– Не кидав у біді чоловіка?

– Ні, господи...

– Беріг свою совість, бачу.

– Воістину...

– Ну, сідай, Кукубенку, одесную мене. Кахи!

І бог легенько кашлянув, як добрий старий пасічник, що не любить порохового диму, яким була просякнута вся Кукубенкова душа. Бог подивився вниз на грішну землю і прислухався. Крізь гамір і гуркіт, що долітав з землі, яку він сам створив, почувся голос Тараса.

– А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не втомилася козацька сила?" [2, с. 273–274].

Запорожці відтіснили ляхів, залунали крики: "Перемога! Перемога", затрубили труби, замайоріло переможне знамено. Скрізь бігли розбиті вороги.

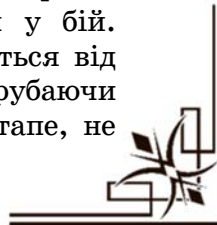
І тут слід зауважити, що значна частина тих, хто займався переробкою повісті для сцени, на цьому і закінчували історичну розповідь, додаючи лише сцену вбивства Тарасом свого сина Андрія.

О. Довженко ж слідом за Гоголем розміщує сцену вбивства після слів Тараса, який ніби призупиняє переможний поклик запорожців: "Ну, нет, еще не совсем победа!" сказав Тарас, глядя на городские стены, и сказал он правду.

Отворились ворота, и вылетел оттуда гусарский полк, краса всех конных полков" [1, с. 141] на чолі з Андрієм.

Сцену вбивства О. Довженко повністю будує за текстом повісті Гоголя, повторюючи майже всі репліки Тараса і Остапа, лише опустивши гоголівські слова: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почувший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" [1, с. 143], а також заключні роздуми Бульби над тілом сина.

У кінці опису битви Тарас Бульба, стоячи над тілом сина, отримує різні повідомлення козаків про критичну ситуацію, яка склалася в процесі бойової операції не на користь козаків. Гоголь, а слідом за ним і О. Довженко повторюють ці короткі репліки. Тарас подає команду Остапу включитися у бій. Гоголь зосереджує увагу на Остапові, який відбивається від ляхів. Тарас пильно стежить за цією боротьбою, сам рубаючи всіх направо і наліво, неодноразово вигукуючи: "Остапе, не

здавайся". О. Довженко до цього тексту додає свої слова: "Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій. Чути, як запекло рубались козаки з панами, як брязкали шаблі й троцилися голови" [2, с. 276]. Сценарист використовує в описові прості речення, що створюють рублену прозу, завдяки якій передається динаміка подій, стислість повідомлень: "Голова Остапа. Аркан туго стягнув шию. Очі мало не вилізли з орбіт. Кров. Цупкі руки вп'ялися у волосся й аркан" [2, с. 276]. Остапа полонили ляхи, а Тарас, отримавши удар по голові, "грохнувся он, как подрубленный дуб, на землю. И туман покрыл его очи" [1, с. 145].

Десятий розділ повісті пов'язаний з перевезенням тяжко пораненого Тараса в Запорізьку Січ, з його воскресінням та поверненням до пам'яті. О. Довженко, пропускаючи розповідь про те, як Тарас опинився у Січі, окремими репліками розкриває ситуацію, що склалася навколо козацької столиці.

О. Довженко вводить декілька епізодів, перетворюючи прозовий розповідний текст на діалогічний або домислюючи окремі сценки:

"– Чого ж не зайде кошовий? – спитав Бульба.

– Кирдяга? Е... Нема вже давно.

– Ото, як погналися з-під Дубно за татарами, тоді ж усі й погибли. Хто в бою, хто з голоду, хто в полоні... Нема Кирдяги.

– А Прокопович?

– І Прокоповича, і Череватого, і Нареченого, і Демида. Нема. Погуляли, хай царствують...

– Поросли травом" [2, с. 276–277].

О. Довженко в романтизованій формі розповідає про запорожців, які впливають на сорока човнах (у Гоголя – "двести челнов") в Чорне море до турецьких берегів. На березі моря сидить сумний Тарас, згадуючи Остапа. "Гуляли білі баранці по морю, і вже зовсім здалека, ледве чутна, долинала пісня.

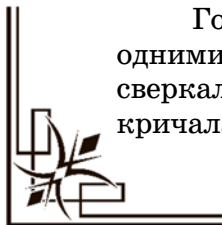
Гей, повій, повій, та буйнесенький вітер,

Та понад тими байдаками;

Де плывуть козаки, тільки мріють шапки,

Та й на той бік, за нами..." [2, с. 277].

Гоголь далі будує текст експресивно, насичуючи його одними лише запитаннями про долю Остапа: "Перед ним сверкало и расстилалось Черное море; в дальнем тростнике кричала чайка; белый ус его серебрился, и слеза капала одна

за другою. И не выдержал наконец Тарас. "Что бы ни было, пойду разведать, что он: жив ли он? в могиле? или уже и в самой могиле нет его? Разведаю во что бы ни стало!" И через неделю уже очутился он в городе Умани" [1, с. 148].

У Довженка цей епізод переданий дещо по-іншому, без запитальних речень і стверджувального речення про необхідність довідатися про долю Остапа: "Самотній Бульба, як корабель у морі, мчить степом, де так недавно тішили йому серце його синочки, і небо, і безмежна просторінь. Тарас їде вулицею Умані". Сценарист повертав глядача до тих же степових просторів, якими їхали Тарас та його сини Остап і Андрій у Запорізьку Січ, де вони повинні були пройти школу козацької майстерності. І ось мчить цим же степом осиротілий Тарас, щоб довідатися про старшого сина, якого полонили під час останнього бою.

Одна довженківська фраза, але вона давала простір для роздумів та епічного показу цієї сцени на екрані.

Чотири епізоди гоголівської повісті: зустріч Тараса Бульби в Умані з Янкелем і домовленість за велику винагороду відвезти його до Варшави, зустріч з жидами у Варшаві та вирішення питання про побачення Тараса й Остапа перед стратою, перебування Бульби в одязі іноземного графа у в'язниці та страта Остапа і запорожців, які були побудовані на діалогах, – О. Довженко подає їх у гоголівській послідовності, не відходячи від ходу подій і розмови дійових осіб, звичайно без детального опису площі, де якій зібралось багато народу та козаків, яких вели на страту. "Они шли с открытыми головами, с длинными чубами; бороды у них были отпущены. Они шли не боязливо, не угрюмо, но с какою-то тихою горделивостью; их платья из дорогого сукна изнашивались и болтались на них ветхими лоскутьями; они не глядели и не кланялись народу. Впереди всех шел Остап.

Что почувствовал старый Тарас, когда увидел своего Остапа? Что было тогда в его сердце? Он глядел на него из толпы и не проронил ни одного движения его. Они приблизились уже к лобному месту. Остап остановился. Ему первому приходилось выпить эту тяжелую чашу" [1, с. 162–163].

Немає у О. Довженка й опису страшних мук, які мужньо виносив Остап під час катувань. Сценарист лише зауважує: "Тарас стояв у юрбі і дивився на страшні муки сина.

Коли панянки відвернули очі і по-собачому завищали, почувся хряск Остапових кісток... Тарас стояв у юрбі, гордий і осяйний, і шепотів:

– Добре, синку, добре..." [2, с. 282].

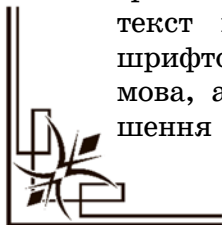
О. Довженко в описові сцени, пов'язаної зі стратою Остапа, досить вдало поєднує прозовий текст і репліки, що дає можливість розкрити психологічний стан усіх учасників цього дійства.

Останні епізоди кіносценарію О. Довженка побудовані на матеріалах XII розділу повісті Гоголя. Епічний гоголівський початок розділу засвідчував всенародний характер боротьби українського народу: "Отыскался след Тарасов. Сто двадцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украины. Это уже не была какая-нибудь малая часть или отряд, выступивший на добычу или на угон за татарами. Нет, поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отмстить за посмеянье прав своих, за позорное своих унижение, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за всё, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков" [1, с. 164–165].

Гоголь вводить новий образ молодого, але сильного духом гетьмана Остряниці та його радника Гуні і описує його стодвадцятитисячне військо, що складалося з декількох полків. На чолі одного з них стояв досвідчений полковник Тарас Бульба, який керувався у своїх діях лише ненавистю. Письменник перераховує всі чини, які входили до складу війська, знамена, хоругви, коней, табори возів тощо і цим самим піднімає значущість цього війська. Автор повісті відсилає літописцям справу описувати велику кількість битв. Він лише підкреслює, що ця війна була "поднятая за веру: нет силы сильнее веры. Непреоборима и грозна она как нерукотворная скала среди бурного, вечно-изменчивого моря" [1, с. 165].

242

О. Довженко переосмислює весь цей текст, робить його зримим, чітко висвітлюючи кожну деталь і персонажів. Весь текст надрукований двома шрифтами. Текст звичайним шрифтом, очевидно, для екранного показу тих, про кого йде мова, а курсивом – для прочитання на екрані чи проголошення диктором поза кадром. Наприклад:

"ВІДШУКАВСЯ ТАРАСІВ СЛІД. СТО ДВАДЦЯТЬ ТИСЯЧ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА З'ЯВИЛОСЯ НА КОРДОНАХ УКРАЇНИ.

Молодий гетьман Остряниця і старезний Гуня, а за ними полковники, осавули і генеральний бунчужний ішли на чолі силенного війська.

Бунчукові товариші несли бунчуки. Майоріло багато корогов і знамен.

З УСІХ УСЮД ПІДНЯЛИСЯ КОЗАКИ: ВІД ЧИГИРИНА, ВІД ПЕРЕЯСЛАВА, ВІД БАТУРИНА, ВІД ДНІПРОВСЬКОГО НИЗУ..." [2, с. 282].

Описовий гоголівський текст про перемир'я польського короля Потоцького з гетьманом Остряницею О. Довженко оформляє у домислений сценаристом епізод. Спочатку він подає екранну картинку: "Коронний гетьман Микола Потоцький стояв перед гетьманом Остряницею і Гунею в оточенні козацької старшини і, присягаючи, обіцяв від імені короля повернути Україні потоптані права.

Остряниця і Гуня не вірили Потоцькому.

– Ці присяги ми чули і знаємо ціну панським присягам!

Гомоніла старшина і козаки.

Остряниця. Присягнися...

Потоцький. Присягаю.

Остряниця. Іменем господа бога.

Потоцький. Іменем бога.

Остряниця. Присягай іменем короля... забути ворожнечу і повернути права народові.

Потоцький повторює.

Гуня. А тепер дай слово честі.

Потоцький зніжковів і потупив очі.

– Бреше! – почувся голос з юрби.

Слідом за цим криком заgrimів хор і загули дзвони" [2, с. 283].

Лише Тарас Бульба, попередивши своїм криком гетьмана і полковників, відверто заявив: "Не вірте ляхам, продадуть, псяюхи!" І далі О. Довженко повторює гоголівські слова Тараса Бульби, прямо і відверто сказані гетьману та полковникам: "Пом'яніть ще прощальне моє слово. Перед смертною годиною ви згадаєте мене. Думаєте, купили спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням. Здеруть з голови твоєї, гетьмане, шкіру, наб'ють поволою і повезуть її по ярмарках напоказ. Не вдержите й ви,

панове, голів своїх! Пропадете замуровані в кам'яних льохах. А ви, хлопці..." [2, с. 284].

Тараса підтримав весь його полк і деякі козаки з інших полків.

Йдучи за Гоголем, Довженко перетворює слова автора повісті на досить яскраву картину: "Сумні стояли гетьман і полковники: задумалися і мовчали довго, пригнічені якимсь важким передчуттям" [2, с. 284]. Сценарист до цих слів додає текст, якого немає у Гоголя: "Стирчать на кіллі черепи гетьмана і полковників", але подібні відомості про трагічну долю гетьмана і старшин автор повісті подає в іншій формі і в іншому місці.

"А что же Тарас? – запитує Гоголь на завершальних сторінках своєї повісті і відповідає: "А Тарас гулял по всей Польше с своим полком, выжег восемнадцать местечек, близь сорока костелов и уже доходил до Кракова. Много избил он всякой шляхты, разграбил богатейшие и лучшие замки" [1, с. 168]. І далі автор подає детальний опис кривавої трапези Тараса, що була поминками за Остапом.

Цей широкий жорстокий за змістом опис О. Довженко вміщує у три рядки, доповнюючи їх ще двома фразами: "Палає костьол. Тікають ксьондзи, ченці, жінки. Вдираються козаки. Шибениці, і полум'я, і кари.

– Нічого не жалійте! Нічого! – гукав Тарас козакам.

– Це вам, вражі пани, поминки по Остапові!" [2, с. 284–285].

"И такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селении, пока польское правительство не увидело, что поступки Тараса были побольше чем обыкновенное разбойничество, и тому же самому Потоцкому поручено было с пятью полками поймать непременно Тараса. Шесть дней уходили козаки проселочными дорогами от всех преследований" [1, с. 168]. О. Довженко завершальні сторінки гоголівського тексту використовує повністю, повторюючи під час погоні відомі слова: "Стій! Випала люлька з тютюном! Не хочу, щоб і люлька дісталася вражим панам!", "Ех, старість, старість" та інші, а також звернені до козаків, які зуміли відірватися від ляхів, стрибнувши з кручі прямо у Дністер: "Прощайте, товариші! – гукав він їм зверху. – Згадуйте мене і на ту весну приїздіть сюди та добре погуляйте. Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? Подождіть, настане час, дізнаєтесь ви, що таке православна

руська віра. Вже й тепер чують далекі й близькі народи – піднімається з руської землі сила, і не буде в світі сили, яка б не скорилася їй..." [2, с. 286].

О. Довженко у гоголівському тексті замінює слова "русская вера" – на "руська віра" і "подымается из русской земли свой царь" – на "підніметься з руської землі сила", що відповідало історичній правді. О. Довженко під Руською землею розумів Україну. Це мав би розуміти і Гоголь. Але він вкладав у написані слова "русская земля", "русский царь" своє змістове навантаження, що відповідало його поглядам часу написання другого варіанта повісті.

По-різному у повісті і кіносценарії звучать і останні рядки розповіді. У Гоголя: "А уже огонь подымался над костром, захватывал его ноги и разостлался пламенем по дереву... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!" [1, с. 171].

О. Довженко лише однією фразою завершує розповідь: "Розіслалося полум'я по дереву й закрило Тараса. Козаки пливли в очеретах і співали про свого отамана. На високій кручі над Дністром догоряло Тарасове вогнище" [2, с. 286].

Так завершилася розповідь про героїчну і трагічну долю Тараса Бульби та його синів Остапа і Андрія, а разом з ними і про справедливу боротьбу козаків, а в цілому всієї української нації за свободу та незалежність своєї Вітчизни.

Порівнюючи два тексти творів Гоголя і О. Довженка, переконаємося, що це не лише прекрасний переклад з російської на українську мову, але і блискуча переробка епічного твору на мову кінодраматургії. А тому О. Довженко використовує такі прийоми, як закадровий голос, напливи, написи на екрані тощо. Замість розповідного тексту з'являються діалоги, полілоги. Сценарист намагається перш за все зберегти зміст гоголівського твору, передати його романтичний аромат, національний дух, наблизити героїв до сучасного глядача. А для цього потрібно було проникнути в глибинну сутність того, що відбувалося на екрані. Нічого другорядного не могло бути. Тому О. Довженко приділяв увагу розкриттю характеру, широти багатства натури запорізьких козаків. Більше за все режисер боявся стилізації, шароварщини, захоплення яким могло заслонити їх справжнє життя.

О. Довженко ставив мету в образах запорожців передати характерні риси українського народу: любов та відданість до

Вітчизни та свободи, помножені на ненависть до ворогів народу, своєрідний, неповторний гумор. Спостерігаючи за запорожцями, інші народи світу повинні були сприймати їх як сучасних українців, які продовжували великі героїчні традиції.

Порівняльний текстологічний аналіз дав можливість побачити, що над своїми творами працювали видатні художники слова. О. Довженко у своєму кіносценарії зумів передати дух гоголівської повісті, внести і своє трактування окремих сцен та образів. Слідуючи за гоголівським текстом, сценарист добре розумів, що його у кінотворі не можна повністю відтворити, а тому відмовлявся лише від тих описових фрагментів, без яких можна було б обійтися, не збіднюючи майбутній фільм. Масові та панорамні сцени режисер О. Довженко міг би яскраво передати за рахунок операторських знахідок його постійного соратника по праці оператора Данила Демуцького. О. Довженко притримувався принципу: якомога точніше і повніше перекласти гоголівський текст на мову екрана. І це кіномитцю вдалося.

246

*Актор Богдан Ступка в ролі Тараса Бульби
в одноіменному фільмі В. Бортка*

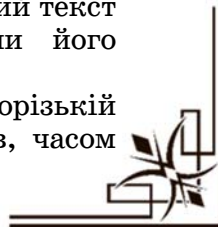
Висновок

Порівняння різних видань повісті М. Гоголя "Тарас Бульба", які з'явилися у 1832, 1836, 1842 рр., дало можливість з'ясувати не лише сам процес написання твору, але й виявити політичну концепцію письменника, який під час підготовки останнього варіанта твору змінив акценти, що стосуються України, яку він на початку розглядав як самостійну європейську державу, а в кінці – як складову Російської імперії. Сама ж героїчна тема боротьби козаків за свободу батьківщини залишалася постійною

Текстологічний аналіз повісті М. Гоголя та її інтерпретацій для української оперної і драматичної сцен, а також для екранізації в кіно дав можливість з'ясувати тенденцію переробок гоголівського твору багатьма драматургами для сценічного дійства, що саме бралось для цих творів з тексту оригіналу, а що піддавалося змінам та добавкам згідно з концепцією постановки вистави.

Так, композитор П. Сокальський, створюючи лібрето, намагався слідувати гоголівському тексту перших розділів повісті, які завершуються штурмом фортеці Дубно. В той же час лібретист посилював драматичне напруження боротьби у творі. При цьому він розширював окремі монологи, зокрема панночки (в лібрето вона Урсула), насичуючи їх романтичною атрибутикою та високими словесними висловлюваннями. Часто гоголівський прозовий текст переробник вкладав у вуста персонажів, зокрема Андрія. Композитор-лібретист, розкриваючи тему материнства, написав арію матері (в опері вона Катерина), використовуючи описовий гоголівський текст про життя жінки-матері XVIII ст. і доповнюючи його емоційними висловами та словами народних пісень.

Це ж спостерігаємо і у відтворенні життя в Запорізькій Січі. Автор повісті широко описує будні запорожців, часом

непривабливі, складні сторінки, що пояснюється відсутністю походів та участі їх у бойових сутичках. Композитор відходить від цього і створює героїчну сторінку цього вільного краю, залучаючи народні пісні, зокрема "Ой, Днепр, ты наш, Днепр!", яку співає сліпий бандурист. Лібретист піднімає на вищий щабель козаків під час обрання нового кошового. Їх радість розкриває співами та танцями. Емоційніше сприймаються запорожцями і слова вісника з України про тяжке там життя під гнітом католиків та шляхти і заклик до боротьби на захист Вітчизни. Лібретист все це підсилює величним співом хору. Всього цього немає у Гоголя, але у ході розвитку дії цей епізод має бути і його вставляє лібретист-композитор.

У подальшому текст Гоголя скорочується, і основна увага приділяється діям козаків уже під фортецею Дубно. На відміну від Гоголя П. Сокальський тут виділяє сцену на площі, звертаючи увагу на тяжкий стан, у якому опинилися жителі Дубно, де глядачі зустрічаються з Андрієм, який у супроводі татарки пробирається з мішком хліба. І композитор акцентує увагу на постаті Андрія, який мріє про свою зустріч з панночкою Урсулою, проявляючи до неї полум'яні почуття любові. І тут композитор-лібретист створює, продовжуючи розвивати романтичні традиції того часу, яскраві образи двох закоханих – полячки і Андрія. Складність полягає в тому, що вони відносяться до ворогуючих народів. І для передачі їх почуттів композитор в дусі гоголівського тексту подає свій, який поглиблює психологічний стан героїв, додає слова Урсули і татарки, які застерігають Андрія не робити хибного вчинку, бо вони є його ворогами. Цього теж немає у Гоголя. Незважаючи на це, Андрій залишається при своєму рішенні. Звучить в опері дуеттно, Андрій і панночка присягаються бути разом до самої смерті.

У подальшому в лібрето опери, як і в повісті Гоголя, зосереджена увага на подіях, які відбуваються під стінами фортеці. П. Сокальський іде за Гоголем, але все не можна вмістити у лібрето, і автор зупиняється лише на окремих епізодах, розставляє по-своєму персонажів, наповнює своїми словами їх репліки або скорочує гоголівський текст, зокрема, промову Тараса про товариство, яка звучить у скороченому вигляді при іншій уже ситуації.

П. Сокальський відходить і від гоголівського трактування образу Андрія в кінці опису його життя. У лібрето Андрій починає виражати сумнів у скоєному ним вчинкові, у нього

з'являється прозріння і каяття. Лібретист подає все це як гріхопадіння Андрія. І в бій він іде не для того, щоб прославитися, а щоб померти і зняти з себе цей страшний гріх зради.

Аналізуючи лібрето П. Сокальського у порівнянні з гоголівським текстом повісті, слід вказати також і на те, що зміни і власні вставки у ньому були пов'язані з соціальними процесами в українському національному середовищі, які відбувалися у 70–80-х рр. XIX ст. Лібретист загострив увагу на дискусії про існування самобутньої української мови великого народу, а не малоросійсько-польського діалекту, і цей аспект політичного погляду композитора загострено звучить у промові Тараса про товариство. Крім цього, роздуми Андрія про зраду адресувалися залу, у якому сиділи колишні представники українського дворянства, що зрадили своїй Вітчизні і пішли рабськи служити Російській імперії. Саме ці соціологічні аспекти і вирізняють переробку П. Сокальського від інших інтерпретацій повісті Гоголя.

Лібретист М. Старицький і композитор М. Лисенко, автори опери "Тарас Бульба", теж намагалися слідувати гоголівському тексту, хоча, як і П. Сокальський, в процесі розвитку подій відходили від змісту повісті Гоголя, зосереджуючи свою увагу на героїчній стороні сюжету. Дійство лібрето, як і у П. Сокальського, вони завершують подіями, що відбуваються під Дубно, хоча опера і називається "Тарас Бульба". М. Старицький, як і П. Сокальський, подає найменування персонажів, щоправда, вони інші, ніж у попередній інсценізації.

Тему любові М. Лисенко вважав побічною, а тому висував на перший план яскраву сторінку боротьби козаків за свободу Вітчизни. Тему ж любові юного козака до прекрасної полячки Марильці, дівчини з ворожого табору, трактує неоднозначно, спочатку як молодечий порив, який проявляється в перших сценах опери, а потім як самозречення заради кохання, що приводить до зради високих ідеалів. І смерть Андрія сприймається як результат цієї зради. Вона логічна. Пішов із життя один із яскравих козаків, який це підтверджував у попередніх сценах, але обезславив себе в кінці дійства. Те саме й на інших, які оберуть цей шлях. А тому автори в кінці опери звертають увагу на героїчні сторінки подвигу козаків, які себе мужньо проявили у битві зі шляхтою і отримали перемогу під час взяття фортеці Дубно.

Таким чином, лібретисти кожен по-своєму наголосили на патріотичних моментах, які звучали в повісті М. Гоголя,

підсилюючи їх своїми вставками чи новими сценами, піснями, що відповідали основній концепції опери.

Інсценізації для драматичних постановок створювалися відповідно до авторської, тобто переробника концепції. Від того, що хотів показати інтерпретатор, на що звернути увагу, і залежало, які уривки із повісті М. Гоголя були використані. Одні драматурги брали за основу ліричну тему – кохання, і в цьому випадку патріотична тема відходила на другий план, інші об'єднували її з героїчною боротьбою козаків. Саме авторська концепція і диктувала відбір тексту та його інтерпретацію, нові доповнення, а то і зміни сюжетної лінії гоголівської повісті.

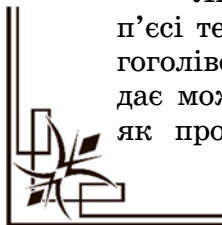
Цінність цих п'єс, хоча вони і були ще не досконалі в художньому плані, полягала в тому, що це були україномовні твори, написані рідною для глядачів і читачів ХІХ ст. мовою, доносили гоголівський текст до широкої аудиторії, намагалися відтворити традиції українського народу, розповісти про побутове і героїчне життя їх предків.

Порівняно з лібрето до опери М. Лисенка М. Старицький у своїй п'єсі посилює народно-побутовий бік гоголівського тексту, який збагачується піснями і танцями. Автор п'єси також звертає увагу на образ матері Насті. Як і в опері, вона набуває величного звучання: прославлення материнства, трагічної долі матері і дружини козака. Весь текст проникнутий глибоким психологізмом. Посилюється в п'єсі і героїчна тема шляхом введення до складу персонажів нового образу Кобзаря, якого немає в тексті Гоголя. Він посилює героїчну тематику виконанням народних історичних пісень і дум про долю України та героїчну боротьбу козаків за свободу.

Кожен автор переробок по-своєму відтворює гоголівський епізод зустрічі в Києві Андрія з панночкою. В одних випадках, як це у п'єсі К. Ванченка-Писанецького, Андрій розповідає про свою любов до полячки матері, в інших, як у п'єсі М. Старицького, – братові Остапу.

У більшості п'єс опускаються події, які відбуваються у Запорізькій Січі, і перехід від від'їзду Тараса та синів до Січі замінюється прибуттям їх під Дубно. Кожен із авторів шукає свої прийоми пов'язання цих двох епізодів сценічного дійства, інколи обмежуючись ремаркою.

Як і в лібрето П. Сокальського, М. Старицький у своїй п'єсі теж звертає увагу на соціальне звучання тексту. Відбір гоголівського матеріалу та його обробка, внесення доповнень дає можливість драматургу сказати про свою рідну Україну як про "посиротілу", бо багато українців залишили свій

рідний край у пошуках заробітку. Вся промова Тараса проникнута хвилюючими роздумами про Вітчизну і її народ. Для більш глибокого розкриття цієї теми М. Старицький використовує народні пісні.

Діалог панночки та Андрія у фортеці різні автори подають теж по-своєму. М. Старицький слідує за М. Гоголем, а К. Ванченко-Писанецький скорочує його і знімає слова Андрія про батька-матір, про побратимів і Вітчизну, від яких він зрікається заради кохання. Драматург вважав за недоцільне, щоб ці святі слова звучали навіть із вуст зрадника. У п'єсах вводиться епізод зустрічі Андрія і воєводи, батька панночки, чого немає в гоголівському тексті, але це дає інсценізаторам можливість підсилити мотив падіння Андрія. К. Ванченко-Писанецький звертає увагу на останню зустріч Андрія і панночки. За лагідними, звеличеними словами полячки на адресу коханого звучать слова Бульбенка, який, говорячи вбик, виносить ними собі вирок за зраду. Таких авторських розходжень із текстом їх п'єс і повісті Гоголя немало, що свідчить про самостійний підхід авторів цих драматичних творів до трактування того чи іншого образу.

Фінальний епізод, пов'язаний зі смертю Андрія від рук батька, у М. Старицького дещо відрізняється від гоголівського. Тарас за зраду сина звинувачує полячку і закликає козаків до помсти ("Справимо поминки по Андрію").

К. Ванченко-Писанецький вводить епізод, якого немає у Гоголя, зустрічі панночки з мертвим Андрієм, під час якої Тарас її вбиває. Драматург ніби поспішає, щоб завершити життєву долю Тараса. Один із козаків сповіщає Бульбу, що ляхи відрізали їх від своїх. У цей час Тарас губить люльку і потрапляє в полон до ляхів.

М. Старицький після епізоду страти Андрія продовжує розвивати гоголівську лінію, показує героїчну смерть Остапа і присутність при цьому Тараса, хворобу старого Бульби і його подальшу боротьбу з поляками аж до його полонення і героїчної смерті.

Як бачимо, драматурги по-різному використовують гоголівський текст, хоча і намагаються слідувати йому. Специфікою драматичного твору пояснюється і його скорочення чи інтерпретація. Кожний із драматургів все ж в силу своєї індивідуальної концепції робить наголоси на тих чи інших сценах. У К. Ванченка-Писанецького більше уваги приділяється Андрієві і лінії кохання, а тому ці образи дещо

романтизовані. М. Старицький же героїзує події і підкреслює, що в жорстокій боротьбі за свободу проливають кров кращі сини України, а ті, хто не витримав випробувань і поставив свої власні інтереси вище від загальнолюдських, залишають життя у безслав'ї.

О. Довженко, як і П. Сокальський, М. Старицький та інші, слідує в своєму кіносценарії "Тарас Бульба" за гоголівським текстом, хоча у нього, як сценариста-режисера, були більш широкі можливості на екрані зобразити навколишній світ героїв, підсилити екранними засобами події гоголівського твору. Проте О. Довженко більше уваги приділяв діалогічним сценам. Кіносценарій О. Довженка – це ще один зразок героїзації подвигу козаків.

Слід підкреслити, що у всіх переробках та інсценізаціях відсутні слова, пов'язані з Росією. В деяких випадках "російський" замінюється на "руський". Все це свідчить, що автори різних епох виражали глибоку повагу до своєї Вітчизни – України і українського народу.

Важливою сторінкою в осмисленні гоголівської повісті "Тарас Бульба" є трактування її образів не лише в тексті лібрето, драматичних творах, а і на сцені акторами, яка теж часто пов'язана не лише з мистецькою інтерпретацією, а із соціологічними процесами, які відбувалися в країні. А тому у ХХ ст. знаходимо приклади трактування основних подій і героїв відмінно від гоголівських. Посилюються у наш час героїко-патріотичні сторони тексту повісті М. Гоголя. І для цього використовуються осучаснені засоби, які пов'язані не лише з правдивим реалістичним з певною романтичною спрямованістю трактування образів, а й значно ширшим показом обставин, у яких діють герої твору.

Текстологічний, соціологічний та мистецький порівняльний аналіз дав можливість виявити, чому саме повість М. Гоголя "Тарас Бульба" була актуальною для українського народу у ХІХ–ХХІ століттях, яке місце вона займала і до цього часу займає у його житті, що завжди прагнув до свободи і незалежності.

Література

До проблеми текстологічного та мистецького вимірів повісті М. Гоголя "Тарас Бульба"

1. А. Пушкин – А. Ф. Воейкову, 1831, конец августа // Гоголь Н.В. в русской критике и воспоминаниях современников. – М., 1959. – С. 41.

2. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – М. : Изд. АН СССР, 1937.

Т. 2. Миргород. – 1937 – С. 42.

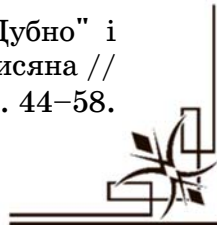
В подальшому всі посилання подаються у тексті з вказівкою тому та сторінки.

Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. XIX ст. : лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно"

1. Ізваріна О. М. М. Гоголь і українська опера / (М. Лисенко та П. Сокальський) / О. М. Ізваріна. – Донецьк, 2003. – 216 с.

2. Карышева Т. И. П. П. Сокальский. Жизнь и творчество / Т. И. Карышева. – М. : Сов. композитор, 1984. – 200 с.

3. Лисяна О. Опера П. Сокальського "Облога Дубно" і традиції "великої" історико-романтичної опери / О. Лисяна // Українське музикознавство. – К., 1991. – Вип. 26. – С. 44–58.

4. Жарик А. Перша музична версія "Тараса Бульби" М. Гоголя в українській культурі / А. Жарик // Українська музика: історія в художніх артефактах : науковий вісник. – К., 2007. – Вип. 105. – С. 244–253.

5. Цит за кн.: Карышева Т. И., П. П. Сокальский. Жизнь и творчество / Т. И. Карышева. – М. : Сов. композитор, 1984. – С. 22.

6. П. П. С. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 40-х годов // Киевская старина. – 1906.

7. Карышева Т. И. Вказ. джерело. – С. 17.

8. Див. : Киевская старина. – 1905. – Цит. за кн.: Карышева Т. И. Вказ. джерело. – С. 96. Весь текст статті знаходиться в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Арх. П. Сокальського. № 1-38451.

9. Інститут рукопису НБК ім. В. І. Вернадського, Ф. 1, од. зб. 38617.

10. Фагот. Фельетон // Одесский вестник. – 1860. № 20, 23 февраля.

11. Там само.

12. Цит. за кн.: Карышева Т. И. Вказ. джерело. – С. 143.

13. Там само.

14. Осада Дубно. Опера в 4-х действиях с прологом. Либретто и музыка Петра Сокальского. – СПб., [1844]. – С. 6–7. Всі цитати лібрето подаються за цим виданням.

15. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 4 т. / Н. В. Гоголь. – М., Л. : Изд. АН СССР, 1937–1952.

Т. 2. – 1937–1952. – С. 49. Всі цитати з повісті подаються за цим виданням.

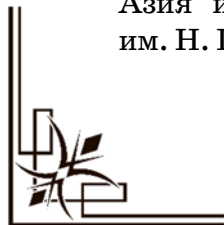
16. Кралюк П. Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає "Тарас Бульба" / П. Кралюк. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2016. – С. 134.

17. С.-Петербургские ведомости. – 1865. – № 93.

18. Цит. за ст. : М. Стріха. Біблія по-нашому / М. Стріха // Україна молода. – 2006. – 1 вересня. – Гоголь. – С. 52.

19. Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма / Ю. В. Манн. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – С. 372.

20. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа, Средняя Азия и Закавказье / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ им. Н. Гоголя, 2009. – 481 с.

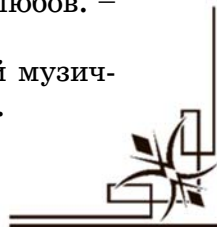

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та однойменна опера
М. Лисенка**

1. Лисенко Остап. Про Миколу Лисенка. Спогади сина / Остап Лисенко. – К. : Рад. письменник, 1957. – С. 113. в 14 т.
2. Сташевський Ю. О. Український радянський музичний театр / Ю. О. Сташевський. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 31.
3. Лисенко М. Зібрання творів : у 20 т. – К., 1957.
Т. IV. Тарас Бульба. Історична опера на 5 дій, 7 картин. Лібрето М. Старицького за однойменною повістю М. Гоголя. – 1957. – С. 16. Далі іде посилання на це видання з вказівкою стор. в тексті статті.
4. Архімович М. Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість / М. Архімович, М. Гордійчук. – К. : Мистецтво, 1963. – С. 144.
5. Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 200.
6. Комуніст. – 1924. – 7 жовтня ; Вісті ВУЦВК, 1924. – 17 жовтня; Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 209–219 ; Музика, 1925. – № 3. – С. 147, 148.
7. Пролетарська правда. – 1924. – 12 жовтня.
8. Нове мистецтво. – 1924. – № 20 (61). – С. 11.
9. Пролетарська правда. – 1929. – 3 вересня.
10. Советская Украина. – 1939. – 5 травня.
11. Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. XIX ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно" / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки" / відп. ред і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – Вип. 86, № 8. – С. 13–62.

"Тарас Бульба" в українському оперному мистецтві

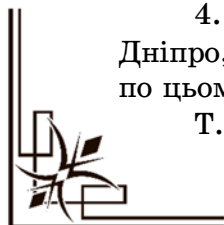
1. Пролетарська правда. – 1927. – 12 жовтня.
2. Музика. – Київ, 1923. – Ч. 2. – С. 20.
3. Киевские ведомости. – 1920. – 10 червня.
4. Шестьдесят лет в оперном театре / Н. Н. Боголюбов. – М., 1967. – С. 258.
5. Станішевський Ю.О. Український радянський музичний театр / Ю. О. Станішевський. – К., 1970. – С. 30.
6. Там само. – С. 33.

7. Там само.
8. Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 200.
9. Комуніст. 1924. – 7 жовтня; Вісті ВУЦВК. – Харків, 1924. – 17 жовтня; Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 209–219; Музика. 1925. – № 3. – С. 147, 148.
10. Пролетарська правда. – 1924. – 12 жовтня.
11. Нове мистецтво. – 1924. – № 20 (61). – С. 11.
12. Пролетарська правда. – 1929. 3 березня.
13. Стефанович М. Михайло Іванович Донець / М. Стефанович. – К., 1965; Михайло Донець. Спогади. Листи. Матеріали. – К., 1983.
14. Скоробагатько Н. Музикальна співачка / Н. Скоробагатько // Українські співаки у спогадах сучасників. – Київ–Львів–Нью-Йорк. 2003. – С. 308.
15. Козак Сергій. Чарівний голос / Сергій Козак // Там само. – С. 314.
16. Архімович М. Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість / М. Архімович. – К.: Мистецтво, 1963. – С. 144.
17. Гмиря Борис. Статті Щоденники. Листи. Спогади / Борис Гмиря. – К.: Музична Україна, 1988. – С. 182.
18. Там само. – С. 120–121.
19. Советская Украина. 1939. – 5 мая.

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та її інтерпретації в
однойменних драмах М. Старицького і К. Ванченка-
Писанецького (до проблеми текстологічного порівняння)**

1. Русский филологический вестник. – 1911. – Т. LXV. – С. 331–338.
2. Виноградов И. А. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас Бульба" (из истории сценических интерпретаций / И. А. Виноградов // Н. В. Гоголь и театр. Третьи Гоголевские чтения : сб. докладов / под ред. В. П. Викуловой. – М. : КДУ, 2004. – С. 260–271.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М.–Л. : Изд. АН СССР, 1937. – Т. 2. – 1937. В подальшому посилання подаються у тексті з вказівкою тому та сторінки.
4. Старицький М. Твори : у 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1964. – С. 308. В подальшому посилання подаються по цьому виданню з вказівкою сторінки.
Т. 4. – 1964. – С. 308.

5. Ванченко-Писанецький К. Тарас Бульба під Дубно : драма в 4-х діях / К. Ванченко-Писанецький. – Нью-Йорк, 1919. В подальшому посилання подаються на це видання з вказівкою сторінки.

6. Ванченко-Писанецький К. Іп. Спогади українського лицедія / К. Іп. Ванченко-Писанецький. – К., 1928.

7. Кино : енциклопедический словарь / глав. ред. С. И. Югкевич. – М. : Сов. энциклопедия, 1987.

8. Історія українського радянського кіно : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1986–1988.

Т. 1. 1987. – 246 с.; т. 2. 1987. – 215 с.

9. Микола Гоголь. Інтерпретації : зб. ст. / упоряд. Л. Брюховецька. – К. : Задруга, 2009. – 196 с. : Брюховецька Л. Кінематографічність творів Гоголя і способи їх інтерпретації в кіно. – С. 71–80; Юрченко В. Гоголіана кіностудії ім. О. Довженка. – С. 83–88; Марченко С. Гоголь в історик о-пізнавальному кіно. – С. 93–130; Бут О. "Загублений рай" українця Миколи Гоголя. – С. 183–187; Тримбач С. Гоголь українське кіно. – С. 189–193.

10. Госейко Любомир. Історія українського кіно / Любомир Госейко. – К. : Кн. вид. КИНО-КОЛО, 2005.

11. Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка. Анований каталог фільмів 1928–1998 / упор. Р. Прокопович. – К. : Антіс Компані ЛТД, 1998.

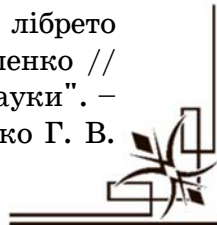
12. Гоголю – 200! Актеры, игравшие в постановках по произведениям классика... // Сегодня. – 2009. – 1 апреля.

13. Миславский В. Кино в Украине. 1896–1921. Факты. Фильмы. Имена / В. Миславский. – Харьков : Торсинг, 2005.

14. Цит. за кн. : Берков В. Гоголь о музыке / В. Берков. – М. : Музгиз, 1952. – 32 с.

15. Ашкаренко Г. А. Спомин / Г. А. Ашкаренко. – К., 1908.

16. Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" для української сцени / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2016. Вип. 82, № 6. – С. 55–64; Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. ХІХ ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно" / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2017. – Вип. 86, № 8. – С. 13–62; Самойленко Г. В.

Українська кіноматографічна гоголіана / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Серія "Історичні науки". – Ніжин, 2017. – Вип. 87, № 7. – С. 233–240.

Тарас Бульба на українській сцені

1. Садовський М. К. Мої театральні згадки / М. К. Садовський. – К.: Держвид. образотворчого мистецтва та музичної літератури. – 1956. – С. 11–13.

2. Василько В. Микола Садовський та його театр / В. Василько. – К.: Держвидав образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР. – К., 1962. – С. 20.

3. Ванченко-Писанецький К.І. Спогади українського лицедія / К. І. Ванченко-Писанецький. – К., 1928.

4. Курянин. – 1893. – 19 января, № 11; 23 января. – № 13.

5. Южный край. – 1893. – 17 августа, № 4335.

6. Южный край – 1894. – 20 сентября, № 4707; 1896. – 29 мая, № 5286.

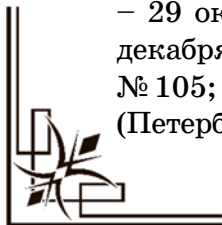
7. Новороссийский телеграф. – 1896. – 8 января № 6672; Театр. – 1896. – № 8. – С. 2.

8. Мар'яненко І. М. Л. Кропивницький та його театр / І. М. Мар'яненко // М. Л. Кропивницький : збірник статей, спогадів і матеріалів. – К., 1955. – С. 262.

9. Маринич Г. Спогади про Марка Лукича Кропивницького / Г. Маринич // Там само. – С. 303.

10. Мар'яненко І. О. Минуле українського театру / І. О. Мар'яненко. – К.: Мистецтво, 1953. – С. 36.

11. Про виставу "Тарас Бульба під Дубном" відгукувались: Курянин (Курськ). – 1893. – 19 января. № 11; 1893. – 23 января, № 13; Южный край (Харків). – 1893, 17 августа, № 4335; Южный край (Харків). – 1894. – 31 декабря, № 4804; Южный край (Харків). – 1895. – 24 января, № 4826; Южный край (Харків). – 1895. – 8 апреля, № 4892; Новорос.телеграф (Одеса). – 1896. – 8 января, № 6672; 1896. – 6 февраля, № 6699; Театр (Одеса). – 1896. – №8. – С. 2; Крым, вести. (Севастополь). – 1896. – 01 октября, С. 213; Новорос.телеграф (Одеса). – 1896. – 29 октября, № 6949; Одесский лист. – 1896. – 29 октября, №283; Русский листок (Москва). – 1896. – 30 декабря, № 362; 1897. – 1 января, №17; 1897. – 21 апреля, № 105; СПб. ведомости. – 1897. – 27 июня, № 12; Новости (Петербург). – 1897. – 27 июня, № 174; Петерб. листок. –

1897. – 26 июня, 172; Петерб. газ. – 1897. – 70 июня, № 172; Бирж. вед. (Петербург). – 1897. – 27 июня, № 173; Мировые пі голоски (Петербург). – 1897. – 4 июля, № 182; Новое время (Петербург). – 1897. – 4 июля, № 7668; Сын Отечества (Петербург). – 1897. – 4 июля, № 178; Театр и искусство (Петербург). – 1897. – № 27. – С. 490; Варшав. дневн. – 1897. – 4 ноября, № 294; Курьер (Москва). – 1898. – 3 января. – № 3; Чернигов, губ. вед. – 1898. – 29 апреля, № 1468; Южн. обзор. (Одеса). – 1898. – 01 октября. – № 601; Одесские нов. – 1898. – 30 сентября, № 4414; 1.Х. – № 4415; Бессарабец (Кишинів). – 1898. – 17 ноября, № 224; Южанин (Миколаїв). – 1900. – 24 марта. – № 6.

12. Василько В. Микола Садовський та його театр / В. Василько. – К. : Держ. вид. образ. мист. і муз. літ., 1962. – С. 21.

13. Танюк Л. Слово. Театр. Життя / Л. Танюк. Вибране : в 3 т. – К., 2001.

Т. 2. – 2001.

14. Харченко В. Инсценизация "Тараса Бульбы" в театре имени М. Заньковецкой / В. Харченко, В. Ефименко // Львовская правда. – 1952. – 12 марта.

15. Український театр ХХ століття : антологія вистав / За заг. Ред. М. Гринишиної; Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАН України. – К.: Фенікс, 2012. – 944 с.

16. "Тарас Бульба" до 200-річчя Гоголя. Героїчна сага на дві дії [Електронний ресурс]. – К., 2007. Режим доступу <http://www.magara.zp.ua/teatr-prosto-neva/>

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та однойменний
кіносценарій О. Довженка (до проблеми текстуального
і мистецького виміру)**

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1937–1952.

Т. 2. В подальшому всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.

2. Довженко О. П. Твори : в 5 т. / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1983.

Т. 1. – 1983. – 439 с. Всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.

3. Довженко О. П. Вказ. дж. – Т. 5. – 1983.

4. Волков А. Р. "Тарас Бульба" Н. В. Гоголя и "Тарас Бульба" А. П. Довженко / А. Р. Волков // Творчество Гоголя и современность. – Нежин, 1989. – С. 36–37.

5. Корчагин Ю. Ф. Романтичні традиції Гоголя у творчості Довженка / Ю. Ф. Корчагин // Наследие Гоголя и современность. – Нежин, 1988. – С. 94–95.

6. Самойленко Г. В. Н. В. Гоголь – наш современник / Г. В. Самойленко // Наследие Гоголя и современность. – Нежин, 1988. – С. 3–5.

Зміст

До проблеми текстологічного та мистецького вимірів повісті М. Гоголя "Тарас Бульба"	3
Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої половини XIX ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно"	15
Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та однойменна опера М. Лисенка	75
"Тарас Бульба" в українському оперному мистецтві	111
Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та її інтерпретації в однойменних драмах М. Старицького і К. Ванченка-Писанецького (до проблеми текстологічного порівняння)	123
Тарас Бульба на українській сцені	184
Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" та однойменний кіносценарій О. Довженка (до проблеми текстуального і мистецького виміру)	201
Висновок	247
Література	253

Наукове видання

Григорій Васильович Самойленко

ПОВІСТЬ
МИКОЛИ ГОГОЛЯ
"Тарас Бульба"

в українському текстологічному, соціологічному
та мистецькому вимірах

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка та макетування – А. В. Новгородська
Літературне редагування – О. М. Лісовець
Дизайн обкладинки – А. В. Новгородська

Підписано до друку 02.09.2018 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура School Book Обл-вид. арк. 12,91 Тираж 300 пр.
Замовлення №163 Ум. друк. арк. 30,45

Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^а
(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
vidavn@ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.